

CUK-H03805-23-026/362

[VOL. XLIV]

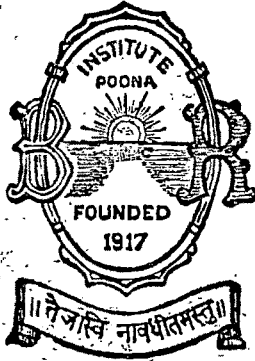
[PARTS I-IV]

**Annals of the
Bhandarkar Oriental
Research Institute
Volume XLIV
1963**

EDITED BY

R. N. Dandekar

A. D. Pusalker

POONA

Printed and published by Dr. R. N. Dandekar, M.A., Ph.D., at the
Bhandarkar Institute Press, Bhandarkar Oriental
Research Institute, Poona 4.

1964

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

MANAGEMENT FOR 1963-1966

President

Shrimati Vijaya Lakshmi Pandit, Governor of Maharashtra State

Vice-Presidents

Shrimant Chintamanrao alias Appasaheb Patwardhan,

Rajasahab of Sangli

Shrimant Malojirao Mudhojirao alias Nanasaheb Naik Nimbalkar,

Rajabhadur of Phaltan

Dr. R. P. Paranjpye, M.A., D.Sc.

Shri R. P. Masani, M.A., J.P.

Shri Jugal Kishore Birla

REGULATING COUNCIL for 1963-1966

Chairman*

Dr. R. P. Paranjpye, M.A., D.Sc.

Vice-Chairman*

Shri S. B. Dhavle, I.C.S. (Retd.)

Joint Trustees

Dr. S. K. Belvalkar, M.A., Ph.D.

Dr. S. K. Chatterji, M.A., D.Litt.

Prof. N. G. Damle, M.A.

Prin. S. V. Dandekar, M.A.

Shri C. D. Deshmukh, I.C.S. (Retd.)

Dr. Mrs. Kamalabai Deshpande,
Ph.D.

Dr. G. V. Devasthali, M.A., Ph.D.

Dr. D. R. Gadgil, M.A.,
M.Litt., D.Litt.

Dr. A. M. Ghatage, M.A., Ph.D.

MM. Dr. P. V. Kane, M.A., LL.M.,
D.Litt.

Dr. V. W. Karambelkar,
M.A., Ph.D.

Dr. Mrs. Irawati Karye, M.A., Ph.D.

Dr. M. A. Mehendale, M.A., Ph.D.

MM. Dr. V. V. Mirashi,
M.A., D.Litt.

Dr. V. G. Paranjpye, M.A., D.Litt.

MM. Prof. D. V. Potdar, B.A.

Dr. V. Raghavan, M.A., Ph.D.

Dr. H. D. Sankalia, M.A., Ph.D.

Prin. N. G. Suru, M.A.

Dr. A. N. Upadhye, M.A., D.Litt.

Sardar G. N. Mujumdar

Dr. P. V. Bapat, M.A., Ph.D.

EXECUTIVE BOARD for 1963-66

Shri S. B. Dhavle, I.C.S. (Retd.)

(Chairman)*

Dr. R. N. Dandekar, M.A., Ph.D.

(Secretary)

Dr. T. G. Mainkar, M.A., Ph.D.,

D.Litt. (Treasurer)

Prof. K. V. Abhyankar, M.A.

Prof. R. D. Karmarkar, M.A.

†Dr. S. M. Katre, M.A., Ph.D.

Prof. R. P. Patwardhan, M.A.

†Dr. K. R. Potdar, M.A., D.Litt.

†Prof. H. D. Velankar, M.A.

* To be elected annually.

† Nominated by Government.

Vol. XLIV]

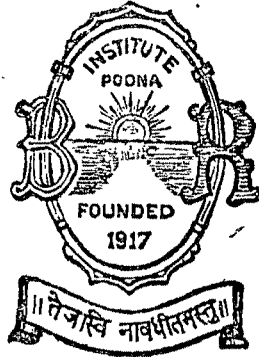
[PARTS I-IV

**Annals of the
Bhandarkar Oriental
Research Institute
Volume XLIV
1963**

EDITED BY

R. N. Dandekar

A. D. Pusalker

POONA

Printed and published by Dr. R. N. Dandekar, M.A., Ph.D., at the
Bhandarkar Institute Press, Bhandarkar Oriental
Research Institute

19

2013

CONTENTS
VOLUME XLIV, PARTS I-IV
(1-7-1964)

ARTICLES	PAGES
On Some Problems of Feudalism in Ancient India by Lallanji Gopal ...	1-32
The Ceremony of Nirājanā by B. H. Kapadia ...	33-43
Some New Aspects of Political History in Bānabhaṭṭa by Dileepkumar Kanjilal ...	45-61
The Place of <i>Japa</i> in the <i>Mokṣadharmaparvan</i> (MB. XII 189-193) and the <i>Yoga-Sūtras</i> : A Comparative Study by V. M. Bedekar ...	63-74
The Prabodhacandrikā of Baijaladeva along with the incomplete commentary, Subodhinī, by Gopala-giri by Radhakrishna Choudhary and Surendra Nath Sastri ...	75-146
 REVIEWS	
Axionoetics, by Dr. A. C. Javadekar, Baroda, reviewed by G. N. Joshi ...	147-155
Kumārasambhava of Kālidāsa critically edited by Suryakanta, with a General Introduction by Dr. S. Radhakrishnan, Sāhitya Akademi, New Delhi, reviewed by V. M. Bedekar ...	156-158
Devātma-Śakti (Marathi)—Shri Vināyakarao Karmalkar, reviewed by V. M. Bedekar ...	159-160
श्रीमहोपाध्यायभट्टरिक्तश्रीमहाभाष्यदीपिका Critically Edited by K. V. Abhyankar and V. P. Limaye ...	49-80

INDEX TO AUTHORS

VOLUME LXIV

(1-7-1964)

ARTICLES	PAGES
V. M. Bedekar	
The Place of <i>Japa</i> in the <i>Mokṣadharmapāraṇ</i> (MB. XII 189-193) and the <i>Yoga-Sūtras</i> : A Comparative Study ...	63-74
Radhakrishna Choudhary and Surendra Nath Sastri	
The Prabodhacandrikā of Baijaladeva along with the incomplete commentary, Subodhinī, by Gopala-giri ...	75-146
Dileepkumar Kanjilal	
Some New Aspects of Political History in Bāṇabhaṭṭa ...	45-61
B. H. Kapadia	
The Ceremony of Nirājanā ...	33-43
Lallanji Gopal	
On Some Problems of Feudalism in Ancient India ...	1-32
Sureddra Nath Sastri and Radhakrishna Choudhary	
The Prabodhacandrikā of Baijaladeva along with the incomplete commentary, Subodhinī, by Gopala-giri ...	75-146
REVIEWS	
V. M. Bedekar	
(1) Kumārasambhava of Kālidāsa Critically edited by Suryakanta, with a General Introduction by Dr. S. Radhakrishnan, Sahitya Akademi, New Delhi; (2) Devātma-Śakti (Marathi)-Shri Vināyakarao Karmalkar ...	156-160
G. N. Joshi	
Axionotics, by Dr. A. G. Javadekar, Baroda ...	147-155
श्रीमहोपाध्यायभट्टहरिकृतश्रीमहाभाष्यदीपिका	
Critically Edited by K. V. Abhyankar and V. P. Limaye ...	49-80

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute

VOL. XLIV]

1963

[PARTS I-IV

ON SOME PROBLEMS OF FEUDALISM IN ANCIENT INDIA

By

LALLANJI GOPAL

The State structure of ancient India has been described by some scholars in terms connected with feudalism. This tendency to describe peculiar social, political and economic institutions of India by employing terms from western history can be misleading and in this instance needs particularly careful consideration.

The term feudalism has been loosely used in many contexts in spite of its describing a particular structure of European society that came into being after the fall of the Roman Empire and was in its most flourishing form during the Middle ages.

PAYMENT OF GOVERNMENT SERVANTS

A study of feudalism in any country has to concern itself in the first instance with the mode of remunerating the State servants, especially in terms of land and revenues of villages, and the extent to which such grants were permanent and hereditary in nature.

It cannot be denied that the practice of granting lands to State officers was known. Kaṭīlya, while dealing with the colonisation of waste lands, provides for the grant of land to

superintendents, accountants, *gopas*, *sthānikas*, veterinary surgeons, physicians, horse-trainers and messengers.¹ The superintendent was required to clearly record in his register the grants of land to State servants.² But these references cannot be taken to mean that all government servants were remunerated in terms of lands or revenues from villages. A passage elsewhere³ provides: 'When wanting in money the king may give forest produce, cattle, or fields, along with a small amount of money. If he is desirous to colonise waste land, he shall make payments in money alone; and if he is desirous of regulating the affairs of all villages equally, then he shall give no village to any (of his servants)'. This suggests that the *Arthasāstra* aimed at discouraging whatever of this 'feudal' practice existed in earlier times.⁴ It was only in certain specified cases that grants of land were recommended, and then not with full rights of ownership. These grants were without the right of sale or mortgage.⁵ It further seems that the official receiving the land had nothing to do with the administration of that area. He was simply given land to be cultivated by him. There was no close relationship between his official work and his right to that land. The pay of State servants was fixed in terms of *kārṣāpaṇas* and the treasury made cash payments to them.⁶ The *Arthasāstra*⁷ provides that the superintendents in charge of groups of 100 and 1000 officials should pay them food and wages. It is further stated that in such payments one *āḍhaka* of grain should be regarded as equal to the payment of sixty *paṇas*. Thus it is clear that the general practice as revealed in

¹ *Artha*, II. 1.

² *Artha*, II. 35—*rājopajīvinām pragrahapradeśabhogaparihārābhaktavetanālābham*.

³ V. 3.

⁴ Cf. R. N. Mehta, *Pre-Buddhist India*, p. 128 for *Jātaka* references to kings rewarding officers of the State with such grants.

⁵ *Artha*, II—*vikrayādhanavarjam*.

⁶ *Artha*, V. 3. The *Arthasāstra* mentions many grades of officers according to the sum of *kārṣāpaṇas* paid to them as wages—U. N. Ghoshal, *Hindu Revenue System*, p. 154 ff.

⁷ V. 3.

the *Arthasāstra* was that the pay should be given in cash, with occasional benefits in the form of provisions in kind. If the practice of remunerating officers by the granting of land had been worth notice it would surely have been mentioned in this chapter.¹

A passage found alike in the *Manusmṛti*² and the *Mahābhārata*³ implies a closer association between the enjoyment of land and administrative work. According to it the lord of ten villages should get one *kula* of land, the lord of twenty, five *kulas*, the lord of a hundred, one village and the lord of one thousand, one town. This system of payment is mentioned only in connection with local government and the silence about the central government would suggest that the officers there were probably not paid in terms of 'fiefs'. It seems that this injunction is reminiscent of an earlier period when money had not assumed its importance in society. The *Manusmṛti*⁴ and the *Mahābhārata*,⁵ in similar passages which indicate a common earlier source, show that for the purposes of revenue administration the country was divided into groups of 100, 20, 10 and 1 villages. The *Arthasāstra*⁶ appears to give a later account than this for according to Kaṭilya the administrative divisions consisted of groups of 800, 400, 200 and 10 villages. Even in the *Manusmṛti*⁷ there are traces which show payment in both cash and kind to the king's servants. It has been provided that the lowest class of servants should receive one *paṇa* a day, one *droṇa*, of grain every month, and one cloth every six months, while the highest class should get six times this scale.

Another reference which would suggest a feudal tendency is found in a chapter of the *Arthasāstra*⁸ dealing with the functions of the *samāhartā*. The *samāhartā* had to prepare a register in which he mentioned, besides revenue-free and revenue-paying lands, lands supplying troops (*āyudhīya*). This may appear to

¹ Cf. *Mālavikā*, p. 87—*dakṣiṇām māsikīm purohitasya* and *ibid.*, p. 17—*kim mudhā vetanadānenaiteṣām* (for monthly salary to teachers of fine arts).

² VII. 118-119.

³ XII. 87. 6-8.

⁴ VII. 115-7.

⁵ XII. 87. 3-5.

⁶ III. 10; IV. 4, 6, 13.

⁷ VII. 125-126.

⁸ II. 35.

point to a class of *jāgīr* holders who in return for the revenue they enjoyed supplied the king with troops, whenever the necessity arose. But a closer scrutiny does not support such a conclusion. The State had its own army and the *Arthasāstra*¹ elsewhere gives details of wages and food paid to it. Most likely the expression *āyudhīya* points to villages noted for the large number of soldiers recruited from them and thus entitled to certain concessions. A passage found alike in the *Rāmāyaṇa*² and the *Mahābhārata*³ shows that the soldiers were paid in terms of food and wages. Here the king is advised to give proper food and wages to the troops at the due time, because those who live upon wages get angry with their master, if the time for payment is passed. Another passage in the *Mahābhārata*⁴ mentions 1000 coins per month as the pay of warrior. In this respect Megasthenes supplies very reliable evidence. In his account of the fifth caste consisting of warriors he records that the entire force — men-at-arms, war-horses, war-elephants and all — is maintained at the king's expense.⁵ The passage indicates that the army was paid cash salaries and that the practice of granting land to soldiers was not known.

Vasiṣṭha⁶ and Kauṭilya⁷ enjoin that the king should maintain the wives and children of soldiers slain in battle. This provision suggests that even supposing that the officials and the soldiers were paid in the form of land, such grants could not possibly have been hereditary in nature. If the soldiers had been given a hereditary right to enjoy certain pieces of land there would not appear much justification for provisions about pensions to their dependants.

¹ V. 3. Also X. 3 for rewards in cash.

² II. 100, 32-33.

³ II. 5. 48-49. Cf. *Pañcatantra*, I (Hertel) — p. 22 *kālātīkramanāṇaṁ vṛt-teryo na kuroṣita bhūpatīḥ kadācit tam na muñcanti bhartsitā api sevakāḥ*.

⁴ II. 85. 28.

⁵ Found alike in the works of Diodorus, Strabo and Arrian (Monahan, *Early History of Bengal*, pp. 143, 144, 150). Cf. Fa-hsien's remark in connection with the description of the Madhyadesa (p. 43): The men of the king's body-guard all have fixed salaries.

⁶ XIX. 20; also *Mbh.*, II. 5. 54.

⁷ *Artha*, V. 3.

The epigraphic evidence is not very relevant; its importance is negative as making a case against the existence of the 'feudal' tendency of land being awarded to State servants as wages for their service. It is really significant that whereas inscriptions recording land-endowments by kings are so many those mentioning grants of land made by State officials of whatever ranks are conspicuous by their absence. The Sanchi Stone inscription¹ shows at Āmrakārdava, a minister of Candragupta II, purchased a house-site and presented it to the community of Buddhist monks in the *vihāra* of Kākanādaḥoṭa. It appears that half the money was paid by Āmrakārdava himself and the other half by some of his friends. The evidence is undoubtedly not very much to the point. It may, however, be suggested that if Āmrakārdava had in his possession any village or field he received from the State as remuneration for his service, he would have made the charity out of it. The Tiwarkhed plates² of Rāṣṭrakūṭa Nannarāja refer to the grant of ten *nivartanas* of land made jointly by the superintendent of religious affairs Govinda and the Great Minister for peace and war Narasimha.³ The fact that the field is donated jointly by two persons shows that it could not have been in the nature of land they received as remuneration from the State. Possibly the field was purchased by the two officers specifically for the purposes of charity.

REALISATION OF STATE REVENUE

Moreover it appears that generally there was a direct relation between a cultivator and the State. For the most part the cultivators came under the category of revenue-paying villagers.

¹ *Gupta Inscriptions*, 5; *Select Inscriptions*, p. 273 f. The Karamdanda inscription (*E. I.*, X. 15) of the reign of Kumāragupta recording a grant made by minister *kumārāmātya* and *mahābalādhikṛta* Prthivīṣeṇa is unfortunately fragmentary, the portion containing the grant proper being defaced; otherwise it would have thrown welcome light on the question.

² *E. I.*, XI, p. 279.

³ Cf. Kana Plate of Lokavigrahabhaṭṭāraka, *E. I.*, XXVIII, 51 (A) for an instance of the grant of a village made jointly by a *vaiśvāsika*, a *viśayapati*, an *uśasbrhadbhogika*, a *karanika* and a *draṅgapāla*.

Those who enjoyed exemption from taxes, either because of religious considerations or for services performed, were few and far between.¹ The *Arthasāstra* envisages a separate territorial division² for the purposes of revenue administration unconnected with general administration.³ The governors and district officers did not combine in themselves the work of revenue collectors. It is possible that if the office of a governor or other such territorial functionary carried with it the realisation of the revenue of that particular area, some sort of a feudal tendency might have been created. But the separate and direct management by the State of the revenue of the kingdom was a very successful device to prevent the growth of 'feudal' tendencies.

Inscriptions corroborate the testimony of legal works. It is clear that the State had an undivided right to the revenues from a village. That is why the grants of villages or of specified shares thereof, which mean right to the revenue or a part of the revenue from the villages, are made only by the king. Likewise it is the king who is found exercising the right to exempt *agrahāra* villages from the payment of the dues to which ordinary cultivators were liable. Further, in some records the donor king specifically orders cultivators and others residing in the village henceforth to pay to the donee all the dues which hitherto the king had received from them.⁴ All this means that ordinarily the king realised the revenue directly from the villages.

¹ *Artha*, II, 1, 35; V, 3.

² *Artha*, II, 35. The *samāhartā* was directly connected with the realisation of revenue from the whole of the kingdom. He managed it with the help of other subordinate officers. In this account of revenue administration the intermediaries do not find a mention. The *samāhartā* divided the kingdom into four parts, each under the jurisdiction of a *sthānika*. Under a *sthānika* were many *gopas*. A *gopa* looked after the work of five or ten villages. The exhaustive list of the duties of a *gopa* fully reveals that the State realised the revenue from the cultivators directly—U. N. Ghoshal, *Hindu Revenue System*, p. 49ff.

³ III, 10; IV, 4, 6, 13.

⁴ *J. B. S. H. O.*, IV, 252.

The well-known statement of Megasthenes on agrarian system in India¹ serves as a corroboration of the position indicated above. Diodorus, Strabo and Arrian, in spite of their apparent divergences, are unanimous in observing that there was a direct relationship between the cultivator and the State and that the king realised his dues directly from the cultivator.² It is clear that even supposing that there was a tendency towards feudalism it was not so pronounced and important as to attract the attention of a foreigner.

The account of Fa-hsien also does not go against this theory. Fa-hsien in his description of the Middle kingdom notes: 'Only those who cultivate the royal land have to pay a portion of the gain from it'.³ Here we are not concerned with the many intricate questions connected with this passage.⁴ What is significant to us is the clear suggestion that the State realised the revenue directly from the cultivator. There is nothing in this passage to indicate the existence of an intermediary class.

BEGINNING OF A FEUDAL TENDENCY

However, it seems that towards the close of the period of our study there had grown in India some sort of a 'feudal' tendency. The practice of allotting lands to State officers has been recorded by Hsüan Tsang.⁵ His testimony is unequivocal and clearly shows the growth of 'feudal' tendency: 'Of the royal land there is a four-fold division. One part is for the expenses of Government and State worship, one for the endowment of great public servants, one to reward high intellectual eminence, and one for acquiring religious merit by gifts to the various sects'. Of these

¹ Monahan, *Early History of Bengal*, pp. 142, 144, 149; Breloer, *Kaṭṭaliya - Studien*, I, p. 52ff q. by U. N. Ghoshal, *Hindu Revenue System*, p. 168.

² Diodorus says that the second 'caste' consisting of the husbandmen pays a land tribute to the king, because all India is the property of the crown, and no private person is permitted to own land. Strabo states that the whole of the land is the property of the king and the husbandmen till it on condition of receiving one-fourth of the produce. Arrian records that the husbandmen cultivate the soil and pay tribute to the king and the independent cities.

³ pp. 42-43. ⁴ *Hindu Revenue System*, p. 191f. ⁵ Watters I, p. 176.

four classes of land the second class was evidently land granted to State officers. That it was a common practice would follow from the fact that such lands occupied one-fourth of the land at the disposal of the State. It would indicate that at that time payment in cash and kind was not the general rule and that the offices were connected with the enjoyment of land.¹ Hsüan Tsang² later on observes that the ministers of State and common officials all have their portion of land, and are maintained by the cities assigned to them. He thus confirms that the division of land into four types, indicated above, was a real division.

An epigraphic corroboration of the growth of feudal tendency towards the second half of the sixth century is found from three inscriptions from Soro in Orissa.³ These record the grant of villages. In two of the grants Somadatta the donee is called *mahā-balādhikṛtāntaraṅgamahāsāndhivigrahika*. The third grant was made by *mahāpratīhāramahārāja* Bhānudatta. These two persons were high officers of the State and donated the revenue of villages enjoyed by them. It is thus likely that sometimes the State officers were given certain villages in lieu of salaries.

But the growth of the feudal tendency towards the close of this period is best illustrated by the inscription from Hazaribagh⁴ roughly assigned to the seventh or eighth century A. D. According to this inscription three brothers Udayamāna, Śrīdhautamāna and Ajitamāna were made the rulers of three villages. If the inscription is faithful in its representation of the period it would appear that the administrative units of a kingdom used to be allotted to different persons to be enjoyed by them as rulers. The inscription, though without any details about the relations existing between such lords and the king, is sufficient to indicate the existence of something of a feudal order.

¹ Cf. *Harṣacarita*, p. 93—Prabhākaravardhana seemed to portion out the earth for the support of his dependents—*bhṛtyopayogāya vyabhajateva vasu-dhām bahudhā*.

² Watters, I, p. 176 (*Sī-yu-ki*, I, p. 88).

³ *E. I.*, XXIII, 32 (B, C and D).

⁴ *E. I.*, II, p. 343.

FEUDAL THEORY OF DR. PRAN NATH

Dr. Pran Nath¹ seems to be at pains to prove that ancient India was similar in many aspects of its social organization to feudal Europe of the medieval ages. His theory is that India consisted of a large number of petty estates, the owners of which were like feudal lords controlling the destiny of the nation in every sphere.

The first premise in his theory is that the term *grāma* occurring in inscriptions and literary works means a landed estate and not a village. He believes that the numbers appearing after the names of districts and provinces in inscriptions refer to the number of estates included in them. The hollowness of the view has been ably revealed by such eminent authorities as Prof. K. A. N. Sastri² and Dr. A. S. Altekar³ and there is no need for repeating the argument.

In support of his theory Dr. Pran Nath suggests that the republics or *gaṇas* mentioned in the Buddhist literature, the *Mahābhārata*, the *Pāṇinīya*, the *Arthaśāstra*, and the Greek accounts were really federations, of those who owned landed estates. As against this it is to be pointed out that authorities among whom Rhys Davids,⁴ K. P. Jayaswal,⁵ D. R. Bhandarkar,⁶ and R. C. Majumdar,⁷ are most prominent, have unmistakably shown that *gaṇas* and *saṃghas* refer to the republics of those times. The Greek testimony to the existence of republics and oligarchies in India is really weighty; it is difficult to believe that the Greeks with their intimate knowledge of democratic institutions would have made any mistake in appreciating their true nature. Dr. Pran Nath relies mainly on the members of the republics being called each a *rājan*. But this only shows the emphasis laid by the members on their being independent. A passage in the *Lalitavistara*⁸ makes this quite clear. It states

¹ *Economic Condition of Ancient India*, pp. 2, 6, 120.

² *Journal of Oriental Research*, IV, p. 211 ff.

³ *Rāṣṭrakūṭas and their times*, p. 141 ff.

⁴ *Buddhist India*, pp. 1-2, 19 ff.

⁵ *Hindu Polity*, p. 23 ff.

⁶ *Lectures on Ancient History of India*, p. 146 ff.

⁷ *Corporate Life*, p. 221 ff.

⁸ *Sarga III*, p. 21.

² [*Annals*, B. O. R. I.]

that amongst the Licchavis the rule of the high born, the middle, the aged and the elder is not observed ; every one considers himself to be the *rājan*, 'I am the *rājan*, I am the *rājan*'. Likewise in the *Arthasāstra*¹ the Licchavis and other *gaṇas* have been termed *rājāśabdopajjvinah*. Dr. R. C. Majumdar² is right that the expression only refers to the use by the members of the epithet of king. This does not amount to every member being a lord in himself. It signifies the great importance attached to their independent status. Even if we accept for the sake of argument that the republics were really oligarchies dominated by a few families, there is nothing to suggest that each noble was a landlord having a landed estate.³

THE TERM "SĀMANTA"

Dr. Pran Nath takes the term *sāmanta* occurring in the *Arthasāstra* to mean powerful families of nobles. No doubt the term *sāmanta* in the medieval times denoted vassals but we have to judge whether the term had the same connotation even during earlier periods.⁴

According to its derivation the term *sāmanta* is an adjective and means 'being on all sides,' 'neighbouring' or 'bordering'. In earlier works we find it being used in this sense.⁵

¹ XI. 1. Cf. *Avadānaśataka*, II, pp. 103-4 ; *Jātaka*, I, 504.

² *Corporate Life*, p. 250 n.

³ Dr. Pran Nath again takes the account in which the kingdom of Porus is said to have contained 5,000 cities, villages and towns (McCrindle, *Invasion of India by Alexander*, p. 309) to mean that it contained 5,000 *grāmas* (estates). But there is no warrant for the supposition because the account refers distinctly to cities, villages and towns and not to estates. Moreover, there is no justification for deducing anything about the nature of the component elements of a republic from an account of a kingdom.

⁴ A systematic study in the origin and nature of the institution of *sāmantas* is a desideratum. But inspite of its importance the subject has not received due attention from the scholars. See Dr. V. S. Agrawala, *Harṣacarita*, pp. 217-220 ; D. D. Kosambi, *JESHO*, II.

⁵ In *Kātyāyana Śrautasūtra* (I. 7. 25) the word *sāmanta* is used to signify such rites as are performed on all the sides of the sacrificial fire (*ūrttisāmanteru pradakṣiṇam*). In Pali works the word *sāmanto* means 'neighbouring', 'bordering', or 'in the neighbourhood', 'closely'. Cf. R. C. Childers, *Dictionary of Pāli Language*, p. 428.

The word *sāmanta* also occurs in connection with the rules on boundary disputes.¹ The almost unanimous verdict of these rules requires boundary disputes to be decided in the first instance by the *sāmantas*. It has been supposed the *sāmanta* was the feudal lord and the right to decide a boundary dispute arose out of his right to the ownership of land. But such an interpretation of the term *sāmanta* does not stand the test of scrutiny. Firstly, the traditional interpretation of the term is against such a view. The commentary of Kullūka on Manu² and that of Vijñāneśvara and Yājñavalkya³ very clearly maintain that it means the villagers living on the four sides.⁴ The rules themselves show that the word *sāmanta* stands for the neighbouring cultivators.⁵ It seems that *sāmantas* or neighbours were given the power to decide such cases, because being men on the spot they were in a better position to correctly judge the boundaries with the help of boundary marks.⁶ If *sāmanta* was the feudal lord and had really some abiding claim on the land it is not clear why he has been given a very slender right to decide such

¹ *Vasiṣṭha Dharma sūtra* (XVI. 13-15), *Arthaśāstra* (III. 8, 9), *Manu* (VIII. 258-263), *Yājñavalkya* (II. 150-152), *Nārada* (XI. 2-4), *Kātyāyana* (737, 743-745, 749-751); *Pañcatantra* (of Pūrṇabhadra, pp. 188-89) and *Agnipurāṇa* (CCLVII. 1-3).

² VIII. 258—*samantabdhavāḥ sāmantaśtadvāsinaḥ*; also VIII. 259, 262, 263.

³ II. 150—*samantādbdhavāḥ sāmantaḥ catasṛṣu dikṣvanantaram grāmādayaste ca pratīṣṭamāṇa vyavasthitāḥ*.

⁴ Cf. texts quoted by the *Mitākṣarā* on *Yājña*, II, 150—

‘*grāmo grāmasya sāmantaḥ kṣetro kṣetrasya kīrtitaḥ* |
grāham grāhasya nirdiṣṭaṁ samantātparibdhāvayet ||’ and
‘*ye tatra pūrvam sāmantaḥ paścāddeśāntaram gatāḥ* |
tanmūlatvāttu te maulā ṛṣibhiḥ parikīrtitāḥ ||’

⁵ The rule that the boundary should be settled by an even number of *sāmantas*, four, eight or ten and inhabitants of the same village (*Yājña*, II. 152; *Manu*, VIII. 258) ill suits the position of a *sāmanta* as the single lord of his feudal estate.

⁶ *Manusmṛti* (VIII. 258-60) indicates that *sāmantas* mean a neighbouring cultivators. The rule aims at relying at first on the evidence of those who are nearer to the field, and in their absence to widen the scope of men included in the term *sāmanta*.

issues.¹ Moreover, it is not clear why the *sāmantas*, if they were really the lords of the land and had supreme right over it, could be punished for a wrong judgment.²

In an inscription of the year 592 A. D. a certain king Viṣṇu-seṇa granted to a community of merchants his *sthitipātra* containing important rules that formed the law of the land. The thirty-fourth rule³ of this list reads: *sthāvaravyavahāre sāmantaīḥ avasitasya vinayo rūpakasatam aṣṭottaram*. Dr. V. S. Agrawala⁴ takes it to indicate that the final settlement of cases about landed property was beyond the jurisdiction of *sāmantas* and that they were liable to a fine of 108 silver coins if they disposed of such cases. But I take the liberty to differ. The sentence has to be interpreted in the light of the traditional rules on boundary disputes as expounded in the legal texts. Here also the cultivators from the neighbouring villages have been authorised to decide such cases; the rule empowers them to impose a fine of even 108 silver coins.⁵ This inscription would thus show that *sāmanta*, in the sense of 'neighbouring villagers' was in use even up to a very late period. The compilers of the Smṛtis use

¹ *Vasiṣṭha Dharma Sūtra* (XVI. 13-15; cf. *Śaṅkhalikṣita* q. in *Vivādaratnākara*, p. 208) shows that the right of the *sāmantas* was of a very elementary nature and there were many others who had a stronger jurisdiction in such cases. The *sāmantas* could settle cases only as long as they had not grown complicated and a just judgment could be reached on the basis of spot inspection - *Nārada*, XI. 11; *Yājñā*, II. 153.

² *Nārada*, XI. 7; *Manu*, VIII, 263.

³ *J. R. A. S. B.*, XVI, p. 115.

⁴ *Harṣacarita*, p. 219.

⁵ This suits better the construction of the phrase *sāmantaīḥ avasitasya vinayo*. Moreover, the next rule, apparently related to it, runs: *saṁvādane rūpakāḥ catuṣpañcāśat*. According to the interpretation suggested by Dr. Agrawala the second rule would mean that if information had duly been given to the king about the case, the fine was only 54 silver coins. It is not quite understandable why would a *sāmanta* make decisions in cases on landed property, if he had no jurisdiction and why would the two claimants come to him for settlement. A happier sense is indicated by the second interpretation. In that case it would mean that a fine of 54 silver coins only was to be paid by the party that had itself invited arbitration in a boundary dispute but was defeated. If the cultivator had not asked for the arbitration, it indicated that he had a false title to the land and so had to pay the double of 54 silver coins. Further, the rules that follow these two refer to fines or sums to be paid by the parties in a dispute. It would appear that the rule thirty-four was also of this nature.

the term in this sense, and under their influence it retained the meaning even when some others also had been evolved.

Another reference which has often been taken to support the theory that the word *sāmanta* means a feudal lord is the rule allowing *Jñātisāmantadhanikāh* in respective order the right of priority in case of the sale of land.¹ But there is no reason to suppose that the right of *sāmantas* refers to the claims of feudal lords. It seems that as land was the basis of the economy of the country it was intended that outsiders should not intrude and disturb the economy of an autonomous and corporate village by laying their hands on the fields. The rule requires that in the case of the sale of a land the right of priority should belong to blood relations and then to neighbouring villagers and that it was only on their not buying the land that it was to go to an outsider.

Mr. Ellis² takes *sāmanta* occurring in a verse quoted by the *Mitākṣarā*³ to mean a feudal lord and not a neighbour. He quotes in his support a commentary known as *Tarkapañcanīyam* composed in the nineteenth century which renders the word *sāmanta* as king or lord. He further argues that in the passage the repetition of a word signifying neighbour, after *grāma*, town townsmen has been mentioned, would be manifest tautology. Now to base any theory on the interpretation suggested by so late a work, belonging to the nineteenth century, and opposed to the meaning assigned by earlier commentaries like the *Mitākṣarā* will be disregarding the canons of history. The point raised by Mr. Ellis has been clearly explained by the *Mitākṣarā*.⁴ Thus it is

¹ *Artha*, III. 9. Also Vyāsa, Bhāradvāja and Bṛhaspati q. in *Vyavahāra-nirṇaya*, p. 355 f.

² *Replies*, p. 23 ff q. by A. Appadorai, *Economic Conditions in Southern India*, p. 326 ff.

³ On *Yājñi*, II. 114: 'Land is conveyed by six formalities, by the assent of townsmen, of kindred, of neighbours and of heirs, and by the delivery of gold and water'.

⁴ *Ibid.* The *Mitākṣarā* says that these are not absolutely necessary formalities of a sale, but that they are recommended for the sake of greater caution and convenience, that the assent of the villagers is to be secured for the publication of the transaction of sale, as a text says that acceptance, particularly of immovables, should be public, that the consent of neighbours should be secured to obviate any dispute concerning the boundary.

clear that the word 'sāmanta' has been mentioned not because a sāmanta had any claim to the ownership of the land necessitating his assent, but because his awareness of any change in the ownership of lands adjoining his own was essential to enable him to justly decide any boundary dispute arising in the future.

It has again been contended that the word sāmanta occurring in the seventh book of the *Arthasāstra*¹ should be translated not as a 'king'² but as a 'haughty independent noble'.³ We have seen above that in the *Arthasāstra* itself in many references concerning boundary disputes the term sāmanta signifies a neighbouring cultivator.⁴ There are undoubtedly some instances⁵ in which the forts and ambassadors of a sāmanta are spoken of and a sāmanta appears as a power to be reckoned with. But a study of the inscriptions of Aśoka would show that sāmanta in such contexts means a neighbouring king.⁶ There is no warrant for the view that sāmanta denoted a vassal or noble

¹ The word sāmanta is not confined to the seventh book of the *Arthasāstra*—*Index Verborum to the Arthasāstra*, Vol. III, pp. 264–66.

² The commentary by T. Ganapati Sastri (Vol. II, pp. 272, 278, 301; III, p. 87; also I, pp. 48; 85; II, pp. 210, 219) as also the one contained in the edition of Jolly and Schmidt (Vol. II, pp. 1, 2 etc.) explain sāmanta as the king of the neighbouring territory.

³ Pran Nath, *Economic Condition of Ancient India*, p. 132 f.

⁴ Cf. also *Artha*, III, 8, 9.

⁵ *Artha*, I, 10, 13, 17, 18, 21; V, 4, 6; VI, 2; VIII, 4; IX, 3, 6, 7; XII, 4; XIII, 3, 4.

⁶ In the second Rock Edict (C. I. I., I, p. 184 ff) Aśoka refers to his benevolent deeds in the domains of Antiochus and other kings who were his sāmantas (*ye vā pi tassa Amtiyokasa sāmanta rājāno*). The Girnar version of the Second Rock Edict has *sāmipā rājāno* for sāmanta rājāno (ibid., p. 2, l. 3; *Select Inscriptions*, p. 18; l. 3, f. n. 3). The kings of Southern India and the Greek kingdoms to the west of India have been mentioned in the Second Rock Edict as *pracantas* (*pratyantas*) (*Select Inscriptions*, p. 18, l. 2). In the thirteenth Rock Edict Aśoka speaks of his *dharmavijaya* in those neighbouring territories (*amtesu*) (ibid., p. 37, l. 8). The second separate Kalinga Edict is addressed to the people of the *amta* territories (ibid., p. 46, ll. 2, 4, 15). The first Pillar Edict refers to *amtamahāmātā* or the *mahāmātrās* for the Frontier kingdoms (ibid., p. 55 f). It is apparent that the term sāmantas, antas and pratyantas are similar in import and alike mean 'neighbouring kings'.

in the Mauryan period. The term *sāmanta* which originally meant a neighbour when applied to the villagers had the sense of a cultivator from a neighbouring village and when used in connection with kingdoms denoted a neighbouring king.¹

The *maṇḍala* theory in the *Arthaśāstra* is also taken to suggest that India at that time was divided into a large number of petty estates. But the *maṇḍala* theory is a piece of political speculation² and not a mirror of the existing political condition.³ Hence it cannot be construed to show that the *sāmantas* were owners of petty estates and not rulers of kingdoms.

The term *sāmanta* appears at several places in the *Nītisāra* of Kāmandaka⁴ assigned by Winternitz⁵ and Jolly⁶ to the eighth century A. D. But we have to remember that the general opinion of scholars, in view of recent researches, favours an earlier date for the work.⁷ Moreover, the work cannot at all be taken to represent the condition of its time. It is not an original piece of work. In the introductory verses the author himself describes it as a scholar's compilation based primarily on the *Arthaśāstra* of Kauṭilya, in which have been collected the views of Kauṭilya with convenient titles.⁸ So it would not be safe to think

¹ Cf. N. N. Law, *Studies in Ancient Hindu Polity*, pp. 195-208 for a detailed treatment of the subject.

² The fact that any State, whatever its extent, may have an unfriendly neighbouring State which it tries to win or appease has been developed into the *maṇḍala* theory permuting all possible combinations of relations with neighbouring States, some friendly others antagonistic.

³ *Artha*, VI. 1, 2; *Manu*, VII. 155-157; *Kāmandaka*, Chs. VIII, XII, XIII; *Mbh.*, XII. 59. 70-71; *Viṣṇudharmottara*, II. 145. 11-15; *Agni*, CCXL. 4-5; CCXXIII. 21-22; *Sarasvatīvilāsa*, pp. 30-41; *Mit. on Yājñ.*, I. 345; *Nītivākyāmrta*, p. 318 f. It is not possible to decide which of the descriptions reflects the conditions of its time.

⁴ (Ed. J. Vidyasagar) XI. 6; XIII. 29; XIV. 22; XV. 51.

⁵ *G. I. L.*, III, p. 526 q. in the *Classical Age*, p. 300.

⁶ Introduction to the *Kauṭilya Arthaśāstra*, pp. 6-8.

⁷ R. L. Mitra, Preface, pp. 1, 4n; T. Ganapati Sastri, Preface, pp. v-vi. K. P. Jayaswal, *History of India*, p. 118 f; *J. B. O. R. S.*, XVIII, pp. 37-39; *I. A.*, 1918, p. 159; V. R. R. Dikshitar, *The Gupta Polity*, pp. 12-15.

⁸ I. 2-8.

that Kāmandaka has given his impression of the working of the different institutions of his own time. Thus evidently the word *sāmanta*, used by him, has the same sense as that assigned to it in the *Arthasāstra* of Kauṭilya.¹

It appears, however, that towards the close of the fifth century the word came to be used in the sense of a subordinate ruler also. The Kasare plates of Sendraka Nikumbhāllaśakti dated in 482 A. D.² are addressed among others to *rājasāmantaviṣayabhogika*. The reference in the Devagiri plates³ of *yuvārāja* Devavarman is more explicit. In it the Kadamba King Kṛṣṇavarman (c. 475-485 A. D.) is described as *sāmantarājaviśeṣaratna*. Indeed inscriptions containing orders addressed to *sāmantas* and others as well as those describing the feet of the donee king as coloured by the pollen of flowers or rays of the gems in the crowns of *sāmantas* are numerous and cover a very long range of dates. Besides, there are some other inscriptions in which a certain *sāmanta* appears as the *dātaka* or executor of the grant.⁴ Though these references may, when read in the light of other inscriptions, afford valuable material, in themselves, they do not contain much to remove the mist surrounding the term *sāmanta*. There are, however, some other inscriptions in which certain *sāmanta* kings record their own grants. The earliest inscriptions of this type that have been recovered so far are those of Dhruvasena I (525-545 A. D.⁵) of the Maitraka dynasty. The

¹ In Bhartṛhari (*Śatakatrayādi-Subhāṭīṣaṅgraha*, *Vairāgya*, pp. 66 f, verse 169) also *sāmanta* in *Bhṛtaḥ kaṣṭamaho mahān sa nṛpatiḥ sāmanta-cakram ca tat* refers to the kings circling a kingdom according to the theory of *maṇḍalas*.

² *E. I.*, XXVIII. 34 (B).

³ *I. A.*, VII, p. 33.

⁴ In the Gunaighar inscription of Vainyagupta dated 507 A. D. (*Select Inscriptions*, p. 333 f.) the executor *mahārāja śrīmahāsāmanta* Vijayasena probably entrusted the business to *kumārāmātya* Roṇajjasvāmin and two other officers. Also Valabhi plate of Dharasena II dated somewhere between 571 and 581 A. D. (*J. B. E. R. A. S.*, I, p. 24), Coras plates of Dhruvasena III of 633 A. D. (*ibid.*, I, 17, p. 57) and Madhuban grant of Harṣavardhana (*E. I.*, VII. 22. Also XXIII. 42 A).

⁵ Palitana Plate dated 525 A. D.—*E. I.*, XI. 9 (p. 108); Kathiawad Plate—*E. I.*, XVI, p. 110.

number of such inscriptions mentioning *mahāsāmantarājas* becomes quite considerable in the later period.¹ Now these inscriptions make it clear that these were not simply neighbouring kings. There may be some sense in a king claiming another king as his neighbour but none whatsoever in a king calling himself a neighbour without indicating whose neighbour he was. The word neighbour would thus not be a happy translation of the term *sāmanta* when it has been used without any other connection. It indicates that by this time the term *sāmanta* had undergone a change of meaning, and indicated a state of subordination.²

Thus by a process of association the term *sāmanta* which originally meant a neighbouring king had come to be applied to those neighbouring kings who had been subdued and made subordinate.

There are facts, however, which show that these *sāmantas* were not petty nobles but rulers of considerable importance

¹ Sunakalo plates of *mahāsāmanta mahārāja* Saṃgamasinhha (*E. I.*, XI, p. 74) dated 540 A. D. The Barabar Hill inscription of Anantavarman (*Gupta Inscriptions*, 48) calls one of his ancestors Śārdūlavarman as the *cādāmani* among *Sāmantas*. Palitana plates dated 574 A. D. (*E. I.*, XI, 2 p. 18) of *sāmanta-mahārāja* Simhāditya; inscriptions of the Gūjara kings of Nandipurī (*Bhandarkar's List* Nos. 1209-1213); inscription of *mahāsāmanta mahārāja* Viṣṇuśena (592 A. D.) and *sāmanta* Avanti (605 or 676 A. D.) (*I. H. Q.*, XXV, pp. 287-291), Rohtasgadh seal matrix of *śrīmahāsāmanta Śaśāṅkadeva* (*Gupta Inscriptions*, 78); Nirmand Plates of *mahāsāmanta mahārāja* Samudrasena (*ibid.*, 80).

² In his two copper plates from Midnapore (*J. R. A. S. B. L.*, XI, pp. 1-9) as well as the inscriptions of the Śailodbhava kings of Orissa (*J. A. H. R. S.*, X, pp. 1-15) Śaśāṅka has been given full imperial titles. The Rohtasgadh seal indicates earlier times when Śaśāṅka was a subordinate ruler, no matter whether of Mahāsenagupta (*Classical Age*, p. 78) or of the Maukharis (*I. H. Q.*, XII, p. 457). The earlier rulers of the Maitraka family are referred to by the title of *mahāsāmanta mahārāja*. Sometime during the reign of Guhasena (556-567 A. D.) they discontinued the payment of allegiance to the Guptas. The Wala plates of the year 588 A. D. (*I. A.*, VI, p. 11) mark the period of transition. Whereas in the text of the grant king Dharasena II is mentioned with his titles of *mahāsāmanta mahārāja* the royal signature towards the end of the plate contains the title of *mahādhirāja*. After some changes of fortune the dynasty emerges as completely sovereign under Dharasena IV who ascended the throne in 644 A. D. It is indicated by the high title of *cakravartī* which he assumed.

ruling over their respective regions. This appears likely from their use of titles and terms indicating rulership.¹ Instances of grants of villages and revenues by *sāmantas*, a right which resided in the king only, make it clear that *sāmantas* when making such grants exercised their rights as rulers. It appears that when rulers were defeated and made *sāmantas* or subordinate kings their right to rule over their particular territories was not taken from them. They retained all their rights, powers and functions as kings,² only with the difference that they had to acknowledge the suzerainty of the overlord.

It appears that such neighbouring kings who had been defeated or otherwise made subservient were regarded as having a status equal to that of a governor and were often reinstated in the territory which they already possessed. It was even natural that with the assimilation of the territory of a *sāmanta* in the empire of the conquering king, the *sāmanta* should be treated as an officer governing a part of the empire. In the inscriptions³ the list of officers to whom the grants are addressed includes *sāmanta* together with *rājā* even before *kumārāmātya*, *viṣayapati* and *bhogika*. These references suggest that the *sāmantas*

¹ The title of *mahārāja* for *sāmantas* is quite common (*I. A.*, VII, p. 33; *E. I.*, XI, p. 74, p. 18; *Gupta Inscriptions*, 80). The Nirmand Plates (*ibid.*, 80) use *abhihiyātānarapativamśajaḥ* for *mahāsāmanta* Samudrasena. Inscriptions and literary works in describing the feet of a sovereign as touched by the heads of defeated rulers employ for the latter *nṛpa* and *sāmanta* without any discrimination – *E. I.*, XVIII, 27; XXVIII, 3, 34 (A and B); XXII, 6; XVII, 21; XIII, 9; XII, 17, 10; IX, 28; VII, 13; *Gupta Inscriptions*, 40. *Pañcatantra* (Ryder tr.) pp. 12, 351; *ibid.*, p. 120 (Hertel p. 102 f); *Raghu*, IX, 13; IV, 88; *Vāsavadattā* (Gray tr.), p. 47; *Harṣacarita* (tr.), p. 59. Mundesvari inscription (*E. I.*, IX, 41) uses *rājye* for *mahāsāmanta mahārāja* Udayasena.

² All those officers who are addressed to in the grants of sovereign kings also find mention in the records of *sāmanta* kings. Cf. the inscription of *sāmanta* Viṣṇuṣeṇa which contains a list of rules according to which Viṣṇuṣeṇa governed his subjects (*J. R. A. S. B.*, XVI, p. 11 f). These rules show that he exercised the same powers and had the same jurisdiction which any ruler could possess.

³ Badakhimedi plates of Indravarman – *E. I.*, XXIII, 13; Bugude plates of Mādhavarman – *E. I.*, III, 6; Patiakella grant of *mahārāja* Śivarāja – *E. I.*, IX, 40; Kasare plates of Sindraka Nikumbhallaśakti – *E. I.*, XXVIII, 34 (B); Tipperah grant of Lokanātha – *E. I.*, XV, 19.

were treated as the officers of the State. Their being addressed even before governors and other high officers of the State indicates their status.¹

A *sāmanta* thus was a ruler distinct alike from a sovereign king and a governor. His emblems and other paraphernalia indicated this dual position of some superiority over governors and subordination to the Emperor. The use of the *pañcamahāśabdas* (the sound of five musical instruments) was a privilege awarded to subordinate rulers by the sovereign king to indicate their privileged status.² We have, however, not much to determine the extent to which the different distinguishing marks of a *sāmanta* king had developed in our period. Probably there were specific banners, umbrellas and horse-crests for a *sāmanta*, which he could use only with the permission of his suzerain.³

Dr. V. S. Agrawala⁴ thinks that a *sāmanta* had the annual income of one lac of silver *kārṣāpaṇas*. He bases his opinion on the account given in the *Śukranīti*.⁵ The fundamental defect of this theory lies in the date that has been assigned to the *Śukranīti*. Dr. V. S. Agrawala regards the *Śukranīti* to be a

¹ Cf. *E. I.*, XVIII. 7 - *Tatpādānūdhyaītaśrīśāmantaanārāyaṇabhadrasyandumvarikavi ayasambhogakāle*.

² Baloda and Rajim grants of Tivaradeva (*E. I.*, VII. 13; *C. I. I.*, III, p. 294 ff); Kasare plates of Sendraka Nikumbhāllāśakti and Ellora grant of Dantidurga. Cf. *E. I.*, XXII. 15. Also *E. I.*, XXVIII. 34 B; *E. I.*, XXV, p. 25; Tiwarkhed Plate of Nannarāia - *E. I.*, XI. 27 (p. 279); Baudh grant of Raṇabhañjadeva - *E. I.*, XI. 36 (B) and Sankheda grants of Dadda IV Praśāntarāga - *E. I.*, V. 5; XII. 13. Cf. *I. A.*, IX, p. 126 - Vijayāditya Satyāśraya is said to have acquired for his father the tokens of the river Yamunā and the *pālidhvaja*, and the insignia of the *dhakkā* drum and the *mahāśabda*, and rubies and elephants.

³ In Devagiri inscription dated 600 A. D. *mahāsāmantaādhipati Śānti-varman* who had acquired the *pañcamahāśabdas* is said also to have employed Nandanavana umbrella and the horse crest and the mirror banner - *E. I.*, XI, p. 6. The inscription is undoubtedly spurious. But as it has nothing irreconcilable with the known history of the region for its true period (*E. I.*, XI, pp. 3-4) the information may be utilised as it is in line with other references in the inscriptions of this period.

⁴ *Harṣacarita*, p. 219.

⁵ I. 365-384. B. Prasad, *Theory of Government in Ancient India*, p. 252.

work of the Gupta period. The account of the *Śukranīti* would mean that the *sāmantas* manned the entire administrative set up of the country and possessed all the land in the country. But this is not the picture which we have been able to form of the Gupta period. The *sāmantas* were not the usual and only body that appears in the epigraphic as well as literary records of the time. It seems that the *Śukranīti* is not a unitary work. It was revised from time to time and data from different periods have become associated here.¹ The references to guns and gunpowder² would make it a very late work.³ Moreover, the word *Sāmanta* is found at least in three instances in the works of Kalidāsa.⁴ The meaning assigned by Dr. Agrawala ill suits the references. The contexts show that the term means neighbouring kings who had been subdued and made to pay *kara*.⁵ Kalidāsa thus seems to represent the transitional period when the term *sāmanta* was coming to mean a subordinate ruler in place of a neighbouring king. The *Mānasāra* also presents a picture different from that envisaged by Dr. Agrawala. The nine ranks of kings that have been enumerated in the *Mānasāra*⁶ are the *cakravartin*, *mahārāja*, *narendra*, *pākṣanika*, *paṭṭadhara*, *maṇḍaleśa*, *paṭṭabhaja*, *prahāraka* and *astragraha*. It is significant that *Sāmanta* does not find a place in this graded list. If *sāmanta* meant to the author of the *Mānasāra* what it signified to Śukra it is apparent that he would have mentioned

¹ That is why we find some contradictions in the statements made in the work.

² IV. 7. 389-418.

³ After writing the paper we came to the conclusion that the *śukranīti* in its present form was compiled in the nineteenth century. See *BSOAS*, XXV. 524-56 where we refer to earlier theories on the date of the *śukranīti*.

⁴ *Raghu*, V. 28; VI. 33; *Vikramorvaśī*, III. 19.

⁵ The commentary of Mallinātha also derives the term *sāmantānām* as *samantādbhavānām rājñām*.

⁶ XLII. 2-5 ff. The list also appears elsewhere in connection with the description of crowns (Ch. XLIX), thrones (Ch. XLV) etc.

sāmantas in the list. If *sāmanta* is explained as meaning a neighbouring king then its omission in these lists is explained easily. Another negative argument of great importance is the fact that the term *sāmanta* does not occur in the dictionaries compiled during this period. To Amarasimha *sāmanta* had no technical or special meaning to deserve a separate mention. Basically *sāmanta* means a neighbour and when in application to kings it signified a neighbouring king or even a subordinate king there was no fundamental transformation in the meaning. The word *sāmanta*, however, does occur at another place¹ in the *Amarakośa*: 'rājā tu prajātāśeṣasāmantaḥ syādadhiśvaraḥ cakravartī sārvaḥkṛtāḥ ...' The context shows that here the *Amarakośa* does not mention a series of rulership. It merely mentions two types of rulers. A *cakravartī* is he who has defeated all the different kings and established his universal sovereignty. A *rājā* on the other hand is one who has established his claim over his territory by defeating his neighbouring kings. The explanation of *sāmanta* as neighbouring king has the sanction of the different commentaries on the *Amarakośa*.² The word *sāmanta* cannot be traced in the *Anekārtihasamuccaya* of Śāśvata who has been assigned to the period between the end of the sixth and the beginning of the seventh century A.D.³

THEORY OF DHAMMAVIJAYA

Now, what were the factors responsible for this process of neighbouring kings being reduced to the status of subordinate kings and governors? I would ascribe it to the working of the peculiar Indian theory advocating a policy of *dhammavijaya* for the kings. The theory discouraged the annexation of a conquered territory but recommended the acceptance of mere subordination on the part of the defeated king. It was not a theory purely of academic interest, but seems to have actually been followed by

¹ II. 8. 2.

² Cf. Bhānujī Dikṣita (p. 447) - *Samlayno'nta ekadeśo'syāḥ samantāyāḥ svadeśavyavahitabhūmerime rājānaḥ, prajātā aśeṣāḥ sāmantaḥ svadeśānantararājā yasya.*

³ K. G. Oka in his Introduction, p. vi.

kings.¹ This tendency is very old and deep-rooted in the Indian tradition. The word *samrāj* occurring several times in the *Ṛgveda*² implies a suzerain with many kings under him. The terms *rājya*, *sāmrājya*, *bhaujya*, *svārājya*, *vairājya*, *pāramasthya*, *māhārājya*, *ādhipatya* and *svāvasya* in the *Aitareya Brāhmaṇa*³ mostly refer to a gradation of sovereignty. The *Aitareya Brāhmaṇa*⁴ describes the domination of a *samrāt* as extending right up to the natural boundaries, up to the very ends. The description suggests that the *samrāt* exercised suzerainty and not actual administration over such a large dominion. This notion of an empire follows even from the descriptions of the details connected with the four royal sacrifices known as the *aiśvra mahābhiṣeka*, *aśvamedha*, *rājasūya* and *vājapeya*.⁵ These sacrifices suggest some claims of superiority by the performer of the sacrifice. The *Śrauta sūtra* literature⁶ as well reveals the difference between *rājya* and *sāmrājya*.

The policy of *dharmavijaya* or *digvijaya* is to be compared with *lobhavijaya* or *asuravijaya*. The former type of conquests were not accompanied by a territorial aggrandisements or the annihilation of the conquered king. They only aimed at establishing a general suzerainty over the subdued powers. The two *digvijayas* of Duryodhana and Yudhiṣṭhira described in the *Mahābhārata* did not result in the annexation of the defeated territories. The *rājasūya* performed by Yudhiṣṭhira at the end of his conquest was joined by the kings acquiescing in his subordination.⁷

A similar policy of *dharmavijaya* is advocated in the Buddhist texts. Kings accept the suzerainty of the righteous conqueror impelled by his piety and religious superiority. All other

¹ Cf. the observation of Sulaiman the Arab merchant - Elliot and Dowson Vol. I, p. 7.

² *Vedic Index*, II. 433.

³ VII. 3. 14; VIII. 12. 4-5; VIII. 14. 2-3.

⁴ VIII. 4. 1.

⁵ Cf. *Aitareya Br.*, XXXIX; *Śatapatha Br.*, IX. 3. 4. 8; V. 1. 1. 3, 13-14.

⁶ B. Prasad, *State in Ancient India*, p. 59 f.

⁷ *Mbh.*, II. 45. Also II. 25; 3; II. 5; XV. 6. 16; III. 25.

details resemble the Brahmanical view. Even according to the Buddhist theory the conquest and the consequent subordination are real. Here also the sovereign allows the subdued king to enjoy his territory as before.¹ The theory was evidently a norm from which there may be deviations.² But the principle of *dhammavijaya* was always there.³

Aśoka, in his inscriptions, detailed a policy of *dhammavijaya* which he enjoined his successors to follow.⁴ The ideal of righteous conquest was not based on military conquest.⁵ It amounted to creating trust and bestowing happiness.⁶ In Rock Edict XIII⁷ Aśoka describes his *dhammavijaya* among his neighbouring States in terms of spreading his 'ordinances based upon the Law of Piety and his instruction in the Law'. The Rock Edict II⁸ refers to the healing arrangements made by Aśoka in these neighbouring countries.

This principle also received the sanction of the Smṛtis⁹ The *Arthaśāstra* differentiates between *dharmavijaya* and *lobhavijaya* or *asuravijaya*. A *dharmavijayī* was satisfied with mere obeisance or surrender on the part of the conquered.¹⁰

The theory finds an elaborate expression in the works of Kālidāsa. Kālidāsa seems to regard universal dominion as the highest goal of kingship. His *Raghuvamśa* and *Mālavikāgnimitra* describe the performance of the horse sacrifices. The *Raghuvamśa*¹¹ has a detailed account of the conquest of regions at the

¹ *Dīgha*, III, p. 62 f – *Yathābhuttaṇca bhunñjathā tī*.

² *Jātaka*, III, 13, 116, 153; V, 425.

³ *Jātaka*, V, p. 316.

⁴ Cf. reference to Śāliśuka in the *Gārgīśaṃhitā* (*J. B. O. R. S.*, IV, p. 261 – *sthāpayiṣyati mokātmā vijayaṃ nāma dhārmikam*). This ideal has to be interpreted in line with the Buddhist view of a *cakkavatti* described in the *Cakkavatti Sihanāda Sutta* as consisting of conquest not by the sword, but by righteousness – *Dialogues of the Buddha*, Part III, p. 59.

⁵ Rock Edict IV – *Select Inscriptions*, p. 21 (reference to *bherighoṣo* and *dhammaghoṣo*).

⁶ Separate Kalinga Edict II – *Select Inscriptions*, p. 46.

⁷ *Ibid.*, p. 37.

⁸ *Ibid.*, p. 18.

⁹ *Manu*, VII, 202; *Viṣṇu*, III, 30.

¹⁰ *Artha*, XII, 1.

¹¹ Ch. IV.

hands of Raghu. But nowhere is Raghu said to have attempted the annexation of the conquered territory. The passage in the *Raghuvamśa*,¹ stating that Raghu deprived Mahendra of his glory but did not rob him of his territory, though brief, is the best description of the policy of *dharmaviṣaya*.

This is not to imply that there were no instances of military conquest in ancient India. The Buddhist canonical works reveal the existence of four great kingdoms in the Buddha's time.² The growth of the Magadha empire reveals a gradual process of conquest and assimilation of different States into one unity. The *Purāṇas* in describing Mahāpadmananda as *sarvākṣatrāntaka* describe this change in Indian Polity which though enunciated by Magadha powers in particular was gradually adopted by a number of powerful kingdoms that rose in different parts of India in the subsequent centuries.

But references to the performance of *aśvamedha* reveal that the original ideal of a paramount empire was always there. The *Śatapatha Brāhmaṇa*³ enumerates names of kings who performed the *aśvamedha* sacrifice. Puṣyamitra Śuṅga who founded an empire on the ruins of the Maurya dynasty is said to have performed two *aśvamedha* sacrifices.⁴ The Nanaghat Cave inscription of Nāganikā⁵ refers to Gautamīputra Sātākarni as performing two sacrifices though the account of one sacrifice has been lost. Some other historical kings who performed sacrifices are Pārāśariputra Sarvatāta,⁶ Vāsisthiputra Ikṣvāku Śricāntamūla,⁷ Pallava Śivaskandavarman,⁸ Kadamba Kṛṣṇavarman,⁹ Śālaṅkāyana Devavarman,¹⁰ and the Vākāṭaka king Pravarasena.¹¹ The Nāga kings

¹ IV. 43.

² Cf. Raychaudhuri, *Political History*, p. 199 ff.

³ XIII. 5. 4. 1—23.

⁴ Cf. *Senāpateḥ Puṣyamitrasya dvirāśvamedhayājinaḥ - Select Inscriptions*, p. 96; *Mālavikāgnimitra*; *Harivamśa*, III. 2. 40; *Iha Puṣyamitraḥ yājayāmaḥ* - Patañjali (I. A., 1872, p. 300).

⁵ *Select Inscriptions*, p. 136 ff.

⁶ *Ibid.*, p. 91.

⁷ *Age of Imperial Unity*, p. 224.

⁸ *Select Inscriptions*, p. 437.

⁹ *Classical Age*, p. 272.

¹⁰ *Ibid.*, p. 205.

¹¹ *Select Inscriptions*, pp. 407, 419.

are also said to have performed *aśvamedha* sacrifices.¹ The Poona Plates of the Vākāṭaka queen Prabhavatigupta,² and the *aśvamedhāparākrama* coins of Samudragupta³ clearly establish that Samudragupta did actually perform a horse-sacrifice.⁴

The Allahabad Pillar inscription⁵ reveals Samudragupta as following this ideal. No doubt he uprooted many petty States in northern India and created a consolidated empire. But this policy of suppression was not applied in all the cases. The inscription claims that even having defeated and captured the kings of southern India Samudragupta set them at liberty. He simply made them taste the valour of his arm and accept his overlordship. The five kingdoms and nine tribal territories of northern India located on the borders of his kingdom were made to pay taxes, obey order and render obeisance in person to the emperor. Of these the inscription specifically calls the five kingdoms as *pratyantas*. The policy of Samudragupta towards these powers no doubt dictated by the necessities of polity is in line with the traditional view about the course of action to be followed with regards to neighbouring States. His relations with certain foreign States on the border throw welcome light on the status of subordinate kings. These States are described as serving Samudragupta by personal visits, offer of a daughter's hand in marriage and requests for a charter confirming the possession of their territory. The defeated kings would appear to have been reinstated in their own kingdoms by a royal charter issued to that effect. These royal charters did not create any new rulership. Whereas a subordinate king formerly ruled his kingdom in his own right, now he enjoyed it on the basis of the charter in his favour.

A study of the nature of the Gupta empire reveals how it was formed by States subdued in pursuance of the policy of righteous conquest. The Allahabad pillar inscription suggests that the

¹ Ibid., p. 419.

² Ibid., p. 412.

³ Allan, *Gupta Coins*, p. 21 ff.

⁴ Cf. Allan, *Gupta Coins*, p. xxxi and *J. R. A. S.*, 1901, p. 102 for a seal and a stone figurine suggesting this *aśvamedha*.

⁵ *Select Inscriptions*, p. 254 ff.

⁶ [*Annals*, B. O. R. I.]

Sanakānika State had been subordinated. But the Udayagiri cave inscription¹ records the grant of a cave by a certain Sanakānika *mahārāja*. This illustrates that subordinate neighbouring States were allowed to exist. We find many ruling dynasties existing even within the boundaries of the Gupta empire.² In Malwa, for instance, ruled a dynasty to which belonged Jayavarman, Simhavarman and Naravarman³ and probably also Viśhvarman of the Gangdhar stone inscription⁴ and Bandhuvārman mentioned in the Mandasor stone inscription of Kumāragupta.⁵ Again in the Bundelkhand region we find the dynasties of the Parivrājakas and the Uccakalpas ruling as subordinate kings. The brief notices of Hsüan Tsang about the political status of the different States visited by him suggest that this form of the composition of an empire had become the order of the day. He refers to several countries as having no independent rulers but as being dependencies of some other country.⁶

During the later years of Gupta rule the process seems to have been reversed. Now the governors, with the growth of their power, began claiming to be *sāmantarājas*.⁷ The Maitrakas provide the most clear picture of this process of transformation. In the records of this dynasty its first two members have the title of *senāpati*, suggesting for them the status of military officers appointed to rule the region. But the subsequent

¹ *Select Inscriptions*, p. 271.

² Cf. the picture in Kālidāsa - B. S. Upadhyaya, *India in Kālidāsa*, p. 114. It is this characteristic of the Gupta empire which Dr. B. Prasad (*State in Ancient India*, p. 285 ff) describes by calling it a feudal-federal organisation. But here the term feudal and federal are to be used only in a restricted sense. The empire was a federal organisation only in the sense that it comprised a number of states. Likewise the empire cannot properly be called feudal in character, because *sāmantas* in India denoted a class of rulers and not of land-lords.

³ *Ibid.*, p. 377 ff.

⁴ *Ibid.*, p. 379 ff.

⁵ *Ibid.*, p. 288 ff.

⁶ Cf. *Si-yu-ki*, I, pp. 90, 91, 98, 136, 143, 163; II, 193, 268 f, 274, 275, 276.

⁷ Whereas during the reign of Kumāragupta, the Governor of Puṇḍravardhana was called *uparika*, in the inscriptions from the time of Budha Gupta onwards, he assumes the title of *uparika-mahārāja* - *Select Inscriptions*, pp. 284, 285, 324, 328, 338.

members of the family are styled as *mahārājas* or *mahāsāmantarājas*. Another instance of this process comes from Orissa. Here Somadatta, an officer of Śaśāṅka, originally ruled as Governor.¹ Later we find this very Somadatta ruling the provinces of Utkala and Daṇḍabhukti as *sāmanta mahārāja*.²

THE SĀMANTAS

There were both bigger and smaller *sāmantas*, differentiated by the terms *mahāsāmantas* and *sāmantas*.³ The bigger *sāmantas* had a privileged position at the court. Their words carried weight and could not be lightly brushed aside.⁴ Some bigger *sāmantas* appear to have had their own *sāmantas*.⁵ In the inscriptions of the medieval period these big *sāmantas* are called *mahāsāmantādhīpati*.⁶ The smaller *sāmanta* was subordinate to a bigger one who in his turn accepted the suzerainty of the emperor.⁷

The nature of the relation between the subordinate and sovereign States depended upon the comparative strength and size of the two States. A *sāmanta* king paid his allegiance and dues only as long as the suzerain was powerful. On the least sign of the weakness of the empire the *sāmantas* tried to shake off the subordination. The *sāmantas* were always on the look out to

¹ *E. I.*, XXIII, 32 (B and C).

² *J. R. A. S. B. (L)*, XI, p. 7 f.

³ *Mahāsāmantaśrisāmanta* in the list of officers addressed to in grants—*E. I.*, XXIII, 13; III, 6; XV, 19; XXVIII, 41.

⁴ *Harṣacarita*, p. 153—*Anatikramanavacanairupasṛtya pradhānasāmantaibḥ vijñāpyamāṇaḥ*.

⁵ Cf. the expression *śamatikkrāntakīrttiranchasāmantottamāṅgāvanatamukutaṃmanimayīkhañicchūrītacaranāravindayugalaḥ* applied to *mahāsāmantamahārāja* Śrivarupasena—*Gupta Inscriptions*, 80. Some of the grants of our period made by a *sāmanta* are also addressed, among others, to his own *sāmantas*.

⁶ Cf. *E. I.*, XII, 31. It is mentioned in the spurious inscription from Devagiri dated 600 A. D. (*E. I.*, XI, 1, p. 6).

⁷ Thus the Maitrakas had their own *sāmantas* (*E. I.*, XI, 17—the Gāruḷaka family). See also Eran Stone Pillar Inscription of the time of Budhagupta—*Select Inscriptions*, p. 326 f. Pṛthivivigraha ruling over Kalinga under the suzerainty of the Guptas had *mahārāja* Dharmarāja as his subordinate (*I. H. Q.*, XXVI, p. 75).

declare their independence and the paramount power had to bring them to submission from time to time. It was the fear of the might of the paramount lord that kept them loyal.¹

The *sāmantas* used to accompany the emperor in his wars. Rājyavardhana when he went to meet the Hūnas is said to have been attended by his devoted *sāmantas*.² Bāṇa on first meeting Harṣa at the camp in the village of Maṇitārā found a large number of the *sāmantas* of the enemy kings³ who while fighting on the side of their overlords were defeated and captured.

The *sāmantas* had to pay the sovereign lord certain dues.⁴ But the references do not reveal the nature of the *karas*.⁵ Was

¹ The inscriptions of the Parivrājakas (*Gupta Inscriptions*, 21, 23; *E. I.*, XXI. 20), the Uccakalpas (*Gupta Inscriptions*, 26, 27) and *mahārājas* Lakṣmaṇa (*E. I.*, II, p. 364; *A. S. I.*, 1936-7, p. 88) and Subandhu (*E. I.*, XIX. 44) have only a very veiled reference to their overlords the Guptas. Cf. the early history of the Maukharis, the Vardhanas and the Aulikaras. The inscription of king Mānadeva of Nepal (Indraji No. 1) describes how subordinate rulers used to raise the banner of revolt at the first sign of confusion after the death of the sovereign king. Prabhākaravardhana is compared with Mandāra for churning, like an ocean, the whole ring of feudatories drunk with the intoxication of valorous frenzy (*Harṣacarita*, p. 155). The inscriptions also almost invariably refer to kings as having subdued their *sāmantas* by their might (*E. I.*, XXIII. 15; XII. 13, 7; VI. 29; IX. 45; XXVI. 5A; IX. 50; VIII. 24) or endeared them by the preeminence of their three-fold powers (*E. I.*, XXIII. 42A; XV. 14; XXVI. 23). It was a common belief that the *sāmantas* remained loyal only through fear of the might of the sovereign. The Aihole inscription of Pulakeśin (*E. I.*, VI. 17) remarks that the Lāṣas, Mālavas and Gūrjaras subdued by Pulakeśin's splendour became as it were teachers of how *sāmantas*, subdued by force, ought to behave.

² *Harṣa*, p. 121. The Aihole inscription of Pulakeśin II in referring to the defeat inflicted by Pulakeśin on Harṣa describes Harṣa's feet as arrayed with the rays of the jewels of the diadems of hosts of feudatories prosperous with unmeasured might (*E. I.*, VI. I). It is likely that Harṣa's army was swelled by contingents of soldiers supplied by his *sāmantas*.

³ *Ibid.*, p. 74.

⁴ In the *Harṣacarita* (p. 74) king Puṣyabhūti is said to have made the *sāmantas*, defeated by the might of his arm, pay taxes.

⁵ *Pañcatantra*, I (tr.), p. 85—the envoys from King Valour monarch of the south go to collect yearly tribute from the king of the Sugarcane city but on not receiving the customary honour, grow indignant and remark, "Come, king! Payday is past, why have you failed to offer the taxes due".

it a fixed sum annually or periodically paid or had the paramount sovereign the right to extort as much money as possible or was it in the nature of presentations which the *sāmantas* paid? We cannot likewise establish whether the king went out to collect the sum from the *sāmantas* or whether the *sāmantas* paid it at the time they presented themselves at the court?

One of the duties of the *sāmantas* was to report themselves at the court personally, and to win the favour of the king by means of personal service. References both epigraphic and literary often describe the feet of sovereign kings as being coloured by the rays from the gems in the crowns of *sāmantas* king as they bow down to serve the feet of their overlord.¹ The ways in which a *sāmanta* performed obeisance and personal service are elaborated best in the passage² containing the address which Harṣa, after making a resolve to conquer all the kings, issued out to them either to accept his vassalage or to be prepared to fight with him. The *sāmantas* had to wave chowries and with staff in hands to serve as doorkeepers. The methods in which they performed obeisance were many. Sometimes they simply joined their palms; at others they bowed their heads. A third way was to touch the feet of the king with their head. Yet another method was to put the dust of the king's feet upon their own head. The passage also refers to the payment of taxes by defeated and subdued kings. The *sāmantas* were also required to obey the orders of the king. As their husbands served the kings, so the wives of the *sāmantas* had to serve the queen. In the *Harṣacarita*³ Queen Yaśovati claims that she used to be bathed in water by the wives of countless *sāmantas*.

Thus, a *sāmantarāja*, even if allowed to rule his own territory, had often to visit the court to dance attendance upon the king. There were certain *sāmantas* who permanently resided at

¹ Cf. *Kaṭhākośa*, p. 136 – *Tatra rājñāḥ samīpe sevākaranārtham sāmanta-mahāsāmanta-śrīkaranavyayakaranapramukhasabheṣūpasthiteṣu*.

² *Harṣacarita*, p. 168 f. The *Harṣacarita* has many references to the presence of *sāmantas* in the capital or at the court – *ibid.*, pp. 121, 126, 144, 156.

³ p. 140.

the court. Economically unproductive, they were an idle and worthless class. Bāṇa in his *Kādambarī*¹ paints a very lively picture of a concourse of subordinate crowned kings (*mūrdhā-bhīṣikṭena sāmāntalokena*) numbering many thousands who were seated on suitable seats in the royal assembly hall of the palace. 'Some of them were carrying on the sport of playing at dice; some were practising the game of chess; some were playing on the seven-stringed *parivādinī* lute; some were starting conversations about poems; some were indulging in jocular talks; some were making out the syllables corresponding to the dots of *bindumatī*; some were solving the poetical riddles known as the *prahelikās*; some were considering the fine sayings in the poems composed by His Majesty; some were reciting stanzas in the *dvipadī* metre; some were praising or appreciating the merits of poets; some were busy in drawing ornamental decorations on the ground; some were talking with the numerous courtesans who were present there; and some were listening to the songs of the bards'.

But there were also some *sāmāntas* who occupied some office in the administration of the kingdom.²

Now how did these two classes of *sāmāntas* – one doing nothing productive and enjoying the luxuries of the court and the other holding offices under the sovereign – come to exist? Does it mean that the term *sāmānta* now denoted an honorific title, that some *sāmāntas* for certain reasons became bankrupt and came to the court where they received office for maintaining themselves, or does it signify that the title of *sāmānta* was claimed not only

¹ pp. 193–4.

² In some records a *sāmānta* appears as the *dātaka* of the grant made by a king (*Select Inscriptions*, p. 333 f; *J. B. B. R. A. S.*, I. 5, p. 24; I. 17, p. 57; *E. I.*, VII. 22). In the Madhuban grant of Har a *sāmānta* Skandagupta and *sāmānta* Īśvaragupta appear respectively as *mahāpramatāra* and *mahākāpatalādāhikarādhikṛta* – *E. I.*, VII. 22. Cf. *Bhāṇḍāgārādāhikṛtamahā-sāmānta* – Divākara-prabhāṣa – *E. I.*, XII. 13. The Mundesvari inscription of *mahārāja* Udayasena (*E. I.*, IX. 41) calls him both *mahāsāmānta* and *mahāpratihāra*. The Sarangarh grant mentions a *mahāsāmānta* Indrabalarāja as the *sarvādāhikārādāhikṛta* of king Sudevarāja of Śarabhapura – *E. I.*, IX. 38. Cf. *E. I.*, XXIII. 13; XVIII. 32.

by the direct successors but also by collaterals, from which group people went to the court to eke out a living as their own petty States were not sufficient to hold them all? ¹ The meagre data at our disposal does not warrant a conclusive solution of the problem. We can reasonably speculate that in some cases *sāmanta* rulers were reduced to a very pitiable condition, having exhausted their resources in extravagant luxuries; but whether this phenomenon was quite common we cannot be sure. About the other two possibilities unless relevant evidence is available nothing definite can be said. It has to be realised that such offices were often in the nature of an honour conferred by the king. Even *sāmantas* actually ruling their respective kingdoms are found to have been in charge of some office obviously under the sovereign king. ² Such offices would then appear to have symbolised the loyalty of a *sāmanta* to his suzerain and the esteem and honour which the latter had for him.

In medieval times *sāmanta* no doubt denoted a chieftain or noble having the right to enjoy a certain fixed income. ³ The *Kathāsaritsāgara* ⁴ refers at many places to individuals being made *sāmantas* by kings who gave them villages, gold, umbrellas and vehicles. There are also instances when the king, becoming displeased with his *sāmantas*, dismissed them and appointed others in their place. ⁵ Thus it is clear that *sāmantas* were no longer a class of subordinate rulers but were some thing like chieftains created as a class of privileged nobles enjoying landed properties. ⁶ Such a class depended upon the will of the king.

¹ Cf. the reference *mahāsandhivigrahīśrīśāmantasānuna khaṇḍana* - *E. I.*, XXIII. 42 (A).

² The Mundesvari inscription of Udayasena refers to his reign and also describes him both as *mahāsāmanta* and *mahāpratihāra* - *E. I.*, IX. 41. Also see Kanas Plate of Bhānudatta - *E. I.*, XXVIII. 51 (B).

³ *Aparājita-prcchā* of Bhuvanadeva, LXIX. 35-44; LXXVIII. 3-7, 32-34; LXXXI. 1-4.

⁴ XVIII. 126-130; XXX. 137-138; XLIX. 61-62; LIII. 72.

⁵ XLII. 115.

⁶ Cf. *Rājatarāṅgiṇī* (ed. Pandit), V. 250 - the ministers, *sāmantas*, *tantrins* and *ekāṅgas* assemble to invest some fit person with the regal power. See also III. 232; IV. 556, 643; V. 224, 343, 355, 395.

But there is nothing to show that this change of meaning had occurred in our period. However, the reference in a passage of the *Mālatīmādhava*¹ to the feet of the minister Bhūriवासु as coloured by the pollen of the flowers in the crest-chaplets of many a *sāmanta* indicates that the tendency towards the change probably started even towards the close of our period of study. *sāmanta* in this passage would appear to represent the period when the meaning of the term was on its way to be transformed into a chieftain. The practice of some *sāmantas* residing at the imperial court with permanent mansions at the capital² suggests that the new development was not in the distant future.

¹ VI, p. 77 - *iyamaśeṣasāmantaṃastakottamṣaparāgarāñjīlacaraṇāṅgule-ramātyabhūriवासुः*. Cf. also *Harṣacarita*, p. 205 for a reference to an *āṭarika-sāmanta*. *E. I.*, XV, 19 - grant made to a brāhmaṇa *mahāsāmanta*.

² Cf. *Brhatsaṃhitā*, LII, 8 - *Nṛpasacivāntaratulyaṃ sāmantaṃ pravaraṇāja-puruṣāṇām*. *Nṛpayuvarājavīṣeṣaḥ kañcukiveśyākālājñānām*,

THE CEREMONY OF NĪRĀJANĀ

By

B. H. KAPADIA

Ancient India is well-known for its sublime culture and civilization. Indian life, particularly Ancient Indian Life, was founded on the solid rock of religion. Religion pervades all walks of Indian life. Everything was thus sanctified on the altar of religion. Nīrājanā is one such ceremony. In this article I bring to light ideas and thoughts of Hans Losch published in German in an article entitled "Nīrājanā" contributed in *Beitrage Zur Indischen Philologie und Atertumekunde* brought out on the occasion of the 70th Birth Day of Walther Schübring. I am highly obliged to the scholar of the oriental language and I thank him from the bottom of my heart as my discussion to a large extent is based on his German Article.

The ceremony of Nīrājanā¹ is unknown to the ancient ritual works and even to the Dharmasūtras. The innumerable Śānti-ceremonies are regulated according to their knowledge and above all they represent the constitutent part of the Grhyasūtras. For the first time, Kautīlya makes a reference to it in four passages : In II 30, Sūtra 52 there is a reference to a horse that is locked up for Nīrājanā. Sūtra 57 refers to the time and place of the ceremony. At the beginning and end of a military march, as well as preventing sickness of the horse, or for setting aside other-kinds of obstructions one should perform the ceremony on the 9th day of Aśvayuja i. e. October–November. II, 24, Sūtra 34 refers to three Nīrājanā ceremonies in a year, and indeed on all the four monthly transition-periods of the seasons. With this, is connected a sacrifice to the bhūtas in the dark half of the month and to Skanda in the bright half of the month. The Nīrājanā Ceremony serves to overcome deadly sickness of the animals together with

¹ In his commentary *Gaṇapṭi Śāstrī* explains Nīrājanā thus : Śāntiyudaka-puspādīnā satkāro duritasāntaye balavṛddhaye ca kriyamāṇah.

reverence of god occasionally co-ordinated with species of animals (iv, 3, Sūtra 21). Kauṭilya advises that the ceremony is to be undertaken in autumn before the military expedition for the horse and is extended for the prevention of diseases to other animals. Thereby, it is bound up with the veneration of gods connected with species of animals. At the end of the military expedition¹ Nirājanā is to be repeated and further at the transition of seasons. We do not know the details of the ceremony from Kauṭilya. It cannot be clearly made out that it treats of the ceremonious waving of lights.

Even in the following centuries the usual performance of Nirājanā (or even Nirājanan) cannot be uniformly sketched regarding the process of its performance. It only serves poetic aim under which the ambiguity of it becomes visible. When Kālidāsa speaks in Raghuvamśa (IV. 25) about the Nirājanā of the horse which favourably accords with Agni and is thus carried forward for victory. It becomes clear, that the same ceremony previously referred to in passages from Kauṭilya is meant here. Raghuvamśa XVII. 12 mentions a degradation in which all kinds of auspicious substances like Dūrvā-grass, barley shoots, skin of Banyan tree, very tender yet unblossomed leaves anticipate much more Nirājanā ceremonies. Bhavabhūti in Uttararāmacarita (VI. 18) speaks of a bow, that, its tendons should be played round through the lustre of shining weapons before the Nirājanā. Here we have a ceremony which is known to later times, as a form of veneration of idols. The Nirājanā mentioned in Bāṇa's Harṣacarita points to the same course as is done by Kālidāsa. There is the mention of fire and the aim of the ceremony is the achievement of a victory over an enemy. Nirājanā alluded to in the Jātakamālā is extended to horses, elephants, and men. From the two-foldness of ceremonies, having similar names it gives scope to the imagination in Yaśastilāka where, there is confusion between horses and elephants (Vol. II. pp. 330-1). But evidently, there is connection

¹ In v. 12 of Act I of Pratijñāyugandharāyaṇa of Bhāsa there is a reference to Nirājanā at the end of a military expedition : Turaṅgamasyeva raṇe nivṛtte nirājanakautakamaṅgalāni.

with waving of lights. Since the chain of lights in the Nīrājanā is compared with a series of stars going round Meru (Vol.I.v. 476-7). It would be tiresome to record all passages¹ dealing with Nīrājanā from Literature known to us.

We get somewhat adventitious matter from Śrīharṣa's Naiṣadhiyacarita (XI. 77) where lotus flowers are named as utensils for the discharge of Nīrjana(n.) and where we come across a verb unknown till then viz ni-micch (vii. 43) and it is synonymous with nīrājay meaning to consummate the Nīrājanā. The employment of a nīrājanā vessel against evil eye (nīrājanavardhamānaka II.26) which is recorded there is a further peculiarity. We come across a similar event about the Nīrājanā-vessel and the Nīrājanā-ceremony which the Naṭi in the Gopālakeli-candrikā has to enact before the public. Save that, here even details are mentioned. However, we are in a lucky position to be able to fill in the gap through all scanty indications of literary instances (which are at hand) by means of extensive considerations from the corresponding scientific literature.

In the first instance, we have in Amarkos'a Amarasiṃha's definition, who designates Nīrājanā-ceremony as identical with Lohābhisāra which is to be undergone by kings carrying arms. The commentary on this passage of later Kṣīrasvāmin is of advantage and has scientific significance. Dispatch of iron is a ceremony prescribed in text-books for weapon carrying kings before the outbreak of war. The iron, the weapon, is dispatched that is the sense here. Nīrājanā here means the sprinkling of water, consecrated water or to allow the complete glowing of animals (for riding) weapons etc. , with mantra and fire brand.

¹ Mankhaka, Śrīkaṇṭhacarita xvi. 9, Murāri, Anargharāghava II, 10; Kṛṣṇamiśra, Prabodhachandrodaya II. 8; Rajaśekhara, Bālarāmāyaṇa IX. 52; Viracarita (ed Jacobi) VIII 51-2 and 55, Śrīharṣa, Nai. adhiya I 10 and 144; IX-96; Kathāsaritsāgara 19, 67; Harivaṃśa (Viṣṇupurāṇa) 16, 33; 17, 32 and 37; pañcatantra (ed. Kosegarten) p. 158 l. 4. Some examples I am obliged to Handiqui : Nai. adhacarita tr. pp. 569-70 and his Yaśastilaka and Indian Culture (Jīvarāja Jaina Granthamālā 2), Sholapur 1949, p. 271 and 407; Soddhala, Udayasundarikathā p. 23 Gaekwad's Oriental Series No. XI; 1920.

The dispatch of iron is a treatment directly following the Nirājanā. The ceremony of dispatching iron by the king follows the Nirājanā. Even a variation: The ceremony of sending iron (concerning the Nirājanā) is to be undertaken by kings on the 10th day through magically endowed men.—Some read in Amara Nirājanād vidhiḥ (II. 3, 94). Another explanation for Nirājanā is given by Nārāyaṇa in his com. on Naiṣadhiya (1.10). He equates it with āratikā.¹ Similar identification is borrowed by PW, from Śabdakalpadrūma according to which āratikā is the light used for waving before an idol (nirājananimitadīpa) or vessel (nirājanapātra) or lastly the Nirājanā-ceremony. In any case, we can draw from Kṣīrasvāmin's discussion that from similar names two different ceremonies are meant. The one is characterised by the sprinkling of water while the other has its climax in waving of lights. In the region of the first ceremony firstly there occurs the arrangement of military expedition of animals, persons and men connected with it in order to endow them with magical power against enemies; while the second ceremony serves for the enchantment of military-materials through the use of fire. By the side of this Nirājanā there is yet another simple veneration of an idol by 'swinging of light' which may have remained outside the pervue of consideration. Obviously, in rather earlier times, swinging of lights— influenced enchantment of arms and represented the fire-brand that was made use of, later on.

The oldest description of Nirājanā we owe to Varāhamihira's Brhat-Saṃhita (Ch. 43). According to it, the consecrated ceremony characterised as Nirājanā² was instituted on the 8th, 12th and 15th day of the bright half of Kārtika (October-November) or of Aśvayuja (September-October) with regard to horses, elephants and warriors. A wooden arch of 16 Hasta in height and 10 Hasta in breadth from suitable, luck-bringing wood on a place possessed of auspicious signs should be erected to the North-east

¹ Nārāyaṇa always writes ārātikā instead of āratikā.

² According to v. 1 of ch. 43: When lord Nārāyaṇa opens his eyes (the Sun and the Moon) having clouds as the eye-lashes lustration should be performed for horses, elephants and warriors.

of the State for its performance. Further, is to be built, a consecrated house (Śantigrha) of wood, bedecked with Kuśa grass, provided with a gate which exhibits decorative representations of a fish, a discus, and a banner, which are fashioned out of reed. The horse (which is to undergo Nirājanā) is brought in the consecrated chamber. On its neck, amulets of different plants having magical power are hanged, together with a string dipped in saffron, nuts, rice, white mustard seeds for their prosperity. A special considerate treatment is meted out to the horse for seven days, which drives away evil influences and brings fruit. At the same time Varuṇa, Brahmā, the Vis'vadevas, Indra, and Viṣṇu are glorified with mantras. On the 8th day is constructed a hermitage bedecked with holy grass and tree barks towards the North and before it, on a vedi, is lighted a fire from five definite sacred woods. A row of special plants which are preserved in pots, honey, milk and barley-products to be utilized as oblations should be offered in this fire and a golden or silver ladle is to be used. The ceremony is to be watched by the king along with veterinary-surgeon and Astrologer, directing the sight towards East, standing on a tiger-skin.¹ Now begins the real core of the ceremony. Accompanied by music and with pacifying luck-bringing coaxing speeches under the door of the consecrated chamber is brought an elephant, a horse who are particularly consecrated and bathed, and who are honoured with a fresh, white cloth, incense, garland and perfumes.² In this process, from the behaviour of the animals the future i. e. the rise of the forthcoming warlike enterprise for the king is predicable. If the animal were to raise the right leg, it predicts an effortless victory of the king over the foe in the near future; a dread, a tremble of the animal, points to the sad perspective for the king etc. From the behaviour of the animal, as soon as the domestic priest holds out a ball of rice, it serves for prognostication. Thereafter, the

¹ One is reminded of the coronation of a king when the throne is covered over with a tiger-skin and the Rājasūya sacrifice where the king is required to take three strides on the tiger-skin.

² The activities of elephants, horses betokening good and bad results are dealt with at length in Yātra, a work of Varāhamihira. In v. 18 of ch. 43 it is stated that this should be applied to lustration.

domestic priest dips a branch of Udumbara in a pot from which already at the fire sacrifice oblations were taken out and touches with it all those who are to participate in the future war: viz., king, soldiers, horse, elephants. During the ceremony luck bringing and consecrative mantras are chanted. Lastly, a very big image made of clay of the enemy is pierced through with a spear. Thereby, the real Nirājanā comes to an end. The King mounts the horse, which is placed at the hedge by the domestic priest with renewed recitation of mantras and from there rides together with his army in the North-Eastern direction or the King decorated with diamonds and pearls, with white garlands, head ornaments ointments and clothes, annointed and shaded with umbrella surmounts an elephant. The king ruling over an army whose men, horses and elephants are satisfied; he who is illuminated by radiating spotless weapons, does not run the risk of alteration (through evil signs) and drives helter-skelter the enemies, conquers the earth in short time. With these words is concluded the description of Varāhamihira (Stanzas 1-28).

From this account it is to be inferred, that there is no talk about 'swinging of light.' The fire sacrifice has only a subordinate significance. It reminds us of Raghuvamśa IV. 25. The core of the whole process may be on the one hand, the incantation of the horse decorated with amulets with mantras dedicated to diverse deities; on the other hand, there may be the consecration of the animals and other persons destined for military expedition by touching with the branch of Udumbara. Here, we are reminded of the explanation of Kṣīrasvāmin: *nirasya śāntyudakasya ajana n kṣepotra nīrājanam* and may hope to be able to see the explanation of the process described in Varāhamihira which Kṣīrasvāmin had in view. Even the later representation of Nirājanā has preserved the outline of it as can be seen from Varāhamihira. The other description that has come to us in the 159th ch. of the second book of Viṣṇudharmottarapurāṇa to which on account of later age we ought to attribute special significance because it is adopted on the one hand in Hemādri's Caturvargacintamani and on the other hand in an unabridged manner in Mitramiśra's Rāja-

nītiprakāśa. At least the detailed chapter about Rājadharmā allows itself to be criticised, whose discussion would lead us too far, we conclude, that the V Dh P in its present form is to be assigned a date 700 A. D. Another description of Nīrājanā which was already known but was not correctly evaluated is the description in Agnipurāṇa ch. 268. It is an abridged version of the above named ch. of V Dh P. Whether the composition of Agnipurāṇa is only an abridged rendering of the ch. of V Dh P or whether V Dh P as well as Agnipurāṇa are constituted from a common third source. As against 47 verses of V Dh P in Agnipurāṇa there are only $15\frac{1}{2}$ verses which occupy the second half of the chapter. It is not our view to go into the divergencies which come out from the compressed description of Agnipurāṇa in relation to V Dh P. Here we are only interested in the description of V Dh P which we would just repeat.

At the question of Rama as to how a king must undertake Nīrjanā, Puṣkara, the participant of the conversation, gives the following account: In an extensive Āśrama North-East of the State which is decorated with green fields, Kuśa grass, flags and banners; a king should allow to erect three gates facing the East. Of these, one (a door for entrance?) should have the measure 16 by 10 Hasta which we also come across with Varāhamihira. South of this gate, another āśrama is to be erected in which an idol is to be installed and wherein fire-sacrifice takes place. Left to this āśrama dry sacrificial wood 8 Hasta in length and breadth is to be piled up. At the central gate is to be fixed up a five stringed thread of Dūrva-grass (Śatagranthi), in the middle (of the thresh-hold?) a śatapāśi (a plant) is placed which is covered with Kuśagrass and then with earth. The ground where the śatapāśi touches should not be crossed by anyone before the royal elephant has marched on it. As soon as the Sun has entered the constellation Svāti from Citrā till the extent of this conjunction an abundance of gods viz., Brahmā, Kumāra, Varuṇa, Kubera, Yama, Viṣṇu, Śiva, Indra, Agni, Vāyu, Gaṇeśa, Yama, the visva dévas as well as godly beings (uccaiḥśravas, the 8 world elephants, the planets, and the Saptarṣis) should be venerated by the domestic priest. After this, it is the duty of the dome-

stic priest to bring into prominence the signs of Gods with the help of mantras and to turn to the specially desired gods (iṣṭa-devatas). Gods having no mantras should be honoured by the syllable Om. This reverence is accompanied by fire-offerings whose oblations consist of wooden logs from trees having milky juice, white mustard seeds, clarified butter, sesamum and unhusked corn. After this, pots containing fragrant substances, filled with water, and afterwards honoured with garlands and incense, are decorated with wooden amulets (Vanaspati). Then it is wrapped in a cloth with five coloured strings. The pots west of the gate and purified with mantras first serve to bathe elephants and horses. After that, the animals are decorated in order to undergo a consecration for which every form of the animal is to be selected. As with Varāhamihira, then every animal is offered a ball of rice. From the reaction of animals is concluded the success of the ensuing undertaking. If the rice is accepted it augurs victory of the king; while disregard of it predicts a great ensuing dread for the king. In an instance, it follows, that the elephant is to be driven over the buried Śatapāśi. If it crosses the place first with the left leg it prognosticates luck for the king along with the domestic priest, counsellors, and the king's son. On the other hand, a crossing with the right leg announces the death of the prince. If the elephant passes through i.e. rather: If it does not go through the place in question through the door but avoids it then it augurs the defeat of the king with his successor. The prescription is, that, before the elephant no being should cross over the Śatapāśi-place. If this is not observed and if a man, a five nailed one, a cow, an ass, or a camel first crosses the place it predicts the death of the king. After the royal elephant has strided through the central threshold one should allow all the elephants to go out in Eastern direction through the gates. After that a veneration of kingly insignias and weapons which are brought in the āśrama is to be undertaken. Then all elephants and horses are amuletted. The amulets are prepared from a five-stringed thread and are tied with the chanting of a mantra. Then, the animals are taken to their places. One should allow the animals to stand in shadow till

the conjunction between the Sun and Svāti constellation lasts. He should not strike nor shout but should constantly honour them. Likewise, the king's insignia be honoured. According to the prescription, one should glorify Varuṇa in the waters. Oblations are to be offered to Bhūtas at night. The Āśrama in which the astrologer, the domestic priest, horse and elephant surgeon constantly remain in celibacy must be placed under the continuous protection of armed men. As soon as the first day of the conjunction of the Sun with the Viśakhā constellation has come one should specially decorate the riding animals and the royal insignia placed in the hands of men. The astrologer should consecrate the elephant, the horse, the umbrella, the sword, the bow, the drum, banner and flag with mantras. Then all insignias are brought on best elephants on which the astrologer, the domestic priest, the horse and elephant-physicians have mounted. The king first mounts a horse consecrated with mantras. If it goes out of the gate he should ride a consecrated elephant. If the king goes out of the gate he should take permission of the gods and according to prescription offers a bali (oblation). Wearing all precious jewels and being fanned by chowries, the king circumambulates thrice the lighted mass of fire-brands. Clearly, this is concerned with those fuel sticks, which are piled by the side of the Āśrama. The king goes to his house with the pre-entry of his army accompanied by war-cry, sound of musical instruments and joyful jumps of his foot-soldiers and with his four fold military strength. If he has honoured all the people appropriately then he should discharge them. This treatment of appeasement is called Nirājanā. It is to be gone through by a Sovereign. It brings welfare and riches to men, elephants, and horses. It is luck-bringing, fame-bestowing, and destroying enemies. It is to be gone through, full of enthusiasm by kings, for prosperity of the territory. The description of V Dh P ends with these words.

If we were to review the entire chapter of V Dh P we come to know a series of important deviations in contrast to Brhat-saṁhitā. First, in the ceremony, only, one season is to be made use of, no more the autumn but the spring. The provided

time limit is to be enacted within this. The circle of gods who are invoked for protection is significantly enlarged and includes many half godly beings. In a new manner there is the holding of royal insignia in the ceremony. As soon as the Vaiśākha has commenced there is the crossing over of the Śatapāsi by the royal elephant with a view to predict the future fate of the king. On the other hand, the installation and destruction of portrait of the enemy is abolished, lastly, it is to be brought to prominence, that V Dh P even does not say about swinging of lights. Rather, it is the duty of the king to circumambulate thrice the lighted fire-brand as a symbol of veneration. Thereby, visibly, the totality of the magic is rendered certain through the coming undertaking. Thus, we can affirm, that basic characteristic of the ceremony in contrast to the time of Varahamihira has scarcely changed in the description of V Dh P. In both the cases we miss the decision that the Nirājanā is to be repeated after the conclusion of military undertakings as we expressly find alluded to in Kauṭilya.

Only now it remains to think of that form of Nirājanā which one accomplishes to this day with swinging of lights and which has remained as a customary usage for the faithful ones as an artistic treatment in the veneration of images. We can obtain an idea of the description of its process from the already mentioned literature. Literary derivation of it we come across with Kṣīrasvāmin, we can render the word as illumination. "Beleuchten". We will search however for a pretendedly closer description of the process in the literature. Nirājanā is a member in the various forms of veneration, prescribed for an image. The ceremony is narrated in Padmapurāṇa Pātālakāṇḍa 110, 340 among 32 upacāra's for Śiva. From Viṣṇusamhitā XVI. 116 we learn that Nirājanā (here used as n.) is connected with incense, flowers, unhusked corn and similar things, Padmasamhitā IV. 6 has a chapter with the heading: Puruṣasūktanyāsaḥ: in which in connection with the taking over of 16 recs of Puruṣasūkta to glorify an image are given the most divergent numbers showing grace for service. Those verses which lay claim to be connected with the idol, their No. has reached 128. Here we come across six times the word Nirājana. But the

last passage (verses 77-80) is significant for us. There it is described that one should enlighten in a standing posture the installed idol of god Hari in a temple (ālaya) by means of Nīrājana. For this a jar filled with water and fashioned out of gold or similar material is of service. This jar is bedecked with a garland and is sprinkled with fragrant water and besides it is worshipped with unhusked corn. The top opening of the jar is covered over with Aśvattha-wood. It has a height of 4 aṅgulas and is illuminated by wicks. With both the hands it is placed before the idol of god on a foot-stool meant for oblation. Then the idol is to be circumambulated thrice. This is that Nīrājana which seves for tht check of the dreadful and which increases prosperity. Through this description we are reminded of that Nīrājana-vessel which the Naṭi in Gopālakelicandrikā shows to the public.

The account cannot be treatad as complete on account of unavailable, destroyed and unpublished texts. Perhaps, it can be made possible later on, when such help is available to supplement the present discussion. Above all, it is necessary to valuate the Nīrajanaprakāśa of Jayanārāyaṇa Tarkapaūcānana which is of very late age. It however, brings to light the rich secret tradition which is unknown to us.

On p. 1235 of Śābaratnamahodadhi: pt. II by Samgrāhaka Panyāsajī Śrī Mukti vijayajī, 1941 the word Nīrājanā is thus explained :

Nīrājana n. (Nir + rāj bhave lyuṭ) āraṭi Nīrājanā f. (Nītarām rājanam yatra, nir + rāj + nic + bhave yuc) āraṭi.

SOME NEW ASPECTS OF POLITICAL HISTORY IN BĀṆABHATṬA

By

DILEEPKUMAR KĀNĪJĀL

An intimate study of the works of Bāṇabhaṭṭa makes us spontaneously acquainted with some new aspects of the cultural history of ancient India which have as yet remained shrouded in deep mystery. In chapter VI of the *Harṣa Carita* Bāṇa incidentally refers to a number of legends of hoary antiquity which deal with events of love and intrigue in royal families. The importance of the tales and the legends in reconstructing the past history of a nation has been most emphatically advocated by the famous biographer Ernest Renan in his memorable words:— “Let anyone endeavour to get at the truth as to the way in which such or such contemporary fact has happened; he will not succeed. Two accounts of the same event given by different eye-witnesses differ essentially. *Must we, therefore, reject all the coloring of the narratives, and limit, ourselves, to the bare fact only? That would be to suppress history*”.¹ We have therefore accepted the various legends in the context of the contemporary society and the political factors and have tried to sort out what elements of truth lie concealed in them. That these legends have some historical basis has been attested by their reference in the *Arthaśāstra* of Kauṭilya, in the *Bṛhat-saṃhitā* of वराहमिहिर, in the *Kāmandakī Nitisāra*, and in the *कथासरित्सागर*. Since the *Arthaśāstra* refers to these legends it proves that these were known from very early times, and some of them in fact refer to events taking place in such early an age as that of the *Vedās* and the *Upaniṣads*,—while others refer to a comparatively later age. Before every attempt at fixing the time of the origin of these legends it must be borne in mind that a considerably long period certainly passed by before these

¹ Life of Jesus by Ernest Renan.

legends could gain so much importance. Admitting the divergence of opinion regarding the date of the compilation of the Arthaśāstra it is reasonable to assume that some centuries before the composition of the work the events referred to in the legends must have occurred. Cowell and Thomas have repudiated these as "curious mass of unknown legendary history"¹ but a close perusal reveals that these shed new light on the forgotten annals of ancient Indian history.

The first of these legends refer to the fall of Nāgasena heir apparent to the Nāga house, caused by one of his ministers who came to know of his secret plans divulged by a Śārikā. Śaṅkara explains - नागसेननामा पद्मावत्यां राजा मन्त्रिणमर्धराज्यहरमपाकर्तुं शारिकासमक्ष-मन्त्रमकरोत् । स चापि मन्त्री शारिकामुखाद्विज्ञाय विश्रम्भपूर्वकं तं दण्डेनावधीत् ।² Nāgasena is spoken as a ruler of पद्मावती or modern Padam Pavāyā. The earliest reference to नागसेन occurs in the Allahabad Stone Pillar Inscr. of Samudra Gupta in the 5th Cent. A. D. (cf. गणपतिनागसेननन्दिद्वयवर्मावनेकार्यावर्त्तराजप्रसभो —). Since this Inscription refers to नागसेन he must have appeared before 375 A. D. when Samudra-Gupta died.³ Dr. H. C. Roychoudhury (*infra*) has accepted नागसेन as one of the three Nāga rulers गणपतिनाग, नागसेन and नन्दी. Pargitar has placed the Nāgas among the dynasties of the early 4th Cent.⁴ Now the problem crops up that the Harṣa Carita refers to the death of Nāgasena caused by his minister (cf. commentary of Śaṅkara) but the Allahabad Stone Pillar Inscr. refers to the "subduing" or "uprooting" of the king. The authenticity of the account of Śaṅkara cannot be called into question. In order to explain the discrepancy the whole question is to be judged anew. Who was Nāgasena and wherein did he rule? The वायुपुराण and the ब्रह्माण्डपुराण read "नव नाकास्तु भोक्ष्यन्ति पुरीम् चम्पावतीम् नृपाः । मथुराञ्च पुरीम् रम्याम् नागा भोक्ष्यन्ति सप्त वै (वायु. 99, 382-388 and ब्रह्माण्ड iii, 74. 194-200)". For नाकाः

¹ The Harṣa Carita by Cowell and Thomas, page 192.

² The Manu Smṛiti implores on the King (cf. Ch. VII) to be on guard against the leakage of counsels by birds. Hence the matter referred to may not altogether be a novel one.

³ Political History of Ancient India Dr. Roychoudhury.

⁴ Dynasties of Kali Age.

ब्रह्माण्डपुराण reads in some cases नागाः and one Mss (Jones's Mss.,—vide, Introduction to Dynasties of Kali Age) read पद्मावतीम् for चम्पावतीम्.¹ The विष्णुपुराण reads in one line — “नव नागाः पद्मावत्याम् कान्तिपुर्याम् मथुरायाम्”. Now the वायु, ब्रह्माण्ड and the विष्णुपुराण agree in assigning the rulership of पद्मावती to 9 Nāgas. If these accounts were to be relied upon then there were two families of Nāga rulers one ruling at पद्मावती the other at Mathurā. The coins from Mathurā² mention one गणपतिनाग. But the Stone Pillar Inscr. of समुद्रगुप्त does not explicitly state whether नागसेन was a ruler of Padamāvatī (cf. रुद्रदेवमतिलनागदत्तचन्द्रवर्मगणपतिनागनागसेनाच्युतनन्दिबलवर्माद्यनेकार्यावर्त्तराजप्रसभोद्भूतः.....) Dr. H. C. Roychoudhury accepts नागसेन as a ruler of पद्मावती on the testimony of this legend.³ If the account of Śaṅkara were to be credited then the King Nāgasena who lost his life in a tussle with his minister must never be identified with the King extirpated by समुद्रगुप्त. The king referred to in the Allahabad Stone Pillar should, in all fairness, be taken to be a king ruling over Mathurā and the king referred to in the Harṣa Carita should be taken to be a king reigning at Padmāvatī. The Purāṇas reveal that Nāga kings flourished after the decline of the Kuṣāṇas at Vidiśā, Kāntipurī, Mathurā and at Padmāvatī (25 miles N. E. of Mārwar in the apex of the confluence of the Sindhu and the Pārā) some powerful Nāga rulers of Vidiśā i. e. Śeṣa, Bhogin and Sadācandra are mentioned. The existence of Nāga rule over a wide part of Northern India during the 3rd/4th Cent. A. D. is also attested by epigraphic and numismatic evidence. A Lahore Copper Seal (c. 4th Cent. A. D.) refers to महेश्वरनाग son of नागभट्ट. The Vākāṭaka records name one भवनाग (c. 3rd/4th Cent. A. D.). Some coins bearing the name गणप or महाराज गणेश have been unearthed at Padmāvatī, Vidiśā and at Maturā. But the name

¹ Variant पद्मावत्याम् ।

² Vide Altekar in New History of the Indian People (Vol. VI, p. 37).

³ Political history of Ancient India (p. 536). On the reading नव नाकास्तु etc. quoted above Wilson remarks — “The Nākas were Rājās of Bhagalpoor, the Nāgas of Mathurā and the intermediate countries along the Ganges were governed by the Guptas” — Wilson's Viṣṇu Purāṇa (IV, XIV, p. 103).

of नागसेन does not yet occur anywhere. We are not in a position, therefore, to concur with the suggestion advanced in the Age of Imperial Unity that "..... after the overthrow of Gaṇapati-nāga, Samudra-Gupta placed Nāgasena on the throne of Padmāvati as his vassal; but later Nāgasena himself was also extirpated possibly as a result of an attempt on his part to assume independence (p. 170)". Some 9 kings ruled according to the Purāṇas at चम्पावती or पद्मावती and 7 at Mathura. भवनाग, राणपति-नाग and नागसेन were therefore rulers at Padmāvati. Some other rulers were also known from the coins recovered in the neighbourhood of पद्मावती.¹ They were महाराज भीमनाग, स्कन्दनाग, बृहस्पतिनाग and देवनाग. Another Nāga King named विभुनाग is also known from some coins. We are thus inclined to conclude that a certain Nāga King named नागसेन ruled at Padmāvati in the 3rd or the 4th Cent. A. D. (who was one of the 9 kings referred to in the वसुपुराण and who was quite different from his namesake mentioned in the Allahabad Stone Pillar Inscr.) who lost his life in a scuffle with his minister. Similar history seems to have been repeated in the legend शुकश्रुतरहस्यस्य च श्रीरक्षीर्यत श्रुतवर्मणः श्रावस्त्याम्. The Mahābhārata reads Śrutavarman as a Kuru warrior. The कर्णपर्व. viii, 7, 207) speaks of him among the remnants of दुर्योधन's army. But it is difficult to determine when he ruled at Śrāvastī. If the date of the great battle of Kurukṣetra be fixed at sometime about 1920 B. C. (acc. to the Matsya Purāṇa) then it is obvious that Bāṇa refers to a king who reigned sometime near about the 16th-15th Cent. B. C. The महाभारत also refers to another king Śrutakaśman by name (cf. पुरुवंश, अर्जुनाभिगमनपर्व-III, 12, 534) who fought with चित्रसेन the अभिसार king. Among the kings of मगध who were descendants of Vṛhadratha the most celebrated was Jarāsandha, Jarāsandha's son was सहदेव. The descendant of सहदेव was सोमापि whose son was Śrutavant. This Śrutavant and Śrutavarman may some how be identified.² The Purāṇas refer to one Śrutaśravas who reigned for 64 (acc. to वायुपुराण 67 years) years in Girivraja. The Purāṇas state—

¹ Journal of the Numismatic Society of India (pp. 26-27, vol. V).

² The Śruta coins attributed to a ruler of a Śrāvastī refer to a Śrutavarman (Coins in the Indian Museum Catalogue No. 258, ed. by V. Smith)

संग्रामे भारते वृत्ते सहदेवे निपातिते ।

सोमाधि(वि)स्तस्य दायदो राज्ञाऽभूत् स गिरिव्रजे ॥

पञ्चाशत्तम् तथाटौ च समा राज्यम् अकारयत् ।

श्रुतश्रवाश्चतुः¹ षष्टिं समास्तस्यान्वयेऽभवत् ॥

(Dynasties of Kali Age. p. 14).

If the date of the भारत war were fixed at 1400 B. C.² and had the Bāṇadrathas ruled for 723 years (त्रयोविंशदधिकं तेषाम् राज्यञ्च सप्तसप्तकम्, द्वात्रिंशच्च नृपा हि एते भवितारो बृहद्रथाः) then it would be reasonable to assume that श्रुतश्रवस् or श्रुतवर्मन् reigned not later than the 4th or 5th Cent. B. C. provided the identification of श्रुतवर्मन् with श्रुतश्रवस् be accepted.

The disclosure of counsel was the cause of the death of सुवर्णचूड (स्वज्ञायमानस्य च मन्त्रभेदेऽभून्मृत्यवे मृत्तिकावत्यां सुवर्णचूडस्य). Śaṅkara explains it as follows — मृत्तिकावत्यां सुवर्णचूडो नाम राजा कश्चिद्विश्रम्भपूर्वकं जिघृक्षन् मन्त्रितवांस्तदेव तस्मै विललास ततस्तत्पूर्वं तत् प्रयुक्तेन विश्वासिना शिरोरक्षकेन स्वस्वामिप्रयुक्तेन व्यापादित । सुवर्णचूड was thus killed most surreptitiously by one of his servants. The capital मृत्तिकावती where the event took place had been referred to in the Viṣṇu Purāṇa³ as a place by the Parnāsā river (also referred to in the Brahma Purāṇa) in Mālwa. The descendants of महाभोज a pious king were the Bhojas the princes of Mṛṭṭikāvati who were also called the मर्त्तिकावत्स.⁴ The sons of Satvata a Mṛṭṭikāvata King were Bhājamāna, Bhajma, Divya, Andhaka, Devavṛddha, Mahābhoja and Vṛṣṇi. Except the Agnipurāṇa all other Purāṇas agree in the number and mostly in the names. महाभोज is some times read as महाभोग.⁵ In the extant lists of kings ruling at मृत्तिकावती सुवर्णचूड is nowhere mentioned. Among the kings of the Ikṣvāku dynasty

¹ One Mss. of वायुपुराण reads Śruta Śravāḥ, another Mss. of ब्रह्माण्डपुराण reads Śruta Śruva while another reads श्रुतश्रवस्. But one Mss. of the Viṣṇu Purāṇa reads Śrutavāḥ.

² Altekar-President's address to the Archaic Section of the Indian History Congress—1 Section 1939 (pp. 68-77).

³ Book IV. ch. 2 p. 73—Wilson's Tr.

⁴ Kādambari इन्द्राजुर्गना speaks of a King Śatadhanvā at मृत्तिकावती.

⁵ The Mārtikāvatas have wrongly been made the descendants of Babhru in the Harivaṃśa.

7 [Annals B. O. R. I.]

one सुवर्ण king has been mentioned. The Purāṇas read—भविता चान्त-
रिक्षस्तु किन्नरस्य सुतो महान् अन्तरिक्षात् सुपर्णस्तु सुपर्णाच्चापि अमित्रजित्।¹ If
सुवर्णचूड (one having golden crest) be taken to be the same as सुवर्ण
(चूड being an appellation only) he might then be regarded as a
historical person belonging to the Ikṣvāku dynasty.

The mincing of Bṛhadaratha the avaricious king of Mathurā, by
the army of Vidūratha is another event of hoary antiquity.
Śaṅkara clarifies it at follows—विदूरथप्रयुक्तेन नरेन्द्रवृन्दप्रतारितो बृहद्रथो
नाम राजा लोमवशात् खन्यवादे कृष्णनिशि प्रवृत्तस्तत्सेनया प्रहत इति। Vidūra-
tha was the son of Bhajamāna who was the son of Andhaka. The
Agnipurāṇa makes him the son of Babhru (ch. XVI, Book IV),
Again in Ch. XX the Agnipurāṇa makes विदूरथ the son of सुरथ who
again was the son of Jahnu. Vidūratha (or vidūdabha) is also
spoken to be a son of Prasenadi by his wife Vāsabhakkhattiyā.
He rose to the position of a general. None of the Purāṇas except
a Mss. of the Viṣṇu Purāṇa refers to Vidūratha (धुद्रकात् कुलके भन्यो
कुलकात् सुरथः स्मृतः। विदूरथः सुरथस्यापि अन्त्यश्च भविता नृप). If this prince
विदूरथ were the same as the विदूरथ known to be a great grandson
of Praseṇajit then a definite data regarding his reign may be arri-
ved at. Viḍūdabha is said to have massacred² the Śākya about
the 6th Cent. B. C. In the Buddhist Jātakas,³ Vidūratha is noted
for this massacre and the present account also states that the
army of Vidūratha committed the crime; the coincidence natural-
ly induces us to believe that the same person has been referred
to here.

बृहद्रथ has been mentioned as a ruler of मथुरा, but in the Kādam-
barī बृहद्रथ has been spoken as the father of Jarāsandha and as a
ruler of मगध. The Viṣṇu Purāṇa suggests that बृहद्रथ was the son
of Vṛhaṭkarman and Vṛhaṭkarman's father was भद्रथ (ch. XVIII,
Book IV). In ch. XIX (*ibid*) a separate account states that बृहद्रथ
was one of the 7 sons of उपरिचरबसु who descended from सुचनीश.

¹ Dynasties of Kali age. For सुपर्ण one Mss. reads सुवर्ण. Another Mss. of
the Vāyu Purāṇa also reads सुवर्ण.

² Political History of Ancient India pp. 325, 327, 537.

³ The Bhaddasāla Jātaka avers that he was elevated to the throne
after the incident.

सुधनीश was again a scion of Kuru. It is clear therefore that Vrhadratha was a Kuru king. The other sons of वसु were Kuśamba, Matsya etc. and the territories ruled over by them were named after their rulers. But the country ruled by बृहद्रथ has not been mentioned. According to the महाभारत¹ उपरिचरवसु who by the command of Indra became the king of Cedi had at first 5 sons of whom बृहद्रथ was the ruler of मगध, Kuśamba was the lord of Kauśāmbi and so on. Dr. Roychoudhury remarks "The earliest dynasty of मगध according to the महाभारत (I. 63. 30) and the Purāṇas is that founded by बृहद्रथ, the son of वसु चैद्य उपरिचर and the father of जरासन्ध. The Rāmāyaṇa makes वसु himself the founder of गिरिव्रज or वसुमती. A बृहद्रथ is mentioned twice in the R̥gveda (I. 36. 18; X. 49, 6) but there is nothing to show that he is identical with the father of जरासन्ध. The Purāṇas give lists of the बृहद्रथ Kings it is reasonable to conclude that the बृहद्रथ dynasty came to an end in the 6th cent. B. C." The account of the महाभारत is also seen in the भागवत with the little variation that भागवत ch. XXI calls बृहद्रथ the son of Tigma. Now had बृहद्रथ been a Kuru King his overlording of the adjacent territory of मथुरा might not have at all been an impossibility. But the available accounts fail to show that he was a ruler of मथुरा. Barnett's "Antiquities of India" opines that Kuru's descendant was जनमेजय whose late descendant was वसु, वसु's eldest son was बृहद्रथ to whom वसु gave away the whole of the territory of मगध with गिरिव्रज as capital (p. 294). A possible explanation may be that through territorial expansion बृहद्रथ the ruler of मगध came to be the lord of मथुरा too. In the existing uncertainty of things we are only able to assume that बृहद्रथ the king of मगध (also of मथुरा) was killed by विदूरथ the general of प्रसेनजित्.

It has been stated further that Vindumati killed Vidūratha with a dagger hidden in her braided hair.² वृष्णि विदूरथ has been referred to in the स्वयंवरपर्व, द्रोणाभिवेकपर्व, and सुभद्राहरणपर्व. Of the 3 descendants of सात्वत i. e. अन्धक, भोज (भोज's of सृष्टिकावती) and वृष्णि विदूरथ was one. The descendants of अन्धक were rulers at मथुरा, and the Andhaka, also claimed descent from him. विदूरथ probably

¹ आदि. Vol. I, p. 85—Sorensen's Index.

² वेणीविनिगूढेन च शस्त्रेण विन्दुमती वृष्णि विदूरथम् ।

hailed from the अन्धक वृष्णि dynasty at मथुरा about the 9th cent. B. C. This विदूरथ—probably different from विदूरथ the general,¹ was killed by his wife. Such an assumption gains ground because of its reference in the अर्थशास्त्र of Kauṭilya (वेण्यागूढं शस्त्रं कृत्वा देवो विदूरथं जघान—निशान्तप्रणिधि).²

Sumitra son of अग्निमित्र being over-fond of the drama, was attacked by मित्रदेव in the midst of actors and was shorn of his head. Śaṅkara's commentary here furnishes some curious points of interest — “सुमित्रो राजा मित्रव्यसनी स्त्रीजनपरिवार इव नटजनविस्त्रब्धो³ मित्रदेवेन नटत्वमाश्रित्य हतः । स च योगचूर्णावचूर्णितक्षिरोक्षितो बभूवेति ”. Here for अग्निमित्रात्मजस्य a variant runs as अग्निमित्राग्रजस्य in Mss., A and B of the text. In Śaṅkara's commentary for मित्रदेवेन a variant मूलदेवेन is noted in Mss. C₁, and in Mss. A. B. and T. for मित्रदेव, a variant मूलदेव is also noted. Mss. A. and B. are fairly reliable according to Fuhrer. The variants both in the text and in the commentary note मूलदेव for मित्रदेव and one variant of the text reads अग्निमित्राग्रजस्य सुमित्रस्य. The first point to note is that Agnimitra came to the throne after Puṣyamitra (c. 187-151 B. C.). The Paurāṇic list of kings (cf. Dynasties of Kali Age p. 70) ascribe the reign of his son Sujyestha of doubtful history after him. The next king was Vasumitra who fought the Yavanas to rescue his father's sacrificial horse. The Age of Imperial unity (p. 97) tries to identify this king with the prince सुमित्र referred to by Bāṇa. Now if Sumitra were taken as elder than अग्निमित्र and if he did at all ascend on the throne, that would be immediately after Puṣyamitra; but it is doubtful in the absence of further proofs to hold whether he ascended the throne at that time. All that is certain is that he flourished either before Agnimitra or after Agnimitra and that he was fond of dramatic performances and taking part in these. Among the newly discovered copper coins of अहिच्छत्र kings found at Rohilkhand the names of some kings ending in मित्र e. g. Agnimitra, Jethamitra, Bhūtimitra are found, but no mention of सुमित्र is found. According to the मत्स्यपुराण सुमित्र might be a king

¹ Referred to before as a slayer of बृहद्रथ of मगध.

² The dynastic table given in Pargitar's "Ancient Indian Historical Tradition" does not help in arriving at any definite conclusion.

³ Variant नटजनविस्त्रब्धो,

of the Śuṅga dynasty. In the Śuṅga dynasty Puṣyamitra reigned for 36 years (c. 185 B. C. -149 B. C.), Agnimitra for 8 years, Vasumitra for 10 years (142-132 B. C.). In the Kānvāyana dynasty (also called Śuṅga bhṛtṛa dynasty) भूमिमित्र reigned for 14 years (64-50 B. C.). The identification of Sumitra with Vasumitra as suggested in the ' Age of Imperial unity ' (*supra*) is, in our opinion, highly conjectural. Among the Śuṅgas the Purāṇas name one Sumitra :—

पुष्यमित्रस्तु सेनानीरुद्धत्य स बृहद्रथम् ।
कारयिष्यति वै राज्यं षट्त्रिंशत्समा नृपः ॥
(var. कारयिष्यति वै राज्यं समाः षष्टिम् सदैव तु ।)
अग्निमित्रः तश्चाष्टौ भविष्यति समा नृपः ॥
भवितापि षट्त्रिंशः सप्त वर्षाणि वै नृपः ।
वसुमित्र इतो भव्यो दश वर्षाणि पार्थिवः ॥

Here for वसुमित्र one Mss. of मत्स्यपुराण reads सुमित्रस्तु इतो भव्यो. It may be that Sumitra and Vasumitra were both sons or descendants of अग्निमित्र of whom Sumitra reigned for a short span of years.¹

Except this legend ancient Indian history speaks of मित्रदेव as a king nowhere else.² The coins from Ayodhyā record among the names धनदेव, विशाखदेव, मूलदेव, वायुदेव, वरदत्त, सि(शि)वदत्त and पुरुषदेव. धनदेव appeared in the closing decades of the 1st Cent. B. C. (Age of Imperial Unity, p. 174). So मूलदेव who was obviously a later king may be assigned to the 2 Centuries following 50 B. C. i. e. his time of reign may not exceed 150 A. D. or 200 A. D. If Sumitra were the son of अग्निमित्र then the time of his coming to the throne might come down to such a low margin as the 50 B. C. or 100 B. C. and thus the establishment of the contemporaneity of the two kings would not be an impossibility (vide Journal of the Numismatic Society of India II, pp. 115-16 ; pt. III ap. 79 ff.

¹ Sumitra has been mentioned as the last King of the Ikṣvākus (Dynasties of the Kali Age).

² Karle Cave Inscr. of Vasiṣṭhiputra Pulumāvi (c. 130-59 A. D.) says राज्ञः वासिष्ठीपुत्रस्य स्वामिश्रीपुत्रमावेः संवत्सरे सप्तमे.... उत्खलकीयानां महारथिनः कौशिकीपुत्रस्य मित्रदेवस्य पुत्रेण महारथिना वासिष्ठीपुत्रेण सोमदेवेन.... where a general मित्रदेव is referred to.

Arch. Survey Report 1910-11 p. 16. List of coins at Sāhat Mahat, 54 copper coins of a king Vāsudeva. Arch. Survey Report 1912 Excavations at Bhitā-Coins of Āyumitra Pt. XIX. Mitra dynasty coins). The later 'Mitra Kings' referred to before are generally assigned to a period not exceeding the 1st cent. A. D.¹ Moreover as मूलदेव and सुमित्र reigned about the same period, the event referred to in the legend might not be improbable. We therefore prefer the reading मूलदेव of all the variants. The Vāyupurāṇa mentions Pūṣyamitra as the father of Agnimitra; after अग्निमित्र his son सुज्येष्ठमित्र reigned after whom reigned वसुमित्र. According to the मत्स्यपुराण.² सुज्येष्ठमित्र came after वसुमित्र. The drama मालविकाग्निमित्र calls वसुमित्र the son of Agnimitra. The name सुमित्र occurs both in the text of the Harsa Carita and in the commentary of Śaṅkara but the variants differ only in the case of ascertaining the relation. The period of the reign of Vasumitra or Sumitra was about 10 years (c. 142-132 B. C.). We therefore venture to suggest that सुमित्र was another son of अग्निमित्र who did not enjoy a long reign (and about whom history is silent) and who lost his life in a treacherous ambush by some king मूलदेव or मित्रदेव.³ And as attested by the evidence of the Audhoyā coins मूलदेव might have been a king contemporaneous with सुमित्र. The matter demands further analysis and scrutiny from the historians of India.

Another legend curiously notes that Kumārasena the Paṇḍika prince younger brother of Pradyota having an infatuation for stories about human flesh was slain at the feast of महाकाल by the vampire तालजङ्घ.⁴ The upshot of the narrative may be that Kumārasena the Paṇḍika prince and brother of Pradyota, lost his life under mysterious circumstances. For पौणिकिम् in the text Mss. A and B read पौणिकिम्. If we accept the reading पौणिकिम् the radical word stands at पुणिक. Śaṅkara suggests पुणिको गोत्र-

¹ Synchronistic table by H. C. Roychoudhury.

² Translation of R. Mitra.

³ The name मित्रदेव may be a Sanskritized form of Mithradates II (123-88 B. C.). The close proximity of the reigns of Mithradates II and Sumitra may warrant such a conclusion.

⁴ The 'Cultural history of the Vāyū Purāṇa' notes the Tāljaṅghas as a tribal people.

विशेषस्तत्र भवः पौणकिम्. According to the Purāṇas Pulika (*alias* Puṇika) killed his master and placed his own son प्रद्योत on the throne of अवन्ति. Puṇika was the first king and his sons were प्रद्योत and कुमारसेन. According to the कथासरित्सागर (II. 484) पालक was the son of प्रद्योत. The Buddhist legends refer to कुमारसेन nowhere. प्रद्योत or महासेन appears in Bhāsa's drama स्वप्ननाटक. As he was a contemporary of Buddha he appeared in all probability before the death of Buddha i. e. before 486 B. C. Since Kumārasena was his younger brother he appeared sometime near about the 486 B. C. The circumstances under which he met his doom have been preserved in this curious legend.

New facts regarding the history of Kāśī seems to have been unfurled in the legend — मधुमोचितमधुरकसंल्लिखैर्लजैः सुप्रभा पुत्रराज्यार्थिनी महासेनं काशीराजं जघान । This legend has been referred to in the अर्थशास्त्र (लाजान्मधुनेति विषेण पर्यस्य देवी काशीराजम्) and in the Nitisāra of Kāmandaka (देवी तु काशीराजेन्द्रं निजघान रहोगतम्). Varāhamihira (c. 505 A. D.) also refers to it.¹ This महासेन has been spoken as a ruler of काशी. We are acquainted with चण्डप्रद्योत महासेन of अवन्ति in the days of Buddha. But here another ruler of Kāśī is referred to; surely this Mahāsena is different from Caṇḍa Pradyota Mahāsena who was ruler of अवन्ति. Since the Arthaśāstra refers to it the event refers to an incident of remote antiquity. The identity of this महासेन is a matter of great dispute. The Matsya (271. 17-30). Vāyu (99. 294-309) and Brahmāṇḍa Purāṇa (iii. 74-107 122) refer among the line of प्रद्योत to a king दृढसेन by name (चत्वारिंशद् तत अष्टौ च दृढसेनो भविष्यति) and for दृढसेन variants are found as महासेन and महुत्सेन (in मत्स्यपुराण). The Purāṇas mention several kings of Kāśī who figure also in the Jātaka stories. Thus Jātaka (story no. 268) refers to one Viśvasena, Jātaka (458) refers to Udayasena and Jātaka (504) refers to भल्लाढीय. The Purāṇas mention these kings as विप्रकूसेन, उदकसेन or दण्डसेन and भल्लाढ (cf. मत्स्य 49, 59 *et seq*; Vāyu 99. 180 *et seq*; Viṣṇu IV. 19. 13). The reference to महासेन² occurs in only one Mss. of the मत्स्यपुराण. The Jains represent one अश्वसेन king of Beneras as the father of their तीर्थंकर पार्श्व. who died about

¹ Cf. देवो विरक्ता किल काशिराजम् (7. 8. 1).

² Dynasties of Kali Age p. 16.

777 B. C. अश्वसेन one of the earliest kings of Beneras ruled in Kāśī in the later part of the 7th Century. Kāśī rose into prominence from the time of the Brāhmanas. The Jātaka stories Nos. 336, 428, 536, refer to a king ब्रह्मदत्त of काशी. The महाभारत refers to प्रतर्दन as a ruler of Kāśī. The combined testimony of many Jātakas and the महावग्गो prove that काशी was at one time a great imperial power. The death-knell of Kāśī was sung by कंस who was termed वाराणसिगृहो (vide Seyya Jātaka 282; Tesa Kura Jātaka 521; Buddhist India p. 25). The fall of काशी was complete by the 5th and 6th Cent. B. C. The 'Dynasties of Kali Age' notes among the early contemporary dynasties 24 kings of Kāśī. They ruled along the Śisunāgas, Pradyotas etc. (काश्यास्तु चतुर्विंशद्—cf. मत्स्य-पुराण 272, 14-17, वायु. 91, 322-325). Hence it is highly probable that in days of yore Kāśī was ruled by 24 kings who reigned for a total of about 100 years or more beginning from about the 7th/8th Cent. B. C. to the 5th/4th Cent. B. C. (circa) during which a certain ruler named महासेन ruled over Kāśī, who was killed by his wife दुष्यमा. Among the rulers of the kingdom of Kāśī the following rulers are thus made known to us :— अश्वसेन, दृढसेन, विश्वसेन, उदकसेन, महासेन and मल्लाह. Had दृढसेन or उदकसेन ruled for 48 years the rest of the kings probably reigned approximately for 100 years. We therefore presume that महासेन ruled during the period C. 4th-6th Cent. B. C.

New facts regarding the history of Orissa may be gleaned from the legend — स्त्रीविश्वामित्रस्य महादेवी गृहगूढमितिभाभूत्वा धाता-भद्रसेनया भयन्मृत्युं कालिङ्गस्य वीरसेनो । The Purāṇas name one Viraseṇa among the Pauravas. Hence the ब्रह्माण्डपुराण says — “तवेमे तनयास्तात जनमेजय-पूर्वकाः श्रुतसेनो भीमसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान् । ”¹ The महाभारत notes one वीरसेन (1. 3. 661-2). The Paurava Kings numbered 36 or 29. भद्रसेन has been referred to as a King of the Yādava race. Yadu had 4 Sons of whom Satrajit's son was Hihaya whose son again was धर्मनेत्र. Kunti who was the son of धर्मनेत्र begot an offspring named Sahayi. Sahayi's son was Mahiṣmat and Mahiṣmat had a son भद्रसेन by name. This is the account of the Viṣṇu Purāṇa. This legend, in as much as it has been mentioned in the अर्थशास्त्र [which was composed some time between 330 B. C.-2nd Cent. A.D.] must in

¹ Here one Mss. reads वीरसेन for भीमसेन. The Viṣṇu Purāṇa also reads वीरसेन.

all probability refer to an intrigue in the Kalinga royal family some time near about the 1st Cent. B. C. Khārvela the illustrious lord of Kalinga appeared according to H. C. Roychoudhary¹ sometime between the 3rd Cent. B. C. and 1st Cent. B. C. The महागोविन्द सुत्तन्त² mentions *Sattabhū* as a king of Kalinga whose date falls in the early centuries before Christ. Among the rulers of Kalinga Khārvela was supposed to be third in descent, his origin being traced to the Cedis of the age of the महाभारत. In the 1st Cent. B. C. Kalinga became one of the strongest powers in India under the vigorous rule of the Kalinga Kings belonging to the महामेघवाहन family of the Cedi clan. The महाभारत also contains reference of Kalinga. That a branch of the Cedis founded a royal dynasty in the Kingdom of Kalinga has been attested by the Hātigumpha Inscr. Khārvela has been spoken there as a scion of the Cedis. Another king of the Cedi lineage named वक्रदेव is mentioned as a lord of Kalinga. He also belonged to the आर्य मेघवाहन lineage. Some are inclined to assume that वक्रदेव was the father of Khārvela.³ The date of खारवेल roughly falls towards the end of the 1st Cent. B. C.⁴ Since the अर्थशास्त्र refers to वीरसेन and भद्रसेन they may antedate Kauṭilya or may be contemporaneous with him. So we are now in a position to conclude that sometime before or after Khārvela Kalinga was ruled by a king named भद्रसेन who was killed by his brother वीरसेन. It should, however, be borne in mind that even if the अर्थशास्त्र were a compilation, the facts and the legends noted in it must represent an age still remote. What is probable is that before Khārvela Kalinga was ruled by भद्रसेन for a considerable period of time and the manner in which he was executed has been shown in this legend.⁵

Bāṇa refers to the history of Karuṣa in मातृशयनीयतुलिकातलनिव-
णश्च तनयोऽन्यं तनयः मिषेकुकासस्य दध्नस्य कर्षाधिपतेरभवद्विनाशाय । Karuṣa

¹ Political History of Ancient India p. 378.

² Dialogues of Buddha Pt. II, p. 270.

³ Age of Imperial Unity p. 212.

⁴ Ibid. p. 216.

⁵ Cf. Preface to S. Sastri's Kauṭilya Arthaśāstra. Fleet's introductory note on the Artha Śāstra; Jacobi in India Antiquary XLVII, p. 187; D. R. Bhandarkar ABORI VII, pp. 65 ff. A study of these would enable us to gather an idea about the date of the Artha Śāstra and the date of Khārvela,

8 [Annals, B. O. R. I.]

comprised the eastern portion of the District of Shāhabad in the province of Behar. It disappeared from the map of ancient India as early as the 2nd Cent. A. D. or before. This therefore refers to an event of hoary antiquity. In the Purāṇas (वायु 99. 217-28. विष्णु IV. 19. 19. सत्स्य 50. 23-24) the genealogical history of the Karuṣa Kingdom has been found. The 4th successor of Sudhanvān the son of Kuru, was Vasu, who conquered the Kingdom of Cedi which belonged to the Yādavas and obtained the title चैद्योरिचर. He also subdued and annexed the adjoining countries as far as Magadha. He had five sons बृहद्रथ, Pratyāgraha, Kuśa or Kuśamba (called also Manivāhana), Yadu and the fifth Māvella or Mavella. He divided his territories among his sons and entrusted them with separate Kingdoms. Cedi and Magadha were two of these Kingdoms, two others from their position must have been Kauśāmbī and Karuṣa, but the fifth is not clear.

The सत्स्य ३राण Says (114.46-48)

“ कारुवाश्च सह इषिका आदव्याः स'श'वरास्तथा
पुलिन्दा विन्ध्यपुषिका (जुषिका ?) वैदर्माः दण्डकैः सह ”

Yadu the 4th son of वृत्र took over Karuṣa and founded कुरुव dynasty there. The names of only a few rulers of कुरुव are available. Padma Purāṇa (vi 274. 16-17) says that दन्तवक्र the king of Karuṣa belonged to the Caidya line. Dantabakras' father was Vṛddhaśarman and his mother was Śrutadevi (वायु 96.255. हरिवंश 35.1931-32, महाभारत ii. 13.5.75. विष्णुपुराण IV. 14.11).¹ The वायुपुराण says (96.255-256) कुरुवाधिमतिर्गौरी दन्तवक्रो महाबलः (also Wilson's Tr. of Viṣṇu Purāṇa). As दन्तवक्र was defeated by सहदेव in the great battle of Kurukṣetra which took place not later than the 1920 B.C. we may presume that दन्तवक्र ruled not later than the 1920 B.C. or 1800 B.C. and द्रुप who in all probability came after दन्तवक्र ruled in the early centuries i. e. 8 9th cent. B. C. Some span of time certainly elapsed before these legends earned so much popularity and our assumption might not at all be improbable.

The blunders of heedless men arising from woman have been alluded to in—व्याज्जनितकन्दर्पा च दर्पणेन क्षुरक्षारधारापर्यन्तेनायोध्याधिपति

¹ According to the महाभारत Dantavakra was defeated by सहदेव (सं. 32.3),

परन्तपं रन्तवती जारुध्यं, त्रिवर्णबुध्वितमकरन्देन च कर्णेन्दोवरेण देवकी देवराज-
रक्ता देवसेनं सौम्येन, योगवरागत्रिसरवर्णिना च मणिनूरेण वल्लभा सपत्नीरुषा वैरन्त्या
रन्तिदेवम् । वेणीत्रिनिगूढेन च शस्त्रेण त्रिन्दुमती वृष्णि त्रिदूरं, रसदिग्धमध्येन च
मेखलाग्निना हंसवती सौम्यीरं वीरसेनम् । etc. etc. Thus Rantideva lord of
वैरन्ती was killed with a jewelled anklet emitting an infection of
magic powder. This legend has been referred to in the Vṛhaṭṣam-
hitā (lxxviii. 1) and in the Nīṭisāra of Kāmandaka. (vii. 54). The
name of रन्तिदेव is well-known in Indian tradition; Kālidāsa
referred to it in the मेघदूत (रन्तिदेवस्य कीर्तिम्). The name of Ranti-
deva occurs in the महाभारत¹. The Purāṇas mention रन्तिदेव साङ्कृति
among 16 celebrated Kings, i. e. among भगीरथ, दिलीप, मन्धातु, ययाति
अम्बरिष etc. Among the descendants of ययाति of the ऐल race the
names of भरत, सुहोत्र, रन्तिदेव and बृहद्रथ are mentioned. If रन्तिदेव,
appeared before Brhadratha of the Paurava line (the father of
जरासन्ध) he must have come before the 9th/10th Cent. B.C. approxi-
mately. The name of रन्तिदेव occurs in the महाभारत (III. 82,4096;
207,13809; XIII. 66,3365) and in the भागवत (IX. 21). Śāntiparva
(28,120) refers to रन्तिदेव as a son of साङ्कृति.

Candraketu the lord of the Cakoras being attached to the
chamberlain, was, with his minister deprived of life by an emissary
of Śūdraka (उत्सारकरुचिं च रहसि ससचिवेव शूद्रकदूतं दूरीचकार चकोरनाथं
चन्द्रकेतुं जीवितम्). The व्रतावदानमाला² refers to the princes Candra-
ketu, Sūryaketu, and Svarṇaketu of Svarṇavati. The site of
स्वर्णवती cannot be traced. The महाभारत refers to Candraketu in
अभिमन्युवधपर्व as a Kuru warrior slain by अभिमन्यु (Index to Mahā-
bhārata VII. 48. 1899).³ Nothing is known about चन्द्रकेतु except
these. Śūdraka was a noted figure in Indian history, his name being
referred to in the Mṛcchakaṭika, Kathāsarit Sāgara, Kādambarī
and in the other tales. Sometimes he reigned at Vidiśā, sometimes

¹ vii 67. 67,2369-2373 Sorensen's Index.

² Nepalese Buddhist texts-ed. by R. Mitra.

³ Cakora is said to be a mountain in Eastern India. The काव्यमीमांसा
refers to it as बृहत्गृहलोहितगिरिचकोरदुर्गनेपालकामरूपदयः पर्वताः । The Nāsik
Cave Inscr. of Vasiṣṭhiputra Pulumāvi (149 A. D.) mentions चकोर among the
great hills. It obviously refers to a hill in eastern India possibly in South
Bihar or Orissa.

at शोषावती (cf. कथासरित्सागर), and sometimes at वर्धमान (cf. वेताल-पञ्चविंशति). The Daśa Kumāra Carita made a brief allusion to the adventures of Śūdraka in several successive existences. The Rājatarāṅgiṇī mentioned him with Vikramāditya as a type of firmness. The two precursors of Kalidāsa रामिष्ठ and सोमिष्ठ had jointly composed a legend of Śūdraka (शूद्रककथा). What is important to note is that the कुमारिकाखण्ड of the Skanda Purāṇa speaks of a great king named शूद्रक who would reign in the 3290 year of Kali i. e. at 190 A. D. The स्कन्दपुराण states further that Śūdraka preceded Vikramāditya by 27 years. Wilson refers to a South Indian tradition which speaks to the same effect. The first Andhra king शिशूक reigned from 73 B. C. and the Vikrama era commenced in 56 B. C. approximately (cf. Paranjape and Reddi's Introduction of Mṛcchakatika). The interval between the two monarchs renders the identification of Śūdraka and the founder of the Andhrabhrtya dynasty justifiable. Moreover the पुराणवत् mentions the first अन्ध्र as a शूद्र or वृषल. It is quite reasonable therefore to indentify शूद्रक with शिशूक (शिशूक in Viṣṇu Purāṇa) and to make him the ruler of अन्ध्र and the adjoining countries. Now had Śūdraka been a ruler of अन्ध्र or the adjoining countries in the 1st Cent. B.C. and had he been a firm and clever king it would not be improper to assume that he sent emissaries to subdue the lord of Cakora in the early centuries preceding the Christian era. The story brings to light the fact that the famous legendary hero Śūdraka took recourse to stratagem in subduing चन्द्रकेतु a small chieftain of चकोर of his time. We are inclined to adhere to this conclusion until further proofs regarding it are not forth coming.

The effect of an atrophy upon Gaṇapati the son of the king of Videha has been referred to in another legend (रसायनरसाम्निनिवेशिनश्च वैद्यव्यञ्जनाः सुबहुषुहृषान्तरप्रकाशितौषधिगुणा गणपतेर्विदेहराजदुतस्य राजयक्ष्माणा मजनयत्।). In determining the actual time of the reign of Gaṇapati among the rulers of Videha, the whole genealogical list of the kings of Videha is to be consulted. A story of the Śatapatha Br. (I. 4. 1. Oldenberg's Buddha pp. 398-99) says that the Videha kingdom owned its origin to Videgha Mātava who hailed from the banks of Sarasvatī. The Majjhima Nikāya (II.

74-83) and the Nimi Jātaka mention मन्वादेव as the founder of the royal line of Videha. There are several Jātakas (Jātaka No 539, Buddhist India p. 26) which speak of a महाजनक. The Vāyu Purāṇa (89. 18-23) and the Viṣṇu Purāṇa (IV. 5. 12-13) furnish long lists of kings coming after Śiradhvaja Janaka. It is sure as evinced by some Jātakas that a king named निमि ruled after great जनक. Pargitar¹ places all the kings of the Purāṇa list down to बहुलाश्व before the great battle of Kuruksetra. Karāla Janaka is said to have brought the line of the Videha kings to an end. Dr. Roychoudhury suggests that the reign of the Videha kings began from the time of Janaka (c. 7th Cent. B. C.) and lasted up to the time of the later Videhas (c. 5th Cent. B. C.). Nowhere in the Purāṇic list does the name of Gaṇapati occur. We are left only to assume that sometime before the 5th Cent. B. C. a prince named Gaṇapati was probably born in the line of the Videha kings who faced an untimely doom through the effect of a drug. It is however difficult to assign his position among the kings of Videha.

In the foregoing passages we have tried to make an assessment of the historical value of some of the legends. The paucity of the relevant facts and the remote antiquity of the legends prevent us from reaching at any satisfactory conclusion. But it has become evident that Bāṇa's works are replete with various information relating to the political history of ancient India which have so far remained hidden from the eye of the historians and if these scattered elements are jotted down together that may furnish a new landmark in the field of ancient Indian history.

¹ Ancient Indian Historical tradition p. 149.

THE PLACE OF *JAPA* IN THE *MOKṢADHARMA-
PARVAN* (MB. XII 189-193) AND THE
YOGA-SŪTRAS: A COMPARATIVE STUDY

By

V. M. BEDEKAR

The *Mokṣadharmaparvan* (*Md*) of the *Mahābhārata* (*Mb*), as is well-known, provides a rich source-material for the history of Indian religious and philosophical thought. Studies of this *parvan* have produced interesting and instructive results bearing on the early phases of the Sāṃkhya, the Yoga, the Vaiśeṣika and Vaiṣṇavism and Śaivism before these latter gained their finished form in their respective systems. It is proposed to study in this paper, from this standpoint, the role of *Japa* – a religious practice of inaudibly repeating a sacred syllable or verse – as described in the *Md* and its implications in the light of its comparison with that in the classical *Yoga* system of Patañjali.

Chapters 189 to 193 of the *Md* deal with the importance of *Japa* (inaudible recitation of a Vedic verse) and the *Jāpaka* (the reciter of the *Japa*). Yudhiṣṭhira requests Bhīṣma to enlighten him on the following questions¹ :

¹ This and other quotations from the *Mb* in this article are from the critical edition of the *Mb* published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः । 3

जपस्य च विधिं क्लृप्तं वक्तुमर्हसि मेऽनघ ।

जापका इति किं चैतत् सांख्ययोगक्रियाविधिः ॥ 4

किं यज्ञविधिरैवैष किमेतज्जप्यमुच्यते ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ 5

— Mb. XII. 189.

The change in the sequence of questions from the one appearing in these verses is deliberately made above, as it better suits the sequence of replies given by Bhīṣma in the *Mb* Text.

(i) Does *Japa* form part of the pursuit of *Sāṃkhya* and the practice of *Yoga* ? Do *Jāpakas* belong to the *Sāṃkhya* and *Yoga* ? or do they belong to the tradition of Vedic sacrifice only ?

(ii) What is to be murmured or recited (*Japya*) ?

(iii) What is the procedure or technique of *Japa* ?

(iv) What is the fruit of *Japa* and what position do the *Jāpakas* attain ? . —Bhīṣma, in his discourse, attempts to answer these questions. We shall present the summary of Bhīṣma's replies given in his discourse in the order of the questions given above :

(i) Regarding the first question, Bhīṣma purports to say that *Japa* constitutes an independent discipline and a way of life belonging to the Vedic sacrificial tradition and is different from the *Sāṃkhya* and the *Yoga*. *Japa* is relinquished in the *Sāṃkhya* or the *Vedānta*. But it is also found that the *Sāṃkhya* and the *Yoga* sometimes make use of *Japa* according to their needs. *Japa*, however, is not an indispensable practice with them. *Japa* accomplished with the repetition of Vedic texts, constitutes by itself a discipline leading to peace and tranquillity which is experienced as a result of abiding in Brahman.¹

¹ संन्यास एव वेदान्ते वर्तते जपनं प्रति ।
वेदवादाभिनिर्वृता शान्तिर्ब्रह्मण्यवस्थितौ ।
मागा तावप्युभयितौ संश्रितौ न च संश्रितौ ॥ 7— Mb. ib.

On the 1st and 3rd lines of this triplet, Nilakaṇṭha, the commentator of the *Mb*, says :

“ सांख्ये जपक्रियात्याग एवेत्याह । एवं ब्रह्मात्मैक्यप्रमितौ जपानपेक्षामुक्त्वा द्वयोरपि मार्गयोर्जपस्य आरादुपकारित्वेन अपेक्षां साक्षात्कारोत्पत्तावनपेक्षां चाह — संश्रितौ जपमिति शेषः । ”—

The 2nd line is read differently by Nilakaṇṭha. This line, constituted as above in the critical edition, means, according to Dr. Belvalkar, the editor of the *Śāntiparvan* (See his 'Critical Notes' in the critical edition) : “ The peace and tranquillity (शान्तिः) which ensues from silent *Samhitā-japa* (*Veda-vāda*) is (by itself) capable of steadiness in or mergence into Brahman ”. Dr. Belvalkar interprets this line—and I agree with him—to mean that it sets forth another mode of life different from that of the

(Continued on the next page)

The Jāpaka or the reciter of Japa has to imbibe and practise all those virtues which are required of the followers of the Sāṃkhya and the Yoga. It is said that the following observances and disciplines are required *even for one* who wants to lead the life of a Jāpaka: Concentration of the mind, control of the senses, pursuit of truth, worship of the fire, moderation in food, withdrawal from the objects of sense, tranquillity etc.¹ These observances are associated with the life of a Jāpaka who lives in the household. A Jāpaka can, however, renounce the household and can even attain to the highest stage of self-realization which the follower of the Yoga reaches. For that he should renounce all ritual acts. He should sit on a raised seat of Kuśa grass, with Kuśa in hand. He should bid good-bye to all worldly objects of sense and should not think of them. He should take to the threefold path of concentration—concentration on gross objects,

(Continued from the preceding page)

Vedānta. He, however, interprets उभौ मार्गौ in the 3rd line to mean two modes of life—the Vedānta and the Vedavāda. I, however, differ from him in this interpretation. I take उभौ मार्गौ as Nilakanṭha has done, to mean the Sāṃkhya and the Yoga in view of their mention in verse 4 quoted in footnote 1 on page 63 above. I hold that the recitation of the Veda (Vedavāda) i.e. the Japa is advocated by this discourse of the Mb as an independent way to gain higher spiritual attainments, a way equal in status to the Sāṃkhya and the Yoga.—J. W. Hauer in his 'Der Yoga' (1958) while discussing (p. 198) this text from the Mb. remarks to the effect : " We must draw the conclusion that the Marmelmeditation (Japa) was at that time a recognized way ".

- ¹ . मनःसमाधिरत्रापि तथेन्द्रियजयः स्मृतः 8
 सत्यमग्निपरीचारो विविक्तानां च सेवनम् ।
 ध्यानं तपो दमः शान्तिरनसूया मिताशनम् ॥ 9
 विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा शमः ।
 एष प्रवृत्तको धर्मो निवृत्तकमथो गुणः ॥ 10
 यथा निवर्तते कर्म जपतो ब्रह्मचारिणः ।
 एतत्सर्वमशेषेण यथोक्तं परिवर्जयेत् ॥ 11
 कुशोच्चयनिषण्णः सन् कुशहस्तः कुशैः शिखी ।
 चरैः परिवृत्तस्तसिन् मध्ये छन्नः कुशैस्तथा ॥ 12
 विषयेभ्यो नमस्कुर्व्याद्विषयात्र च भावयेत् ॥ 13

The words **अत्रापि** in bold type above mean 'even here' i. e. in this discipline in the life of a Jāpaka

on subtle objects and concentration without any object. Poised in this state, he mutters a sacred Vedic verse (*Samhitā*) and meditates on Brahman.¹ On the strength of this Japa, he can pass into concentration and meditation. The *Japa* prepares the Jāpaka for that stage of meditation which would finally lead him to Samādhi (undisturbed consciousness). During the last stage of Samādhi, even the dhyāna is also abandoned. In the last stage, he attains to the Ātman, immortal and pure.

(ii) and (iii)

With regard to the questions (ii) and (iii) relating respectively to what is to be recited and to the procedure by which it is to be recited, Bhīṣma does not give definite, detailed answers but merely indicates them during his reply to what we have named as question (i) above. What is to be recited is referred to as a 'wholesome Vedic text'² which may mean a famous Vedic verse such as the Gāyatrī or the sacred Vedic symbol 'Om'. Regarding the way in which the *Japa* is to be recited, Bhīṣma indicates that it should be done with mind withdrawn from external objects and concentrated on the cherished goal. It is said that the reciter of Japa attains whatever he desires. The goal gains higher in spiritual values, as the personal desire diminishes. Accordingly, a Jāpaka reaches the highest state of bliss, only when he has succeeded in reciting the Japa without any desire.³

(iv) Regarding the fourth question as to the 'fruit' of *Japa* and the position to which the *Jāpakas* attain, Bhīṣma gives a fairly detailed answer which may be summarised as follows:

¹ तद्धिया ध्यायति ब्रह्म जपन् वै संहितां हिताम् ।

संन्यस्यत्यथ वा तां वै समाधौ पर्यवस्थितः ॥ 14

ध्यानमुत्पादयत्यत्र संहिताबलसंश्रयात् । 15

ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान् ध्याननिश्चयः ।

ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि त्यजति क्रमात् ॥ 18

² जपन् वै संहितां हिताम् ।— Mb XII. 189 14; cf. ib 192. 6; 192. 78; 192. 118.

³ अथ वेच्छति रागात्मा सर्वं तदधिनिष्ठति ।

यच्च प्रार्थयते तच्च मनसा प्रतिपद्यते ॥ 125

अथवा वीक्षते लोकान् सर्वान् निरयसंस्थितान् ।

निःस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्रैव रमते सुखी ॥ 126 — Mb, 192

The fruit of *Japa* varies according to the mental and spiritual make-up of the aspirant. The highest goal of *Japa* and the highest spiritual eminence to which a *Jāpaka* attains is, of course, self-realization which is attained by one who practises the *Japa* in a spirit completely free from desire. All other goals are of a lower order (*niraya*) determined by the desires or attachments which the reciter cherishes for earthly or heavenly pleasures or superhuman powers.¹ One may wish to be born as the creator god Brahmadeva² or to migrate to the world of gods where there are heavenly cars or planes moving at one's sweet will, different kinds of pleasure-gardens and lotus-ponds of pellucid water.³ But in comparison with the highest goal of the realization of the pure *Ātman* reached by a *Jāpaka* free from desire, all these goals are low and depraved and are as good or as bad as 'Niraya' (hell).⁴

While describing the importance of *Japa* and the *Jāpaka*, Bhīṣma tries to impress on Yudhiṣṭhira that a *Jāpaka* practising *Japa* with a true selfless spirit ranks equal with a Yogin in the matter of fruit or achievement. To illustrate his point, Bhīṣma narrates the story (chapters 192 and 193) of one great *Jāpaka*

- 1 अभिध्यापूर्वकं जप्यं कुरुते यश्च मोहितः ।
यत्राभिध्यां स कुरुते स वै निरयमृच्छति ॥ 6
अथैश्वर्यप्रवृत्तः सज्जापकस्तत्र रज्यते ।
स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात् प्रमुच्यते ॥ 7
रागेण जापको जप्यं कुरुते तत्र मोहितः ।
यत्रास्य रागः पताति तत्र तत्रोपजायते ॥ 8
दृढग्राही करोमीति जप्यं जपति जापकः ।
न संपूर्णो न वा युक्तो निरयं सोऽधिगच्छति 11— Mb XII, 190
- 2 ... ब्राह्मीं संश्रयते तनुम् ॥ 19
अथ वा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् । 20— Mb, XII 189
- 3 अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनाम् । 3
दिव्यानि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा ।
आक्रीडा विविधा राजन् पद्मिन्यश्चामलोदकाः ॥ 4
एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ॥ 6
- 4 आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति ।
ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः ॥ 10
तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः 11

named Kausika Paippalādi. This Kausika lived practising *Japa* at the foot of the Himalayas (192. 4-5). He was a model of what a selfless *Jāpaka* could be, with no thought for the fruit of *Japa*,¹ practising *Japa* only for the sake of *Japa*. He was not vulnerable to the temptations of heavenly worlds and heavenly pleasures held out to him by Sivitrī herself, the mother of the Vedas (192.8). He disdained to accept the offer of the immortal worlds. "My sole joy is in *Japa*" he said, "I would prefer to go to heaven only if I am allowed to retain my body".² His desire to retain his body, even when migrating to heaven, was perhaps due to his love of *Japa* which only a possession of his earthy body would enable him to recite. According to the course of this story told by Bhīṣma, this *Jāpaka* Kausika made one king named Ikṣvāku a co-sharer in the 'fruit' of the *Japa* which had accrued to him without his wishing it. As a result of the fruition of 'that fruit', both Kausika and Ikṣvāku were greeted by gods and other denizens of heaven. They are also described, as practising the successive stages of Yoga, viz. withdrawal from the objects of sense, control of the breaths, concentration of mind until finally they are said to pass into a trance in which they achieve self-realization.³ Then at last, it is said, a resplendent flame broke forth from the palate of Kausika. It was in the shape of a manikin measuring the span of a hand. It was hailed with great joy by Pitāmaha Brahmadeva with this pronouncement: "There is no doubt that there is equality in fruit or achievement between the

-
- ¹ जप्ये मे रमतां मनः ।— Mb XII 192, 24
 नाभिसंधिर्मया जप्ये कृतपूर्वः कथंचन ।
 जप्यस्य राजशार्दूल कथं जानाम्यहं फलम् ॥— ib, 54
- ² रमे जपन् महाभाग कृतं लोकैः सनातनैः ।
 सशरीरेण गन्तव्यो मया स्वर्गो न वा विभो ॥ Mb, XII, 192, 26
- ³ विषयप्रतिसंहारमुभावेव प्रचक्रतुः ॥ 15
 प्राणापानौ तथोदानं समानं व्यानमेव च ।
 एवं तान् मनसि स्थाप्य दधतुः प्राणयोर्मनः ॥ 16
 निश्चेष्टाभ्यां शरीराभ्यां स्थिरदृष्टी समाहितौ ।
 जितासनौ तथाधाय मूर्धन्यात्मानमेव च ॥ 18— Mb, XII, 193

Jāpaka and the Yogin".¹ The manikin of Kauśika then entered the mouth of Brahmadeva. King Ikṣvāku, the co-sharer of Kauśika in the latter's fruit, also achieved the same distinction of entering into communion with Brahmadeva. The gods, who had assembled there, made their obeisance to Brahmadeva and said "It was all for the Jāpaka that we came here. We witnessed the great fruit which accrued to both a Yogin and a Jāpaka".²

We have given above a summary of the discourse in the *Mb.* about the *Japa* and the *Jāpaka*. The important points which emerge from our study of this discourse may be summarized as follows :

(1) *Japa*—the inaudible repetition of a Vedic text (*Samhitā*)—forms an essential part of Vedic sacrificial tradition which associates the recitation of the sacred texts (*Japa*, *Samhitādhyāya* or *Svādhyāya*) with the worship of the sacred fires (*Agnipariśāraḥ*).

(2) *Japa* does not necessarily form part of the Sāṃkhya and the Yoga though the latter might use it in the preliminary stages of their respective disciplines.

(3) *Japa* constitutes an independent discipline and a way of life requiring the cultivation of all those moral and spiritual qualities associated with the Yoga. The practice of *Japa* leads the reciter (*Jāpaka* or *Samhitādhyāyin*) to progressively higher stages of religious and spiritual progress. *Japa* practised for its own sake and without the slightest taint of desire leads the *Jāpaka* to the highest goal of self-realization.

¹ तालुदेशमथोद्गम्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
ज्योतिर्ज्वाला सुमहती जगाम त्रिदिवं तदा ॥ 19
ततः स्वागतमिलाह तत्तेजः स पितामहः ।
प्रदिशमात्रं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विशांपते ॥
भूयश्चैवापरं प्राह वचनं मधुरं स सः ।
जापकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः ॥— ib, 21-22

² स्वयंभुवमथो देवा अभिवाद्य ततोऽब्रुवन् ।
जापकार्थमयं यत्नस्तदर्थं वयमागताः ॥ 26
योगजापकयोर्द्वंद्वं फलं सुमहदथ वै ॥ 27— Mb, XII, 193.

(4). The *Jāpaka* with regard to his religious and spiritual attainments stands on an equal footing with the *Yogin*.

After having studied the status and position enjoyed by *Japa* in the *Mb.* it would be interesting and instructive to compare it with that of *Japa* in the *Yogasūtras* (Ys) of Patañjali. It will be recalled by the students of the Ys. that there are suggested therein two ways or techniques of Yoga¹: One in which “any man or woman and even one who is an agnostic may pursue Yogic practices and attain to *samprajñāta* Samādhi and liberation without devotion to god or without god’s grace”; the other in which “*Samādhi* and liberation may be secured by devotion to *Īśvara*”. It is in the second way of Yoga in which God’s help is sought that the *Japa* is described to be playing its part in the Ys. It is stated in the Ys.² that *Pranava* or the mystic syllable *Om* is an expressive symbol of God and that the *Japa* of that syllable and constant reflection on God for whom the symbol stands leads to the concentration of mind and “secures for the practitioner attainment of right knowledge of the nature of the soul and the absence of hindrances that distract the mind”.³ It may be noted here that the *Japa* meant in the Ys. is not the *Japa* of any *Saṃhitā* as in the *Mb.* but the *Japa* in particular of *Om* (Pranava). The *Vyāsa-Bhāṣya* suggests another synonym for *Japa*, namely ‘*Svādhyāya*’.⁴ ‘*Svādhyāya*’ is mentioned thrice in the Ys.⁵ as one of the ‘observances’ preliminary to the

¹ See Mm P. V. Kane ‘History of Dharmaśāstra’, vol. V. Part II. pp. 1412ff.

² ‘तस्य वाचकः प्रणवः । तज्जपस्तदर्थभावनम् ।

ततः प्रत्यक्षचेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ।’— Ys I. 27–29

³ See Kane op. cit. p. 1413.

⁴ See *Vyāsa-Bhāṣya* (edition : Bombay Sanskrit & Prakrit Series 1917). on Ys I. 28 :

“तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं संपद्यते । तथा चोक्तम्—
‘स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमासते । स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ।’

The verse is from *Viṣṇupurāṇa* VI. 6.2. See Kane op. cit. p. 1399.

⁵ ‘तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः’ Ys II. 1 (‘स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा’ *Vyāsa-Bhāṣya*), ‘शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ।’ Ys II. 32, (‘स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणाम् अध्ययनं प्रणवजपो वा’ *Vyāsa-Bhāṣya*) ‘स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः’ Ys. II. 44 (‘देवा ऋषयः सिद्धाश्च स्वाध्यायशालिदर्शनं गच्छन्ति कार्यं चास्य वर्तन्ते’ *Vyāsa-Bhāṣya*).

attainment of *Samādhi* (undisturbed consciousness) and means, according to *Vyāsa-Bhāṣya*, 'the *Japa* of *Om*, and other holy texts or the study of texts treating of liberation'. The continuous practice of *Svādhyāya* is stated to result in the union of the aspirant with the deity of his choice. It should also be remembered that the *Ys.* does not attach supreme importance to *Japa* or *Svādhyāya*, as is done in the *Mb.*. According to the *Ys.*, the proper Yogic technique consists of eight 'parts'¹ ('*āṅgāni*') of which '*Niyama*' (observances) constitutes only one 'part' namely the second, the first being '*Yama*'. *Svādhyāya* or *Japa* forms a subdivision of this '*Niyama*' or 'observance' part of the Yoga technique, and its practice is calculated to purify the mind and spirit of the Yogic aspirant.²

From the data presented above from the *Ys.* regarding *Japa*, it is hoped that the difference in out-look towards *Japa* between the *Mb* passage and the *Ys* will be clear. The *Japa* in the *Ys* does not play a sovereign role as it does in the *Mb*. The *Japa* in the *Ys* is restricted to the repetition of the mystic syllable *om* and does not necessarily embrace the Vedic *Sanhita* as it does in the *Mb*. The *Japa* in the *Ys* of the symbol *om* ultimately leads to meditating on *Īśvara*—the meaning of that symbol. Thus the *Japa* in the *Ys* requires the aspirant to rise above or leave behind the syllable itself and seize by his mental effort the target itself symbolized by the *Om*.

After this brief survey of the comparative role which *Japa* plays in the *Mb* and the *Ys*, it would be certainly interesting to inquire into a rationale which can explain this difference in the

¹ यम- नियम- आसन- प्राणायाम- प्रत्याहार- धारणा - ध्यान- समाधयोऽष्टावङ्गानि ।
Ys II, 29.—शौच- संतोष- तप-स्वाध्याय- ईश्वरप्रणिधानानि नियमाः । — ib. II 32.

² Vijñānabhikṣu in his '*Yogasārasaṁgraha* [Theosophical Publishing House (1933) page 38] quotes the following verses to explain the purpose of *Svādhyāya* with its three varieties :

'वेदान्तशतसूत्रीयप्रणवादिजपं बुधाः । सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।

स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः । उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यं प्राहुर्वेदार्थवादिनः ॥

यः शाब्दबोधजनन परेषां शृण्वतां स्फुटम् । स्वाध्यायो वाचिकः प्रोक्तः उपांशोरेष लक्षणम् ॥

ओष्ठयोः स्पन्दमात्रेण परस्मादशब्दबोधकः । उपांशुरेष निर्दिष्टः साहस्रो वाचिकाज्जपः ॥

यत्पदाक्षरसंगत्या परिस्पन्दविवर्जितम् । चिन्तनं सर्वशब्दानां मानसं तं जपं विदुः ॥

status of the *Japa*. It appears that the idea and the technique of *Japa* properly belong, as the *Mb* chapters testify, to the ancient orthodox Vedic tradition in which sacrifice and sacrificial rites played the most prominent part. Vedic sacrificial rites demanded the chanting of the Vedic verses or *mantras* to accompany them. The *mantras* accompanying these rites were considered like all Vedic *Mantras* to have a magical mystical power by means of which persons connected with these rites were believed to attain the objects of their desire. The ritualism and the magical-mystical technique that developed around it grew to enormous proportions in the period of the *Brāhmaṇas*. There are found references in the *Brāhmaṇas* to *Japa* connected with the sacrificial ritual¹. The *mantras*, besides being chanted during the ritual, were also inaudibly recited to add to the mystic potency of the ritual. *Japa*, thus, appears to belong to the Vedic sacrificial tradition which required the silent recitation of a Vedic mantra in a sacrificial ritual.

The study and recitation (*Svādhyāya*) of the sacred Vedic texts (*saṃhitā*) formed a necessary part of daily routine in the religious life of the Aryans in ancient India.² *Svādhyāya* was elevated to the status of a *Brahmayajña*.³ The recitation of the Vedic texts became, in course of time, a lifelong occupation of a certain class of *Brāhmaṇas*. There are found in the *Mb* also references to such *Brāhmaṇas* devoted to the study and recitation of Vedic texts.⁴ It was believed that the words and syllables of the Vedic texts, independent of their sense, were charged with a magical-mystical potency and that the correct and devout recitation of the Vedic *Samhitā* conferred on the reciter supernatural

¹ उपांशु जपति । ऐतरेयब्राह्मणम् 2.38

प्रशान्ता जपं जपित्वा — ib 6.14.

अग्निमीक्षमाणो जपति । — शतपथब्राह्मणम् 1.5. 1.26 See also ibid. 1.7.4. 20-21.

² स्वाध्यायप्रवचनान्मा प्रमदितव्यम् । — तैत्तिरीय, उप, 1.11

स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । — शतपथ ब्रा, 11.5.7.2

Cf. नित्यस्वाध्यायो — Mb V. 40.23; ib. 30.8.

³ स्वाध्यायौ वै ब्रह्मयज्ञः । — शतपथब्रा, 11.5.6.3.

⁴ (याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी) संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ । — Mb I, 155.8.

and spiritual powers and the fulfilment of his desires.¹ It is stated in a Vedāṅga text that the *Puruṣasūkta* and the *Sūkta* of Viṣṇu lead to heaven and that it is the highest meditation of Yoga.² The *Mb* chapters mentioned above which glorify the silent recitation (Japa) of the Vedic *Samhitā* and regard such a Jāpaka (reciter) as an equal of a Yogin clearly belong to this ancient ritualistic tradition.

As religious and philosophic thought progressed and became deeper and more contemplative as in the Upaniṣads, it gradually freed itself from the encumbrances and shackles of sacrificial rites and the vast array of Vedic *Samhitās* accompanying them. Thus there grew out of the Vedic tradition itself, another current of free thought, knowledge and contemplation which were guided rather by the 'spirit' of the Veda, than by its 'letter'. The Upaniṣadic Brahmanism of Yājñavalkya grew in such a climate of free, unfettered thought. This climate was also congenial to the growth of the Sāṃkhya ideas with their insistence on knowledge and of Yoga with its insistence on disciplining the mind as a means of achieving the highest state of emancipation. In its quest for an object of contemplation leading ultimately to Brahman, Upaniṣadic thought evolved a symbol named Praṇava (*om*) which was considered the concentrated quintessence of the Veda. It was the Japa of this Upaniṣadic Praṇava which was incorporated into Yoga³ by those among the Yogic schools which considered some Supreme Being as God necessary to guide the Yogic aspirant to higher spiritual experiences.

The Japa and the Jāpaka described in the *Mb* (XII 189-193) appear to belong to the first strand of the Vedic tradition, viz. that of the orthodox sacrificial ritualism as represented in the *Brāhmaṇa* literature which attached magical-mystical significance to the *mantras* and their recitation. From the laudatory

¹ 'Learning the sacred texts suffices to obtain the fulfilment of all desires' *R̥gvidhāna* 1.7. 1- a Vedāṅga text quoted by Mircea Eliade in his 'Yoga : Immortality and Freedom, (p. 136) (Routledge & Kegan Paul); vide also M. Winternitz 'History of Indian Literature' vol. I. p. 287.

² Quoted by M. Eliade. op. cit. p. 138.

³ See Mm. P. V. Kane op. cit. p. 1417.

¹⁰ [Annals, B. O. R. I.]

description of the Jāpaka with which the *Mb* text concludes, viz. that from the point of final achievement, the Jāpaka is equal to a Yogin, one can not resist the impression that the champions of the Vedic sacrificial ritualistic tradition are trying to meet the challenge from Yoga by boosting *Japa* as its rival and by incorporating into the Japa discipline the various elements associated with the Yoga.

The *Japa* with its technique full of magical and mystical significance as developed in the *Brāhmaṇas* and as represented in the *Mb* appears to be the ancient analogue of some practices in later *tantrism*¹ which put a premium on the *Japa* of sacred *mantras* as a means of attaining the highest state of spiritual illumination. We find in later religious practices, penetrated by tantrism, predominance of the *Japa* technique with its mystical power. According to popular religious beliefs among the masses, the muttering of God's name, independent of the meaning and intention of the reciter, leads to the acquisition of religious merit, and the achievement of final salvation.

¹ vido : "It was tantrism especially Buddhistic as well as Saivaistic, that raised the *Mantras* ... to the dignity of a vehicle of salvation. The universal vogue of the sacred formula, on the one hand, led to the highest speculations on 'mystical sounds' and on the other to the Lamaistic prayer-wheel. Vasubandhu, in his *Bodhisattvabhūmi*, wrote that the true meaning of the *Mantras* lay in their absence of meaning ... All indefinite repetition leads to the destruction of language; in some mystical traditions, this destruction appears to be the condition for further experiences".

— Mircea Eliade, *op. cit.* p. 215-216.

THE PRABODHACANDRIKĀ OF BAIJALADEVA
ALONG WITH THE INCOMPLETE
COMMENTARY, SUBODHINĪ,
BY GOPALA-GIRI

(For the first time critically edited with the
help of seven MSS.)

By

RADHAKRISHNA CHOUDHARY

AND

SURENDRA NATH SASTRI

Introduction

I

It was in the month of September 1958 that Pandit Surendra-nath Sastri brought to my notice a *MSS* of the *Prabodha-Candrikā* (abbreviated *PC*), which was then preserved in the Gandhi Library Safapur, Begusarai (Bihar). At my instance he procured the *MSS* on loan for our study. On a superficial study of the text it was revealed to us that the *MSS* deserved careful study as it dealt with some aspects of Sanskrit Grammar in a novel way. We have a number of Sanskrit grammars but the peculiarity of this one lies in the fact that through the medium of the *Rāmākathā*, it aims at teaching the basic principles of grammar.

We decided to edit the text and with that end in view, we began correspondence with different Libraries of India for the procurement of the original *MSS*. In this connection, Late lamented Dr. P. K. Gode, Curator of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, placed his services at our disposal and supplied us with Five *MSS* from the Manuscript Library of the *BORI*. We wrote thrice to the authorities of the Lucknow University for the loan of their *MSS* on the subject but they did not even care to reply. We are thankful to Dr. Subhadra Jha of the Sanskrit University, Banaras, who was kind enough to

supply us with the colophons of the Lucknow University MSS. A phototast copy of the *PC* was procured from the Library of the Asiatic Society, Calcutta, through the kind efforts of Dr. J. N. Banerjee and my friend Sree Shyamacharana Mukherjee. Thus in all we had the occasion to consult seven MSS of the *PC* and after collating these texts we take the privilege of presenting this edition to the world of scholars. We are thankful to all others who have helped us in our humble effort.

II

The *PC* is an elementary grammar written by Baijaladeva for his son, Hirādhara. Aufrecht's *Catalogus Catalogorum* (I-p. 352) has the following observation to make about this particular work—" *PC* is an elementary grammar said to have been written by Baijaladeva for his son Hirādhara ... Baijaladeva or Baijalabhūpāla of the Chauhāna race, prince of Patna. He is said to have composed another work known as *Camatkāra-cintāmaṇi*" (Cf.-pp-352, 376). In his *Catalog Der Sanskrit Handsschriften* (Leipzig-1901), he says—" *ein Abriss der Grammatik in einfachen Sätzen, welche sich meistens auf Rāma beziehen, von vaijala, könig von patana, für seinen Sohn Hira-dhara verfasst*". In Aufrecht's MSS the following sections are described thus :- *Syādi*-93, *Tyādi*-31, *Kāraka* - 56-65, *Kṛata*-35, *Samāsa*-39, *Taddhita*-39 and *Sandhi*-71. (also cf.-*I. O. Cat*-No. 898). According to the colophon of the *Weber MSS* No. 1635, it has been composed by Viśvaśarman. The *India Office Catalogue* (edited by Eggelling- Part I of 1889-pp-249-50- MSS No. 1600D) has thirty three *Folios* in Devanāgarī script. From the character of the hand-writing it can be placed in the 18th century. 28 verses from the beginning are recorded in the *Catalogue* in which there is some account of the author and his family. Verse Two mentions Baijaladeva as *Ādityadevatanaya*, *Cauhānavamśatilaka* and *Patnādhinātho*. Verse Four mentions him as *Rāmabhaktivrata*. Verse Eleven states that he wrote this work for his son Hirādhara. Verse Twenty-one mentions Hammira. Having extolled grammar as ensuring every success, the author begins with the cases and their grammatical value illustrating the definitions by examples.

Aufrecht's *Catalogue of Bodleians MSS* (1864-p. 166, MSS No. 370) refers to the *PC*. The description is given here in Latin. In the Weber's *Catalogue of Berlin MSS* (1886-Part II-p. 202), the *MSS* is dated in the Śaka 1678, Samvat 1813 (1756 A. D.). The extracts are the same as in the *India Office MSS*. The description here is in German. It is also mentioned in the *Notices* of R. L. Mitra No. 2558. Bendall, in his "*A journey of literary and archaeological research in Nepal and Northern India*" (Cambridge 1886) has noticed the existence of a *MSS* of the *PC* at Banaras and has rightly placed it under the heading *Vyākaraṇa* (p. 43). He does not say anything more about it. The *PC* is again mentioned on p. 89 in connection with the *List of MSS* in the library of the Jaina mandir at Rāmghat, Banaras.

In preparing this edition, we have consulted seven *MSS* :-
(a) Five *MSS* from the Manuscript Libray of the Bhandarkar Oriental Research Institute Library, (b) One *MSS* from the Asiatic Society Library, Calcutta and (c) The Safapur (Begusarai) *MSS*. These *MSS* have been classified as hereunder :-

Safapur MSS	...	...	...	...	...	(अ)
MSS No 103 of 1883-4	...	...	...	...	...	(क)
BORI MSS NO. 633 OF 1891-95	...	...	...	...	...	(ख)
" " " 99 of 1902-1907	...	...	...	...	...	(ग)
" " " 510 of 1886-92	...	...	...	...	...	(घ)
" " " 109 of 1882-83	...	...	...	...	...	(ङ)
The Asiatic Society MSS	...	...	...	...	...	(च)

A tabular account of all these *MSS* is given below—

Subject	...	...	...	MSS			
(अ)	(क)	(ख)	(ग)	(घ)	(ङ)	(च)	
(A)	Ka	Kha	Ga	Gha	jñ	Cha	
vādi 92	93	92	93	92	92	92	
							(Syādi)
vyādi 32	31	56	31	56	30	30	
							(Kāṛakacandrikā) (Bibha- kticandrikā)

<i>Kāraka</i> 53	55	67	56	66	55	55
	(<i>Anuktacandrikā</i>)		(<i>Uktacandrikā</i>)			
<i>Samāsa</i> 40	65	40	67	38	65	65
	(<i>Uktacandrikā</i>)		(<i>Anuktacandrikā</i>)			
<i>Taddhita</i> 39	39	39	40	39	38	39
	(<i>Samāsa</i>)		(<i>Samāsa</i>)		(<i>Samāsa</i>)	
<i>Ukta</i> 66	?	36	39	(<i>Taddhita</i>) 35	(<i>Kṛdanta</i>) 37-39	
	(<i>Taddhita</i>)		(<i>Kṛtacandrikā</i>)		(<i>Taddhita</i>)	
<i>Kṛta</i> 36	37	70	36	55	35	36
	(<i>Sandhicandrikā</i>)		(<i>Sandhi</i>)			
<i>Sandhi</i> 70	71	?	66	?	70	70

The text, as presented, is based on the Safapur MSS and is numbered (अ). This MSS is dated Samvat 1932 (1875 A. D.) and is written by one Navalkishorisharan of Brindāban. The MSS Ka (क) is dated in the Samvat 1859, Śaka 1724 (1802 A. D.) and the MSS Kha (ख) is dated in the *miti Śrāvaṇamāse kṛṣṇa pakṣe tithau pratipadau candravāsare samvatsare 1952* (?) (1895 A. D.) and the Gha (घ) is dated in the Samvat 1888 (1831 A. D.). Other MSS are undated. MSS A (अ) consists of 13 *folios*, Ka 52, written in two different hands in two different inks, Kha 21, Ga 19, of which the last one is a bit damaged, Gha has in all 42 *folios*, Jn (ज) has 13, and Cha 16 *folios*. We are fortunate in having studied MSS Gha. It is written by the well-known commentator of the PC, Gopālgīri. Gopālgīri wrote a commentary on the PC known as *Subodhinī*. Some portions of the commentary are found here in this MSS. Viewed that way, Gha is the most important of all the seven MSS. 25 *Folios* have been devoted to the commentary out of a total of 42. He not only copied the PC but also added his valuable commentary to the text. Dr. Belvalkar has referred to this commentary in his '*Systems of Sanskrit Grammar*' (Poona-1915). It is a matter of great satisfaction that Gopālgīri here is one of the copyists of the PC. He says "*Gopālagīrināmnā ca likhitā Bodhacandrikā puṣkarottara svasthāne*" and in his *Subodhinī* in the same MSS he says "*Subodhinīm nāmatīkām Aham Gopālgīri kurve*". Dr. S. K. Belvalkar in his *Systems of Sanskrit*

Grammar makes the following remarks about the *PC* “*Prabodhacandrikā* is a work not more than 150 years old being an elementary grammar treating in *anuṣṭup* stanzas of the leading topics of grammar, the illustrative examples being connected with the names of Rāma. The author is supposed to be Vijala Bhūpati, the son of one Vikrama and Candrāvati and belonging to the Cauhāṇa race ruling at Patna. He wrote it for the benefit of his son, Hirādharma. A commentary called *Subodhini* is written upon it by Gopālagīri doubtless the protege of the prince” (P. 115). Yudhiṣṭhira Mīmāṃsaka in his “*Sanskrit Vyākaraṇa Kā Itihāsa*” (Dehradun-Saṃvat 2007-p. 457) has mentioned the *Prabodhacandrikā* and has suggested that since this grammar did not gain popularity, he has not written anything about it in detail.

III

Date of Baijaladeva :—

The date of Baijaladeva deserves consideration. From a study of the text it appears that he was the ruler of Patna state in Orissa (Cf. the *Śloka* No. 81 of A-*Utkalātpaścīmamgyeyam Patnārājymujjvala Lam*). He belonged to the Cauhāṇa race. Belvalkar has suggested that the work can not be more than 150 years old. His suggestion stands rejected if we take into consideration the *Weber Catalogue MSS date*. That *MSS* is dated in the Śaka 1678 (– 1756 A. D.), while the Lucknow University *MSS* is dated in the Śaka 1745 (– 1823 A. D.). The *Weber MSS* must have been copied from some one written before that date. Even assuming that as the starting point, we can say that Baijaladeva must have flourished before 1756 A. D. The style and method of the *PC* are different from Pāṇini and the *Bhaṭṭikāvyaṃ*. Aufrecht's *German Catalogue* No. 784 has—“*Candrāvativadanacandra cakoradhirāḥ Śrī Vikramārkatānayo nayatantravettā. Cauhāṇavaṃśatilukah Patanādhinātho paramjayati Vaijaladevahāmāḥ*. In the Lucknow University *MSS*, there is *Vikramādityabhūpatanayo* in place of *Vikramārka* and *Chiraṃ* in place of *param*. The colophon of the Lucknow University *MSS* reads—“*Iti Śrīmadvaijalakṛta Prabodhacandrikā Samāptā — Śaka 1745 Jaya Saṃvatsare vaiśākha śukla dvādasya samāptam*.”

In considering the date of Baijaladeva, we have to bear in mind two important points and that is :- He mentions Hammir (Cf.-*Śloka* No. 221 of the *Svādi Prakaraṇa*). This Hammir is no other then Hammiradeva of the Cauhāṇa race who was involved in a struggle against Alauddin Khalji and who has also been mentioned in the *Prākṛtapaiṅgalam*. He flourished in the fourteenth century and as such we can place Baijala somewhere after that date. Secondly Baijaladeva has been mentioned by Vidyāpati in his *Padāvalī*. If the authenticity of the *Nepal MSS* of Vidyāpati's *Padāvalī* be accepted, we have no reason to reject outright the name Vaijala from his list. Vidyāpati's knowledge of contemporary events and personalities was quite well (Cf.-my article-*Vidyāpati's Puruṣaparīkṣā as an important source of ancient Indian history* -- in the *Journal of Oriental Research* No. 2-Nasik) and he has rightly given the name of Vaijala and his wife.

In song No. 253 of the *Nepal MSS*, we get the following *Bhanitā*

“ भनइ विद्यापति अभिमत सेवा
चन्दनदेविपति बैजलदेवा ”—

that is the service of Baijaladeva is agreeable to all. Baijaladeva seems to have been a very benevolent ruler and that is why his activities drew the attention of Vidyāpati. Dr. Subhadra Jha who has ably edited this *MSS* does not say anything about this king though he has discussed in details about so many insignificant kings. (Also consult Prof. Ghansyam Dasa's article in the *PIHC* of 1954). Whatever be the intention of the inclusion of the name of Vaijaladeva, our purpose is served by the fact that the king was well-known in the 15-16th-century. These two evidences if taken together are sufficient to show that Baijaladeva must have flourished sometime between 15th and 16th centuries. It was possibly during the last part of his reign that he composed his grammar with a double purpose of teaching his son and remembering the name of Rāma. Though the Rāma episode here is symbolical, his main purpose seems to have been the writing of a simple grammar. Had it not been an important one, there was hardly any necessity of a commentary upon it.

Since Gopālagiri, the commentator, flourished in 1831 or in the first half of the nineteenth century, he can not be a protege of Baijala as Belvalkar thinks. In any case, Baijala must have flourished before 1756 A. D. (the date of Weber MSS). Gopālagiri categorically states that he wrote the *Bodhacandrikā* at his native place somewhere near Rajputana (*Pushkarottara svasthāne*) to which extent Baijala's sway could have extended. Baijala was a ruler of Patna in Utkal. Starting with the date of Gopālagiri and assuming him as his protege should not be the basis of fixing the date of Baijaladeva. How can there be a MSS of a grammar in A. D. 1756, if it is only 150 years old? It seems that Belvalkar simply hazarded a conjecture and nothing more.

IV

Baijala seems to have been largely influenced by the system of *Nārāḍapurāṇa*. In the *Nārāḍapurāṇa*, grammar is sought to be taught in a similar medium as adopted by Baijala. Describing the science of grammar, the *Nārāḍapurāṇa* says that "grammar is the very face of the Veda" (*Samkṣipta Nārāḍapurāṇa* in the *Kālyāṇa Viśeṣāṅka* pp. 175ff). He seems to have been thoroughly acquainted with this system. An example from the *Nārāḍapurāṇa* is given here:—

रामेणामिहितं करोमि सततं रामं भजे सादरं
 रामेणापहतं समस्तदुरितं रामाय तुभ्यं नमः
 रामान्मुक्तिरमीप्सिता मम सदा रामस्य दासोऽस्म्यहं
 रामे रज्यतु मे मनः सुविशदं हे राम तुभ्यं नमः ।

(op. cit.—p. 183)

He seems to have been a sound scholar of Sanskrit language and literature. The grammar in *anustup* metre is an evidence of his poetic genius. Besides dealing with all the minutest details of grammar, he has spared no pains to maintain the niceties of Sanskrit poetics. Needless to say that he was writing this poetry with double purpose and even in doing so, he stuck fast to the rules of grammar and poetry both. The literary flavour

of the text is not lacking here. Baijala has hitherto been ignored by the historians of Sanskrit literature. Barring Belvalkar, no other scholar has even cared to examine the qualities of the *PC*. Even Belvalkar's account is sketchy and defective. In the MSS jñ (ज्ञ), neither the date nor the name of the scribe is mentioned but it has certain other qualities of its own in the sense that here and there some points are noted by way of explanation. -- *for example*, while describing *Senāṅga*, the *caturvṅgīnī* has been described; the seven *prakirtis* (*Saptāṅga*) (Treaty relations) have been mentioned, four *Upāyas*, different forms of *Sandhi* and *Ṣaḍagūṇas* have also been discussed, by way of illustration. *Kāraka* has been discussed with examples and here the scribe possibly refers to a grammarian *Sūpakāra*, when he says -- "*Odanam pacati Sūpakārah*" (in connection with *Karma*).

All these MSS are defective in the sense that the scribes have not been careful in copying out the text. Spelling mistakes are numerous and even the passages are sometimes corrupt. The extant MSS is an evidence of the popularity of the text. It seems that the copies were prepared by the scribes who had an imperfect knowledge of Sanskrit.

Baijala seems to have been a great master of art and letter. He considers *Vidyādhana* as the best and says :—

विद्यया द्योतते राज्यं विद्यया जीयते रिपुः ।
विद्यया च ज्ञायते कृत्यं विद्यया लभते यशः ।
विद्यया जयते धर्मो धर्मेणार्थः प्रजायते ।

* * *

— विद्याकल्पलतोपमा —

धनानामपि सर्वेषां विद्याधनं उत्तमं

* * *

विद्याधनविहीनो यः स कापुरुष उच्यते

* * *

विद्याविनयसंपन्नः सर्वेषां भवति प्रियः ।

About the importance of grammar, he says :—

विना व्याकरणं वाणी रमणी रमणं विना
 चिवेकं च विना लक्ष्मीर्न सुखाय कदाचन ।
 तस्माद् व्याकरणं पूर्वं पठित्वा बुद्धिबृद्धये
 पश्चाच्चाति पठित्वा त्वं राज्यं भज यथासुखम् ।

By remembering the name of Rāmcandra through the medium of the *PC.*, he aims at destroying his ignorance—

प्रबोधचन्द्रिका नाम रामनामा समाश्रिता
 अज्ञानतिमिरध्वंशकारिणी चित्तहारिणी ।

As a scholar he has rightly given grammar the precedence over the *Niti*. Grammar makes a man perfect and therefore he thought it proper to make Hirādhara an expert in grammar because only after understanding the niceties of language, one can learn with perfection the art of politics.

A separate note on some technical points of grammar has been added to it separately in Sanskrit by my collaborator Pandit Suredranath Sastri.

प्रस्तावना

वैजलेदेवभूपतिविरचितप्रबोधचन्द्रिकायमष्टौ प्रकरणानि सन्ति तानि चेमानि । :— (१) स्यादि, (२) व्यादि, (३) कारक (४) समास (५) कृत् (६) तद्धित (७) अनुक्त (८) सन्धि ।

गांधीकाजी पुस्तकालयसफापुरभैवारेवेगूसरायतः एका प्रतिः पुना पुस्तकालयाच्च पञ्च प्रतयः प्राप्ताः । तासु केनचित् लिपिकारेण स्यादीति लिखितम् । केनचित् स्वादीति । द्वयोरपि यद्यपि सार्थक्यमास्ते तथापि पाणिनिमहोदयेन स्वादीत्येव उक्तम् । व्यादि नाम्ना प्रकरणान्तु भूपतिनैव लिखितम् । पाणिनिना तु “सुप्तिङन्तपदम्” इत्यनेन सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञकं भवतीति ।

पाणिनीयव्याकरणे विशदव्याख्यावरीवर्तितशब्दानां विविधप्रकाराणाम् । भूपतिना तु उपर्युक्तमुख्यप्रकरणमादय अष्टसु प्रकरणेषु विभज्य विरचितं पद्यवद्धं केवलं भाषाज्ञानमात्रप्रयोजकम् । संस्कृतभाषाज्ञानाय पर्याप्तमुपस्करं विद्यतेऽस्मिन् । इमान्येव प्रकरणानि पर्याप्तानि वेति मनसि निधाय धरणिपतिना विरचितानि पद्यमयानि ।

सूत्ररूपस्य कण्ठस्थी करणापेक्षया पद्यवद्धस्य व्याकरणस्य रचना नूतना प्रणालीप्रदर्शिता । येन छात्राणां व्याकरणजिज्ञासूनां सरलतयानायासेन सिद्धान्तज्ञानं भवेदिति कंठस्थी करणायमना वैज्ञानिकपद्यप्रणाली सर्वोत्तमा सूकराप्रणाली प्रदर्शिता पृथिवीपतिना । तथा च “एका क्रियाद्वर्थकरी प्रसिद्धा” इत्युक्तदिशा रामनामाश्रिता चेत्यं चन्द्रिकारचिता ।

साधारणतया पाणिनीयव्याकरणेन चान्द्रव्याकरणेन वा लघुसिद्धान्तकौमुद्या सिद्धान्तकौमुद्या वा संस्कृतज्ञानं यथा जायेत तथा ज्ञानं तु एभिरपि प्रकारैः स्यादेव किन्त्वत्र धातुकोषाभावः, शब्दसंगठनं शब्दशारीरस्येतिहासश्चात्र

नास्ति इति स्वस्थज्ञानाभावः स्यादिति मन्ये । यद्यपि कारकप्रकरणस्य ज्ञानं तु अन-
था प्रबोधचन्द्रिकाया अलं स्यात् किन्तु क्रियाया वैशिष्ट्यज्ञानाभावः स्यात् । क्रियाया
बाहुल्यात् विविधाच्च उपर्युक्तेषु प्रकरणेषु सर्वत्र पाणिनीयसूत्रानुसारी भूत्वैव भूपतिः
लिखितवान् केवलमनुक्तचन्द्रिकाया कारिका पाणिनिसूत्रादतिरिक्ता वर्तते ।
यस्यां च वैयाकरणस्य सिद्धान्तवार्ता विद्यते । वर्तयं वैयाकरणभूषणसारणे
नाम्ना ग्रन्थेन लघुमञ्जुषा परमलघुमञ्जुषाभिश्च संमिलितारते । अनेनोक्तत्रय-
पुस्तकानामपि वैफल्यं फलितम् ।

यदज्ञानं पाणिनीयव्याकरणसूत्रसमुद्रमन्थनद्वाराया प्राप्नुयात् तज्ज्ञानं तु
एकेनैव पदेनापि भवितुं शक्यते । इतिहेतोरस्याध्ययनमनुशीलनं च परमावश्यकम् । यस्य
“ अनभिहिते ” इति पाणिनिसूत्रस्याधिकारज्ञानाय अध्यायपादसूत्राणामन्वेषणानन्तरं
अनुक्तस्य ज्ञानस्य स्यात् तच्च अनुक्ते प्राकरणिकप्रथमश्लोकेन सूकरं स्यादिति
यथाहः— “ त्यादिभिस्तद्धितैः कृद्भिरसमासैश्च विधीयते, यदेवकारकं तत्र प्रथमै-
वं च चान्यतः । उक्तानां हि पदार्थानां त्यादैः संख्येव गृह्यते, कृत्तद्धितसमासैश्च
लिङ्गसंख्याविभक्तयः ” कर्तृत्वशक्तिविचारे त्यादावेव शक्तिः स्वीकृता परमलघु-
मञ्जुषाकारेण श्रीनगेशभट्टेन । तस्यैवार्थभावः श्लोकेत्येति किंवहुना संस्कृतभाषा-
भिलाषुकाय तु इदं ज्ञानं परमोपयुक्तम्— यथा— “ विशेषस्य हि यल्लिङ्गं
विभक्तिवचने ये तानि कार्याणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपि ” यथा कौशल्या-
नन्दनं रामचन्द्रं कृपाणिर्वं शरण्येन च रामेण दुर्जयो रावणो जितः । पाणिनिसूत्रेणैदं
ज्ञानमसंभवं प्रायः ।

अथ च वैजलदेवभूपतेः कालनिर्णयोपरि किञ्चिद विचार्यते । भूपतिना
व्याकरणं तु पद्यमयं सुशोभितं लिखितं किन्तु तत्र कालस्य चर्चा न चर्चिता तेनेति
अनुमानेन लिखितग्रन्थाधारेणावज्ञायते । भूपतिः वीरप्रकरणे दानवीरदयावीर-
युद्धवीरेषु हर्म्मिरस्य चर्चा कृतवान् अनेन चतुर्दश शताब्दयाः प्रथमचरणे वा
तत्पूर्वं किञ्चित् विद्वद्बर्धराधाकृष्णचौधरीमहोदयेन मैथिलकोकिलमहाकविविद्यापति-
गदितवाक्यस्य चर्चा विधाय विद्यापतिपूर्वं तस्य स्थितिरुक्ता अथवा विद्यापतिकाले
वैजलदेवनाम प्रस्थापितं भवेदिति अनुमीयते ।

अत्रायं विचारः पद्यनयं व्याकरणं दृष्ट्वा इदमेव प्रतिभाति यत् भूपतिः पाणिनीयव्याकरणसिद्धान्तकौमुदीमाधारीकृत्यैव पद्यं रचितं भवेत् ।

सर्वेषु प्रकरणेषु अयमेवं प्रकारः प्रचलति यथा भट्टोजिदीक्षितमहोदयेन सिद्धान्तकौमुद्याः प्रत्येकं प्रकरणमुल्लिखितम् । जिज्ञातुः सिद्धान्तकौमुदीमप्रेक्ष्य पद्यं पठेत् । आनुपूर्वेन तस्य ज्ञाने स्यात् यथा धारया पङ्क्त्या सूत्रेण वा च भट्टोजिदीक्षितेन लिखितं तथैव धारया पङ्क्त्या च पद्यमपि रचितमस्ति इत्यनुमीयते यत् भूपतेः कालः भट्टोजिदीक्षितसमकालीनोऽथवादीक्षितानुवर्ती भूपतिः । भट्टोजिदीक्षितस्य कालस्तु अष्टादशशत्याम् । यदा पण्डितराजो जगन्नाथ आसीदिति विचारः अथ च विद्यापतेः पूर्वं रामनामस्य नासीत् तादृशः प्रभावः । रामानन्दकवीरयोः पूर्वं तु रामनामस्य नासीत् प्रचारः पूर्णः । ताम्यामेव रामनामप्रभावौ प्रसारितौ प्रचारितौ चेति भूपतेः समयः अष्टादशशत्यामेव कुत्रचित् । पटनाराज्यमुज्ज्वलमित्यनेनापि राज्यशब्देन त्रयोदशचतुर्दशशत्याम् तु असम्भवः राज्यशब्दस्याव्याहारात् ।

प्रबोधचन्द्रिकायाः टीकापि सुबोधिनीनाम्नी प्रख्यापिता । टीकाकारश्च गोपालगिरिः कश्चित् शंकरमतानुयायी यतिरारते । अयं च टीकां कृतवान् केवलं प्रथमप्रकरणस्य स्यादिप्रकरणस्येति टीका चेयं सुलभा सुशोभना किंतु शाब्दबोधप्रणालीमजानन् लिखितवान् शब्दार्थशुद्धिश्च चिन्त्येति शम् ।

प्रबोधचन्द्रिका

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः— हरिहरगुरुभक्तः सर्वलोकानुरक्तस्त्रिभुवनगत-
कीर्तिः^१ कान्तिकन्दर्पमूर्तिः रणरिपुगणकाले वैजलः^२ क्षौणिपाले, जयति जगति
दाता सर्वकर्माविधाता ॥ १ ॥

चन्द्रवतीवदनचन्द्रचकोरधीरः श्रीविक्रमार्कतनयो नयतन्त्रवेत्ता चौहान-
वंसतिलकः पट्टनाधिनाथो राजा परं जयति वैजलदेवनामा ॥ २ ॥

रामो मेऽभिहितं करोतु सततं रामं भजे सादरम् रामेणाऽपहृतं समस्तदुरितं
रामाय तुभ्यं नमः रामान् मुक्तिरभीप्सिता सरभसं रामस्य दासोऽस्म्यहं रामो रजतु
मे मनः^३ करुणया हे राम मां पालय ॥ ३ ॥

श्रीमद्वैजलदेवेन रामभक्तिरतात्मना इति चिन्तितमेकांते कदाचिन्निष्ठ-
सामक्ष्यमेषा ॥ ४ ॥

अस्थिवज्रमयं यस्य^४ चर्म च वर्मवत्^५ स दधीचिः स कर्णश्च नातिष्ठत् सुचिरं
भुवि ॥ ५ ॥

१ श्रीगणेशायनमः in (क). २ गकत in (क). ३ : in (क) अत्र प्रथमान्त-
पदेन निर्दिष्टः समस्तपदसमूहः अतः विसर्गसहितः प्रयोगः शुद्धः ॥ ४ वैजल in (क)
सर्वकर्माविधता in (ग) अत्र “दाता” इत्येवपदं शुद्धम् सुबोधिनी टीकाकारश्रीगोपालगिरि-
णापि एवमुक्तम् । ५ चन्द्रवती in (क) वदनं चन्द्रचकोरविक्रमादित्यभूपतनयो ...
६ चौहान in (क). ७ पट्टना in (क) “चौहान” इत्येव शुद्धम् । “पट्टना” इति अशुद्धम् ।
पट्टना इत्येव स्यात् । ८ रामाय दत्तं धनुः in (क) प्रार्थनामन्त्रे “दत्तं धनुः” इत्यस्य
प्रयोजनं नास्ति । इति रामाय तुभ्यं नमः in (अ) इत्येव शुद्धपाठः । ९ रामे in (क)
रामो in (अ) । सतम्यार्थावबोधनाय “रामे” इत्येव शुद्धपाठः । १० मे तनुः in (क)
मनसि एव रागो भवति ननु तनौ अतः मे तनुः in (क) इति पाठोऽशुद्धः । ११ करुणया
भो in (क) इति पाठोऽशुद्धः । १२ कदाचित्तिष्ठतासता in (क) इत्येवं सार्थक पदपाठः
शुद्धः । १३ यस्य यस्य in (क) इत्येव समुचितः पाठः । “यस्य” इति पदम् in “अ”
एकमेव पदम् इति नोचितम् । १४ चर्मवत् only in (क). १५ सकर्णोवा in (क).

न संप्रति शरीराणि^१ नराभ्यानि धनानि च तेषां स्वर्गगतानां हि कीर्तिः
जयति भूतले ॥ ६ ॥

पद्मिनीपत्रजलवत्संसारे सर्वमस्थिरम् कीर्तिरक्षरसवृद्धास्थिरा भवति भूतले ॥ ७ ॥

इह लोके सुखं येन परलोकेऽपि न जायते तदेव प्रत्यहं कने कर्तव्यं दूर-
दर्शिभिः ॥ ८ ॥

संसाराम्भोधितरणं रामरामानुकीर्तनम् रामनामान्विता तस्मात् क्रियते प्रक्रिया
मया ॥ ९ ॥

कालकानां प्रबोधाय तोषाय विदुषामपि आकल्पमपि संसारे कीर्त्यवस्था-
पनाय च ॥ १० ॥

चिन्तयन्निति निर्यातः क्रीडन्तं श्रीहिराधरं श्रीमान् वैजलभूपालो^१ विलोक्येत्य-
ब्रवीत् सुतम् ॥ ११ ॥

विद्यया द्योतेते राज्यं विद्यया जीयते रिपुः विद्यया ज्ञायते कृत्यं विद्यया लभते
यशः ॥ १२ ॥

विद्यया जायते धर्मो धर्मेणार्थः प्रजायते अर्थेन जायते राज्यं सुखं राज्येन
जायते ॥ १३ ॥

विद्या पितेव हितकृद्बुद्धिमातेव^२ रक्षिका विद्या श्रियेव^३ सुखदा विद्याकल्पलो-
पमा ॥ १४ ॥

धनानामपि सर्वेषां विद्याधनमनुत्तमं वर्द्धते दीयमानं यत्त्वन्तरायाद्विनश्यति
॥ १५ ॥

नृपैर्न गृह्यते रोषाद् दयादैर्न विभज्यते भृत्यैर्न भुज्यते किञ्चिन्^४ च संश्रुष्यते
काचित् ॥ १६ ॥

१ न राज्यानिधनानि वा in (क). २ जागर्ती in (क) राज्यान्ने in (ख) (ग)
इत्यपिसमीचीनः. ३ हरि दक्षिणा in (क). ४ प्रक्रिया before क्रियते in (क).
५ बालकानां in (क) (ख) also in (ग) वस्तुतस्तु अयमेव पाठः समीचीनः।
६ कीर्तिसंस्थापनाय च in (क). ७ चिन्तयन्निति निर्यातः in (क). ८ हिराधरं in (क)
also in (ग) हिराधरं in (ङ) ९ भूपालोक्येत्य in (क). १० विद्याकृत in (क)
also in (ख). ११ यदन्तरायाद्वि ... in (क). १२ कापि in (क).
१३ संश्रुष्यते in (क).

विद्याधनविहिनो यः स कापुरुष उच्यते तस्माद् विद्याधने पुत्र यत्नं कुरु
निरन्तरं ॥ १७ ॥

यावन्न राज्यं क्रियते यावन्न विषयग्रहः यावन्न यौवनमदस्तावद्विद्यामुपार्जय
॥ १८ ॥

औदार्यधैर्यगाम्भीर्यशौर्यादिगुणसंयुतः विद्याविनयसंपन्नः सर्वेषां भवति प्रियः
॥ १९ ॥

दानेन दयया चैव युद्धेन निजकर्मणा दानवीरो दयावीरो युद्धवीर इति श्रुतैः
॥ २० ॥

दधीचिर्दानवीरोऽभूद्ययावीरः शिविर्नृपः हस्मीरो युद्धवीरोऽभून्निर्दर्शनममी
त्रयः ॥ २१ ॥

स्वकर्मणैव पुरुषः प्रतिष्ठाधिष्ठितो भवेत् यथा कृष्णश्च रामश्च जामदग्न्यश्च
पौरुषात् ॥ २२ ॥

इह राज्यं च रंकत्वं प्राक्तनेन स्वकर्मणा ईह दुःखं चापि भुंक्ते प्राक्तन-
कर्मणः ॥ २३ ॥

स्वर्गं च नरकं चापि भजेत निजकर्मणा स्वकृतः कर्मपाशोऽयं सर्वेषां सुदु-
स्तयः ॥ २४ ॥

एवं वदति पितरं विनीतः श्रीहरिर्धरैः कृताञ्जलिपुटो भूत्वा स ब्रीडमिद-
मब्रवीत् ॥ २५ ॥

१ को in (क). २ विद्यार्जने in (क) (also in ख). ३ राजचर्चाते in (क) राज्यचर्येति (ग). ४ विषया in (क) विषय उपपद ग्रहधातोः कः प्रत्यये विषयग्रहः इति रूपम् । वस्तुतस्तु विषयग्रहः इत्येवसाधु. ५ श्रुतिः in (क) (ग). ६ रन्ति in (क). ७ पुरुषः in (क). ८ रामो परशुरामो रामकृष्णौ स्व पौरुषात् in (क) यथा रामश्च कृष्णश्च in (ख) (ग) also in (अ) वस्तुतस्तु “रामोपरशुरामो” इति पाठो न साधुः उत्तरवर्तिपकारे परे विसर्गस्य ओकारो न भवति “कुण्डोः कः पौचैति-सूत्रात्”. ९ राज्यं च रंकश्चेत् in (ग) इहा राजा च रंकश्च प्राक्तनेनैवकर्मणा in (क) also in (ख). १० इहा. ११ वा भिभुंक्ते in (क). १२ प्राक्तन in (क) (ख) also in (ग) (घ) (ङ) इत्येवसमीचीनः. १३ अयं श्लोकः completely missing in (क). १४ हराधरः in (क) हिराधर in (ख) (ग). १५ Line 25 is after line 23 and line 24 is after line 25 in (क).

मातापितृभ्यां विरसं परिणाममावहम् तित्तं कटु केषायं भेषजं याप्यते
भुतः ॥ २६ ॥

श्रवणाङ्गलिना पीतमुपदेशामृतमया अज्ञाप्यता देव मयाकिमिदानीमधीयताम्
॥ २७ ॥

श्रीमान् बैजलभूपाळः श्रीहिराधरबालकं सुप्रियं परितुष्टात्मा सुतमित्यवदत्
पुनः ॥ २८ ॥

नीति विद्यौ च द्वेराइऽप्यधिकानीति राज्यं हि त्रियते यया ॥ २९ ॥

क्रियाकारकविज्ञौनीतिः सम्यग्विविच्यते । स्वादित्यादिपरिज्ञानाद्बुद्धिः
शास्त्रे विवर्द्धते ॥ ३० ॥

विना व्याकरणं वाणी रमणी रमणं विना विवेकं च विना लक्ष्मीर्न सुरवाय
कदाचन ॥ ३१ ॥

तस्माद् व्याकरणं पूर्वं पठेत् त्वं बुद्धिवृद्धये । पश्चान्नीतिं पठित्वा त्वं राज्यं
भज यथासुरवम् ॥ ३२ ॥

शक्तिराज्यांगत्रिवर्गोपाय सद्गुणान् यथाकालं प्रयातजाने राजा राज्यं
समाचरेत् ॥ ३३ ॥

क्रिया कारकसम्बन्धज्ञानमुत्पद्यते यया । उत्कृष्टा प्रक्रिया सेयं त्वया संप्रति-
पठ्यताम् ॥ ३४ ॥

१ रसावहम् in (क) इत्येवोपयुक्तपदम् । २ षा in (क) च भेषजं प्राप्यते
सुतः । shortly different in (ग) भेषजं प्राप्यते सुतः इत्येव साधुप्रयोगः .
३ विद्यास्त्रं विद्या च in (क). ४ द्वे राज्ञेमिहिते सदा तयोरप्यधिका...विधियते
जया in (क) (ख) also in (ग) अत्र “यया” इत्येव साधु न तु जया ॥ ५ Blurred in
(क) ६ विवेकेन in (क). ७ पठित्वा in (क). ८ सेनांग in (क) (ख) (ग).
There is a note on the सेनांगः— हस्त्यश्वरथं पदाते सेनाङ्गीस्याच्चतुष्टयम्
मेन्दोदंढ ... न्ताम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥ संधिर्नाविग्रहयानमासनद्विधामाश्रयः ।
षड्गुणः शक्तयस्तेश्वरभावोत्साहमत्रजाः क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गानीतिः । There is
note on राज्यांगः—राजा राज्यं हि रक्षतीत्यपिपाठः स्वास्यमात्यश्च राष्ट्रं च वुर्गं
कोशो बालं सुदृढं । परस्पररोपकारीदं सप्तराज्यांगमुच्येत. ९ प्रयुज्जानो राजा राज्यं हि
रक्षति in (क) also in (ख) and (ङ). १० सम्बन्धा in (क).

प्रबोधचन्द्रिकानाम् रामनामसमाश्रिता । अज्ञानतिमिरध्वंसकारिणी चित्त-
हारिणी ॥ ३५ ॥

वहवः प्रक्रिया ग्रन्थौ ग्रन्थास्सन्ति चेत् सुते । काक्षिभिः मालतीमधुना क्वापि
मधुपानमनादृते ॥ ३६ ॥

विभक्तिं जानन्तो यस्मात् प्रबोधः प्रतिपद्यते । तस्मादिह प्रथमतो विभक्तिः
प्रतिपद्यते ॥ ३७ ॥

स्वादित्यादि विभक्तिः द्वे स्वादौ सप्त विभक्तयः । एकद्विवहुसंज्ञानि
वचनानि च सप्तसु ॥ ३८ ॥

प्रथमा च द्वितीया च तृतीया च यथाक्रमं चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी सप्तमी चेति
ताः क्रमात् ॥ ३९ ॥

प्रथमैव विभक्तिः स्यादुक्ते कर्तरि कर्मणि अनुक्ते कर्म कर्त्रादौ द्वितीयाद्याः
विभक्तयः ॥ ४० ॥

तत्रोक्ते कर्तरि यथा रामो जयति वैरिणः ।

रणे रामौ च रामाश्च जयतश्च जयन्ति च ॥ ४१ ॥

संबोधनेऽपि प्रथमा विभक्तिर्भवति ध्रुवम् ॥

यथा हे राम हे रामौ हे रामा इत्यनुक्रमात् ॥ ४२ ॥

हेशब्देन विनापि स्यात् कचिदन्तेऽपि हे भवेत् ।

यथा राम प्रसीदत्वं राम हे त्वाम् भजाम्यहम् ॥ ४३ ॥

इत्युदाहरणं दत्तमुक्ते कर्तरि केवलम् ।

अथोदाहरणं किंचिदुक्ते कर्मणि दीयते ॥ ४४ ॥

न जीयते न जीयेते न जीयन्ते रणाङ्गने ।

रामो रामौ च रामाश्च शत्रुभिश्चेति निश्चितम् ॥ ४५ ॥

१ नामा in (क). २ रामचन्द्र in (क-ख-ग). ३ only one ग्रन्था in (क)
(ख) (ग). ४ सन्तु का क्षतिः in (क) (ग). ५ भृगैः पानमनाद्यतम् in (क).
६ ज्ञानतो in (क) (ख) (ग). ७ प्रथमतो in (क) (ख) (ग). ८ स्यादि in (क)
प्राचीनं वैयाकरणैरित्यपि उच्यते । उभयथासाधुपाठः । ९ ध्रुवाम् in (क). १० हो
in (क). ११ इत्युदाहृतम् in (क). १२ हो in (क).

प्रथमा तस्य कर्तुश्च कर्मणश्चानुरभ्यते ।
 आख्या तोषेऽनुक्तस्य न कदापिबुध्यते ॥ ४६ ॥
 अनुक्ते कर्मणि भवेद्वितीया सौ च दृश्यते ।
 रामं रामौ रमांश्चऽहमहर्निशम् ॥ ४७ ॥
 अनुक्ते कर्तरे भवेत् तृतीया करणेऽपिच ।
 यथा रामेण रामाभ्यां रामैर्वी जीयते रिपुः ॥ ४८ ॥
 करणे दीयते किञ्चिदुदाहरणमुक्तमम् ।
 रामः शिरान्ति शत्रूणां न्यक्वन्तत् निशितैः शरैः^६ ॥ ४९ ॥
 अनुक्ते^७ सम्प्रदाने स्याच्चतुर्थी सा निर्गद्यते ।
 फलं रामाय रामाभ्यां रामेभ्यश्च समर्प्यते ॥ ५० ॥
 अनुक्ते स्यादपादाने पञ्चमी सा निर्गद्यते ॥
 यथा रामाच्च^८ रामाभ्यां रामेभ्यो मुक्तिरीप्सिता ॥ ५१ ॥
 अनुक्ते स्यान्नु संबन्धे षष्ठी तस्या उदाहृति ।
 रामस्य रामयोश्चापि रामाणां कीर्तिरुत्तमा ॥ ५२ ॥
 इत्युदाहृतयो दत्तास्त्वपि विभक्तिषु ।
 केनचित् कारणे नासामन्यमवस्थितिर्यथा ॥ ५३ ॥
 अनुक्ते चाधिकरणे सप्तमी जायते यथा ।
 रामे च रामयोश्चापि रामेषु श्रीर्विहो^९रिणी ॥ ५४ ॥

१ गद्यते in (क) गम्यते in (ख) (ग) गद्यते इत्येवपाठ समीचीनः न तु
 आरभ्यते in (अ). २ संख्यातादेरनुक्तस्य in (ग). ३ बुध्यती in (क) half of
 it in (ख). ४ सातु in (क) (ग) First part of this stanza is not in (ख).
 ५ भजाम्यहमहर्निशम् in (क) (ग). ६ शरैः in (क) इत्येव युक्तम् । “शरैः”
 इति in (अ) इति न युक्तम्. ७ स्यात् सम्प्रदाने in (क). ८ निगम्य ते in
 (ग). ९ रामेभ्यो दत्तमुत्तमैः (क) also in (ग). १० विधीयते in (क) (ख)
 (ग). ११ रामात् च in (क) (ग). १२ 54 of this is 53 of (क) (ख)
 (ग) vice versa : समधिपूर्वाणामाधारः कर्म तद्यथा । in (क) (ख) (ग).

शीङ्गस्थासामधिकरणमाधारः कर्म तद्यथा ।

अधिदेशेते वनं रामोऽव्यास्ते चाप्यधितिष्ठति^१ ॥ ५५ ॥

अन्वधिप्रति शब्दानां योगे कर्म भवेद्यथा ।

अधिरामं रमे रामं प्रतिधावति मे मनः ॥ ५६ ॥

[57— is missing in the text]

अन्तरेणान्तरा योगे द्वितीया स्याद् विनापि च ।

न मुक्तिर्जायते राममन्तरेणान्तरा विना ॥ ५८ ॥

समया निकषा हा धिगुपर्याअधोऽधसामपि ।

आङ्गश्च योगेन भवेद्वितीया तदुदाहृति ॥ ५९ ॥

काननं समया रामो भरतो निकषापुरीम् ।

हा सीतां विपिने शून्यं रावणं धिग्जहार यः ॥ ६० ॥

हरमूर्ध्निमुपरि गङ्गा भाति हरेरपि ।

अधिपादाब्जमधो रामपादामऽहमे ॥ ६१ ॥

आरामपादमनिशं प्रणतिः क्रियते मया ।

रामश्चावसति स्वान्तं मदीयं नावसीदति ॥ ६२ ॥

क्रियाविशेषणं कर्म नपुंसकमपीष्यते ।

यथा निःशङ्कमनिशं लंकारामो^२ किलेति ॥ ६३ ॥

तृतीया जायते हेतौ तथेत्थंभूतलक्षणे ।

रामं भक्त्या भवेन्मुक्तिं^३ रामश्चापि न कानने ॥ ६४ ॥

सहार्थेन यथा रामो लक्ष्मणेन सीही चेति ।

विना योगे यथारामो लक्ष्मणेन विना नहि ॥ ६५ ॥

१ रामात् in (क). २ Verse 57 is missing from Mss (अ) while it is there in (क).

अनुरामं प्रतिदिवं मानसं के प्रसीदति

कालाध्वनोश्च संयोगं दिनं कोशं निषीदति ॥ ५७ ॥ also in (ख) (ग).

३ रामे in (क) गतोऽपि. ४ आराम in (क) (ग). ५ रामोऽवलोकते in (क). ६ मुक्ति in (क) (ग). ७ नेकानने in (क) रामश्चापेनसार्थवान् in (क) (ग). ८ गच्छति in (क) सहर्षति in (ख) (ग) इत्येवान्यतरस्यपाठो युक्तः ननु-
“सहार्चति” इति in (अ).

तृतीया संप्रदानेऽर्थे निन्दायां तदुदाहृतिः ।
 मालं^३ दास्याऽतिपापीयान् ब्राह्मणः संप्रयच्छति ॥ ६६ ॥
 चतुर्थी गमनार्थस्य यस्य धातोः कर्मणि त्वा यथा ।
 जगाम रामचन्द्रोऽसौ वनाय पितुराज्ञया ॥ ६७^३ ॥
 तादर्थ्येऽपि यथा दारुयार्गे यूपाय तिष्ठति ।
 क्रियायोगे यथा रामो भोजनाय प्रवर्त्तते ॥ ६८ ॥
 नमःस्वस्त्यादियोगे^४ च यथा रामाय ते नमः ।
 स्वस्ति रामाय देवाय स्वाहा णित्रे स्वधा सदा ६९ ॥
 सीताविरहरिवन्नोऽपि रामोऽलं रावणास्ये ।
 वषट्कारैश्चतुर्थी वा^५ मन्यकर्मण्यनादरे ॥ ७० ॥
 यथा त्वां हं मन्ये त्वाहं तृणाय वा तथा ।
 यथा त्वामहं तृणं मन्ये त्वाहं तृणाय वा तथा चतुर्थी रुच्यर्थे-
 धातोः प्रीते भवेद्यथा ॥ ७१ ॥
 रामाय रोचते नित्यं रावणस्य वधोद्यमः ।
 ईप्सिते स्पृहधातोश्च रामाय स्पृहयाम्यहं ॥ ७२ ॥
 उत्तमर्णोवधारेस्तु^६ तुभ्यं^७ त्वां धारयाम्यहम् ।
 क्रुध्यादिकर्मणि यथा रामः कुप्यते शत्रवे ॥ ७३ ॥
 अभ्यसूयति द्रुह्यत्यलं^८ पक्षेऽक्षणो रणे ।
 रामः शत्रुगणायेति चतुर्थी समुदाहृता ॥ ७४ ॥

१ निन्दाचेतदुदाहृतिः in (क). २ मालं in (क). ३ 66 of (क) (ख) (ग) is in right order while in (अ) it is after 67. ४ राम in (क) (ख). ५ न in (क). ६ काल्यै in (क). ७ स्यात् after चतुर्थी in (क) (ख) स्यात् in (ग). ८ यथा in (क) after मन्ये (ख-ग) ९ यथा in (क) after मन्ये (ख) (ग). सवास्य in (क). १० च धारेस्तु in (क) (ख) (ग). ११ स्वं in (क-ख- ग). १२ कुप्यादिक in (क) (ग). १३ कुप्यति in (क). १४ क्रुध्यन्त्य in (क) (ख). १५ द्रुह्यतीर्ष्यतीत्यसौ in (क) (ख).

पञ्चमी जायते हेतौ रामान्मुक्तिः प्रजायते ।
 भयहेतौ यथा रामाद् बिभेति^१ युधि रावणः ॥ ७५ ॥
 यतस्त्राणं तद्यथा राम त्रायस्व मां भवात् ।
 यतोऽधीते रामात् संदेशमौ जनिः ॥ ७६ ॥
 यतो जन्म यथा गङ्गा हरिपादात् प्रजायते ।
 यस्मादुर्त्कर्षणं तत्र रामो वीरो^२ वरोऽन्यतः ॥ ७७ ॥
 वारणं च यतस्तत्र यथा दुर्विनयात् पिता ।
 तनयं वारयत्येष रामो मां नरकार्णवात् ॥ ७८ ॥
 अन्यार्थादि प्रयोगे च यथान्यो राम ईश्वरात् ।
 भिन्नः कृष्णात् प्रजात् प्रष्टुं रामादाराद् बिभीषणः ॥ ७९ ॥
 रामानेवेतरं^३ सेव्यो न च रामादृते सुखम् ।
 दिग्देशकालयोगे च ग्रामात् पूर्वस्थितिर्म^४ ॥ ८० ॥
 उत्कलात् पश्चिमं ज्ञेयं पटना राज्यमुज्ज्वलं ।
 रामोऽसौ लक्ष्मणाज्येष्ठो विना योगेऽपि दृश्यते ॥ ८१ ॥
 विनारामान्मुक्तिः स्यादतः स्यात् प्रेक्षणं ततः ।
 ततः पञ्चमी स्याद्यथा रामः प्रासादात् प्रेक्षते पुरीम् ॥ ८२ ॥
 स्मरणार्थस्य धातोर्वा षष्ठी कर्मणि तद्यथा ।
 स्मरामि रामचन्द्रस्य चरणाम्भो जयोरहम् ॥ ८३ ॥
 हिंसार्थस्य यथा रामः शतोरुज्जसयत्यलम् ।
 पिनाष्टि रुजतीत्यादि ज्ञेयं सर्वत्र पण्डितैः ॥ ८४ ॥

१ मे in (क) (ग). २ यथाधीते in (क) (ख) यथाधीपते in (ग).
 ३ रामात् संदेहभागजनः in (क). ४ कस्तत्र in (क). ५ यथा in (क).
 ६ Not in (क). ७ चरणं in (क). ८ पि instead of च in (क). ९ स्रष्टा
 in (क) (ख) (ग). १० वृत्तः in (क). ११ रामादृते in (क) (ख) (ग)
 १२ ~ in (क) किन्तु नेदं युक्तम् ; “अ” इत्यस्यैव पाठः साधुरिति । १३ ममास्थितिः
 in (क). १४ विरच्यते in (क).

तृप्यधातोः करणे षष्ठी वा जायते यथा ।
 तृप्तो रामः फलै रसफलाणां वा वने वसत् ॥ ८५ ॥
 अनादरे च षष्ठी स्यात् सप्तमी च यथा [तव ।
 पश्यतो हरति द्रव्यं तस्करेऽपि पश्यति ॥ ८६ ॥
 निर्धारणे च षष्ठी स्यात् सप्तमी च यथावरः ।]
 रामो नृपाणां च शूराणां नृपेष्वपि धनुर्धरः ॥ ८७ ॥
 कृत्प्रयोगेऽर्थे वा षष्ठी भवेत् कर्त्तरि वा तद्यथा ।
 रावणस्य पुरी लंका गन्तव्या राम भूपतेः ॥ ८८ ।
 सप्तमी सति योगे स्यात् सति रामे कुतो भयं ।
 सत्यर्थयोगे^१ यथा रामे नारैकभीर्नहि ॥ ८९ ॥
 निमित्तात् कर्मसंयोगे शार्दूलं हन्ति चर्मणि ।
 निमित्ते चै^२ यथा मुक्तौ रामोऽयं सेव्यते मया ॥ ९० ॥
 क्रियया चै^३ क्रिया लक्ष्या तत्र स्यात् सप्तमी यथा ।
 मयि खादँति रामोऽगान्मय्या चामत्युपागतः ॥ ९१ ॥
 एवं सर्वेषु लिङ्गेषु विभक्ति चैतेषु च ।
 उक्तानुसौरिर्विज्ञेयमुदाहरणमुत्तमम् ॥ ९२ ॥
 प्रबोधचन्द्रिकायां च कृतौ वैजलभूपतेः ।
 विभक्तिचन्द्रिकामध्ये समाप्ता स्वादि चन्द्रिका ॥ ९३ ॥

त्यादिचन्द्रिका

अथ त्यादिविभक्तीनामुदाहरणमुच्यते ।

तयः स्युः पुरुषास्त्यादेः प्रथमोत्तममध्यर्माः ॥ १ ॥

१ वा after करणे in (क) not in (ख) after २ in ख. ३ वा क, पि योग in (क) (ख) (ग). ४ नरक in (क) (ख). ५ पि insted of च in (क). ६ चेत् in (ख) (ग). ७ मय्या in (क). ८ प्रथमोत्तममध्यर्मा in (क).

एकद्विवहुसंज्ञं च त्रिषु स्याद् वचनत्रयम् ।
 उदाहरणमेवैषां रूपं यैः विधिः भविष्यति ॥ २ ॥
 प्रथमो^१ नाम योगे च युष्मद्योगे मध्यमः ।
 उत्तमऽस्मत् प्रयोगे च गम्यमानेप्यं विधिः ॥ ३ ॥
 यथा जयति रामोऽरिम्^४ रामौ च जयतो रिपून् ।
 रामाः जयन्ति संग्रामे दुर्जयान् वैरिणां गणान् ॥ ४ ॥
 जयसि त्वं रिपुं राम जयथोऽरीन् युवां रणे ।
 हे रामौ युधि हे रामा यूयं जयथ वैरिणः ॥ ५ ॥
 अहं जयामि रामस्य भक्त्या नरकमागतम् ।
 आवाग् जयावः कृतिनौ जयामो वयमुत्तमाः ॥ ६ ॥
 त्यादिनां नवपूर्वार्द्धं परस्मैपदमुच्यते ।
 उत्तरार्द्धं नवज्ञेयमात्मने पदसंज्ञकम् ॥ ७ ॥
 परस्मैपदमादिष्टं धातोः कर्तरि केवलं ।
 यथा खादति रामोऽयं^५ लक्ष्मणेन सहोदनम् ॥ ८ ॥
 आत्मने पदमाऽष्टं भावे कर्मणि कर्तरि ।
 तत्र भावे यथारण्ये रामेण वत् खिद्यते ॥ ९ ॥
 यथा कर्मणि रामेण जीयते शत्रुरुद्धते ।
 यथा कर्तरि रामस्य^६ शोभते मुखमिन्दुवत् ॥ १० ॥
 सकर्मकाः कर्महीना धातवो द्विविधा मताः ।
 सकर्मकाणां धातूनां त्यादिः कर्तरि कर्मणि ॥ ११ ॥
 अकर्मकाणां धातूनां भावे कर्तरि जायते ।
 रमते^७ रामचन्द्रोऽसौ वने रामेण रम्यते ॥ १२ ॥

१ संज्ञानि in (क). २ रूपमाविर्भविष्यति in (क). ३ प्रथमः शेष योगे च in (क). ४ रीन् in (क) (ग). ५ रामोऽसौ in (क).

In (क) there is No (1). It begins with (2) where it should have been one and hence there is no difference of line.
 ६ रुद्धतः in (क) (ग). ७ रामोऽसौ संख्ये त्रिजयते अरिणः । ८ रम्यते in (क) रामचन्द्रेण रामोऽसौ रमते हृदिः .

यथा कर्त्तरि रामोऽसौ संख्ये जयति वैरिणः ।
 यथा कर्मणि रामेण जीयते रिपुरुद्यतः ॥ १३ ॥
 प्रधाने कर्मणि त्यादि जायते हि द्विकर्मणां ।
 यथा रामेण सीतैषा नीयते निर्जनं वनं ॥ १४ ॥
 अप्रधाने दुहादीनां यथा रामेण दुह्यते ।
 पृथ्वीस्त्वमुद्योगं याच्यते समरं रिपुः ॥ १६ ॥
 मया विरुद्ध्यते बुद्धिः श्रीरामपदपंकजम् ।
 सीतया पृच्छति रामः पन्थानमिति भीतया ॥ १७ ॥
 भिक्षति लक्ष्मणे नासौ रामोऽनुग्रहमुत्तमम् ।
 रामेणाधीयते पाथो गंगा संभाष्यतेनुजैः ॥ १८ ॥
 शिष्यते कर्त्तरिवरः खलः स्नेहो विलीयते ।
 लक्ष्मणेनऽअधर्म दण्ड्यते दुर्जनो धनम् ॥ १९ ॥
 मथ्यते जलधीरन्तमेवमादिकमुद्यताम् ।
 कर्त्तृकर्मणि गत्यादेर्हेतौ स्वीये च कर्मणि ।
 यथा दशरथेन धनं रामोऽयं प्राप्यते वनम् ॥ २० ॥
 ओदनः पाच्यते विप्रैरामचन्द्रेण धीमता ।
 क्राम्यते घोटकैः शूरैस्तर्वकं दाप्यते धनम् ॥ २१ ॥
 भाव कर्मभ्रमकृतस्त्यादयः केचनाधुना ।
 कथ्यते शिष्यते कर्त्तृकवरः खलः स्नेहो विलीयते ॥ २२ ॥

१ वना in (क) serial No '4 is not there in the (अ).
 २ भीयतया in (क). ३ भिक्षति in (क) also in (ख) (ग). ४ चीयते in
 (क) also in (ख) (ग). ५ नुनुजः in (क) सेतुं संभाष्यतेनुजः in (ख) (ग).
 ६ शास्यते in (क) लक्ष्मणे धर्म दण्डपरे दुर्जनाधनं (ग). ७ घोटकः in (अ)
 धोरकः in (क) only after शूरै—also in (ख). ८ तावको in (क).
 This sloka is no. 20 of (ग) and no. 22 is no. 21 of (ग).
 ९ यावर्म in (क). १० not in (क) (ख).

(Continued on the following page)

उत्पद्यते गुरुस्नेहो रामो प्रियते वने ।
 वाचमालयते रामस्त्रायते भक्तमात्मनः ॥ २३ ॥
 जायते रामचन्द्रस्य मुखं कान्तिः प्रतीयते ।
 दिश्यते शैर्वक्त्रं क्रुद्धः संन्यासी शिष्यते द्विजः ॥ २४ ॥
 रज्यते मे मती रामे प्रियते स्वद्गमाऽस्त्रघृक् ।
 दीपः प्रकीर्यते रात्रौ खिद्यते विरही जनः ॥ २५ ॥
 रामः प्रपूर्यते विश्वं कीर्त्या नैव विमृष्यते ।
 शूरोऽयं शक्यते युद्धे रामोऽयं पीयते पयः ॥ २६ ॥

(Continued from the previous page)

In (ग) after Stanza No. 20—we get the following:—

दुह्याचूपचदण्डरुप्रिच्छिचिब्रूशनुशासजिन्मथमुषाम् । कर्मयुक्स्यादकथितं तथास्यान्नी-
 हकृष्वहाम् ॥१॥ गतिबुद्धिं प्रत्यवसानार्थकशब्दं कर्मकर्मकाणामनिकर्ता सणौ गत्यर्थानां शब्द-
 कर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता सणौ कर्मस्यात् गौणे कर्मणिदुह्यादेः प्रधानेनीहकृष्वहाम्
 बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दं कर्मणां च निजेच्छया ॥ १ ॥ प्रयोज्य कर्मण्यमेधीण्यता तद् घृङ् अव-
 स्थाने जल्पयक्तां प्रावाचिण्यतादस्मात् कर्मवत् कर्मणो ते न कर्तरि तद् यङौ त्रैङ् पालने
 शब्दं जनीप्रादभावेऽन्यतद् ।

In (ङ) stanza No. 7—स्वतंत्रकर्ता--स्वतन्त्र कर्ता यथा पुण्यं करोति देवदत्तः ।
 हेतुकर्ता यथा गच्छति शिष्यो ग्रामं गमयति शिष्यं गुरुः । कर्म कर्ता यथा स्वयमेव पठ्यते
 कुशलबुद्धिः उक्तकर्ता यथा ग्रामं पुरुषः अनुक्तकर्ता यथा लोकः क्रियते विष्णुना ।

The following is written at the end of folio 5 in connection with the stanza 16 onward --

कर्म सप्तविधं ईप्सितकर्म, अनीप्सितकर्म ईप्सितानीप्सितकर्म अकथितकर्म कर्तृकर्म
 उक्तकर्म अनुक्तकर्म इति सप्तधा । ईप्सितं यथा ओदनं भुंक्तं मनुष्यः अनीप्सितं विषं भक्षय-
 तिक्षुद्रः ईप्सितानीप्सितयथा पायसं भक्षयन् तत्र पतितंरजोऽपि भक्षयति बालः अकथित
 यथा गां दोग्धिं पयो गोपालः कर्तृकर्म यथा गमयति पुत्रं ग्रामं पिता उक्तकर्म यथा घटः
 क्रियते देवदत्तेन अनुक्तकर्म यथा ओदनं पचति सूपकारः ।

१ रामोऽयं in (ग). २ जल्प्यते in (ग). ३ प्रतीयते in (क).
 ४ दिश्यते सेवकः क्रुद्धः । ५ प्रकीर्यते in (क).

शालिं वोबुध्यते रामः सन्तानं मन्यते जनं ।
 रामो न तृप्यते हन्तुं म्रियते विरहातुरः ॥ २७ ॥
 दूयते क्षीयते तदाऽसौ लीयते पर्णवेश्मनि ।
 डीयते^१ भयतः पक्षी मतिरेषा प्रमीयते ॥ २८ ॥
 जानकी त्रियते रामं सविता दीप्यतेतराम् ।
 प्रीयते रामचन्द्रोऽसौ प्रमोदो नात्र मीयते ॥ २९ ॥
 चन्द्रमा दीप्यते रात्रौ समुद्रोऽस्मात् प्रपूर्यते ।
 कौशल्या सूयते रामं काश्यां च भ्रीयते कृतिः ॥ ३० ॥
 एतादृशानि रूपाणि भवेयुर्भावकर्मणोः ।
 अन्यान्यपि यथा प्राप्तमुद्यतां स्वयमेवैहि ॥ ३१ ॥
 इति प्रबोधचन्द्रिकायां च वैजलभूपते^२ ।
 विभक्तिचन्द्रिकामध्ये समाप्ता त्यादि चन्द्रिका ॥ ३२ ॥

कारक चन्द्रिका

अथ षट् कारकाणीह कथ्यते कथितान्यपि ।
 अर्था यतो विभक्तीनां कारकत्वेन दर्शिता ॥ १ ॥
 कर्ता कर्म च करणसंप्रदानं तथैव च ।
 अपादानं तथाधारः इति षट् कारकाणि वै ॥ २ ॥
 स कर्ता यः क्रियां साक्षादुत्पादयति सर्वतः ।
 तत्कर्म क्रिया यस्तु विषयीक्रियते तराम् ॥ ३ ॥
 क्रिया निष्पाद्यते येन करणं तदुदाहृतम् ।
 संप्रदानं तदाख्यातां यस्मै सम्यक् प्रदीयते ॥ ४ ॥
 यस्मात् विभज्यते नूनं तदापादानमुच्यते ।
 यत्रैवाधीयते सर्वं स तदाधार उच्यते ॥ ५ ॥

१ शमुः चायुध्यते रामः सेनायां मन्यते जनः. २ दूयते in (क). ३ च in (क). ४ नामकृतौ in (क). ५ क्ती in (क). ६ यत्र वि in (क) यदपादीयते in (ग).

स्वतन्त्रहेतुं कर्मोक्तानुक्ते कर्त्तेति पञ्चधा ।
 उदाहरणमेवैषां रूपमाविर्भविष्यति ॥ ६ ॥
 स्वतन्त्रकर्त्ता स भवेन्निरपेक्षः क्रियासु यः ।
 यथा भजाभ्यहं रामं भक्ते रामः प्रसीदति ॥ ७ ॥
 स हेतुकर्त्ता भवति कुर्वन्तं प्रेरयेत्तु यः ।
 यथा याति वनं रामः पिता तं यापयत्यदः ॥ ८ ॥
 गतिबुद्धयशनार्थेषु शब्दकर्मस्वऽकर्मसु ।
 अहेतौ यो भवेत् कर्त्ता सहेतौ कर्म जायते ॥ ९ ॥
 गमनार्थे यथा रामो वने गच्छति धार्मिकः ।
 रामं दशरथो राजा विपिनं^१ गमयत्यऽमुं ॥ १० ॥
नीवह्योर्गमनार्थेषु प्रतिषेधो भवेद्यथा ।
 जानकीं नयति श्रीमान् अयोध्यां रघुनन्दन ॥ ११ ॥
 जनको नाययत्येनां सीतां रामेण धीमता ।
 एवं बहेरुदाहार्यः त्वर्थबुद्ध्यर्थधातुषु ॥ १२ ॥
 लक्ष्मणो बुद्ध्यते कार्यं रामस्तं बोधयत्यदः ।
 भक्षणार्थे यथा रामो भुङ्क्ते सुधाकुलः ॥ १३ ॥
 रामं भोजयति प्रीत्या सीता सध्वृतमोदनं ।
 भक्षणार्थे निषेधः स्यादाऽऽदिखाद्योऽस्तु तद्यथा ॥ १४ ॥
 रामोऽन्नमत्ति सीताऽन्नं रामेणादयतीप्सितं ।
 एवं खादति रामोऽन्नं तेन खाद्यते प्रिया ॥ १५ ॥
 शब्दकर्मसु रामोऽसौ शास्त्रं पठति बुद्धिमान् ।
 तं गुरु यावते नेमं^२ षेघ्रो हयतेर्यथा ॥ १६ ॥

१ विपिनं in (क) “विपिनं” इत्येव साधु पाठम् । २ जानकी in (क).
 ३ धीमता in (क) (ख). ४ मथ in (क). ५ दधिभुङ्क्ते सुधाकुलः in (क).
 ६ भोजयते in (क). ७ सद्यस्तमोदनं in (ख) (ग). ८ तंस in (क).
 ९ पाठयते नं निषेधो in (क) कृत्यते in (ख) (ग).

रामणं क्षयति श्रीमान् रामस्तं रावणं रिपुम् ।
रामेणाह्वयत्येष महाबलविभीषणः ॥ १७ ॥

[Verse 18 is not in the text]

अकर्मसु यथा रामः शेते तं शाययत्यसौ ।
सीता निषेधः क्रन्देश्च यथा शब्दायतेरपि ॥ १९^४ ॥
हरतेश्च करोतेश्च^५ अभिवादिदृशोरपि ।
विकल्पः कथितः प्राज्ञैस्तथोदाह्रियते मया ॥ २० ॥
पाथेयं रामचन्द्रस्य लक्ष्मणो हरति स्वयम् ।
हारयत्येष पाथेयं लक्ष्मणं लक्ष्मणेन च^६ ॥ २१ ॥
करोति लक्ष्मणः कार्यं रामः कारयति द्रुतं ।
लक्ष्मणं कार्यमधुना लक्ष्मणेनेति वा भवेत् ॥ २२ ॥
अभिवादति रामो गुरुं हेतोः तथा पुनः ।
अभिवादयते रामं गुरुं रामेण च^७ पिता ॥ २३ ॥
लंकां पश्यति रामोऽयं रामं दर्शयते कपिः ।
लंका रामेण वेल्लेवमुदाहरणमुद्धताम् ॥ २४ ॥
उक्तादन्यत्र नास्त्येव हेतौ कर्तुं कर्मता ।
पाचकाश्च पचन्त्यन्नं पाचकैः पाचयत्यसौ ॥ २५ ॥
क्राययत्येव^८ शूद्रेणादाय यज्येष तेन वै ।
इत्येवभाऽऽदि बोद्धव्यमतुलमपि बालकैः ॥ २६^{१३} ॥

[Verse 27 is not in the text]

१ रावणो in (क) किन्तु “रावणं” इत्येव साधु. २ त्येयं in (क). ३ तथा in (क). ४ Śloka No. 18 is not here, the text of Śloka 18 in (क) is as follows यथासौ क्रन्दते सीता सीतापि क्रन्दयत्यसौ also (ख) रामचन्द्रस्य विरहं शब्दायतेरपि ॥ १८ ॥ ५ रप्यभि in (क) वाह in (ख) (ग). ६ पाथेयं in (क) (ख) (ग). ७ वा in (क). ८ मनुना in (क) ९ अभिवादयते in (क) (ख) (ग). १० वा in (क) (ख) (ग). ११ लंका in (क) किन्तुनेदं शुद्धम् । १२ व in (क) (ख) (ग) १३ Śloka No 27 is not here, the text of śloka 27 in (क) is as follows:—कर्म कर्ता यथा रामस्यौदनं न पच्यते स्वयं उक्तकर्ता यथा यथोरामोरावणंहन्ति सायकः The śloka No. 27 of (ग) is not in the original (अ).

अनुक्तकर्त्ता च यथा रामेण हन्यते रिपुः ।
 सर्वत्र चोक्ते प्रथमा तृतीया अनुक्तकर्त्तरि ॥ २८ ॥
 निवर्त्य च विकार्य च प्राप्य चेति त्रिधा भवेत् ।
 कर्म तत् सप्तधा ज्ञेयमिप्सिता निप्सितादिना ॥ २९ ॥
 अनिवर्त्यं हि यत्पूर्वतन्निवर्त्यमुदाहृतम् ।
 यथा राम पठंतं तु तंतुवायः करोम्यहम् ॥ ३० ॥
 घटयामि सर्वैर्णानि रामचन्द्रस्य कुण्डले ।
 इत्यादि निर्वर्त्यमिदमनुक्तमपि चेप्सितम् ॥ ३१ ॥
 विवृणुतं क्रियते यं तु तद्विकार्यमुदाहृतम् ।
 रामकाण्डं लुनात्येष काण्डकारोऽति कोशली ॥ ३२ ॥
 सिद्धमेवान्यथा यं तु प्राप्यते प्राप्यमिन्द्रियं ।
 यथा स्मरामि रामं रामचन्द्रं भजाम्यहम् ॥ ३३ ॥
 कन्दर्पशरमूढात्मा सीतां हरति रावणः ।
 क्रोधान्धः खादति विषमिति प्राप्य मनीषितम् ॥ ३४ ॥
 ईप्सितानीप्सितां प्राप्य यथा बालः क्षुधो कुलः ।
 भुनक्ति सरजस्कान्नं फलं धूलीमलीमसम् ॥ ३५ ॥
 कृष्णेन दुह्यते दुग्धं गौरेषा तु पयस्विनी ।
 इदं चाकथितं प्राप्यमुक्तं चेत्येव गम्यते ॥ ३६ ॥
 अप्रयोगमिति मतं यत्र देवाऽकथितं मतं ।
 कर्त्तृकर्म यथा रामः सीतां कारयतीप्सितम् ॥ ३७ ॥
 इति करणं द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
 शरीरावयवं यत्न तदाऽभ्यन्तरमुच्यते ॥ ३८ ॥

१ गेय in (क). २ वृतं in (क). ३ सुवर्णानि in (क) (ख) (ग).
 ४ विक्रियं in (क). ५ मीरितम् in (क). ३ च in (क). ७ नमाम्यहम् in
 (क). ८ क्रोधान्धः in (क). ९ क्षुधा in (क) (ख). १० दग्धं in (क)
 अयमयुक्तः पाठः । ११ मध्यन्तरं in (क). १२ मुदाहृतम् in (क) (ख) (ग).

तदभिन्नं बाह्यमाऽख्यातं तयोर्बाह्यं निगद्यते ।
 रामो रावणमूर्धानं न्यकृन्तन्निनिशितै शरैः ॥ ३९ ॥
 अयोध्यां दोलया याति जानक्या सह राघवः ।
 अभ्यन्तरं यथा रामं मानसेन भजाम्यहम् ॥ ४० ॥
 सीता विलोक्ते रामं नयनान्तेन सस्मितं ।
 सानुरागकटाक्षेण रामः सीतां विलोक्ते ॥ ४१ ॥

[Order of Stanzas 42-45 in अ is not clear]

संप्रदानं त्रिधा प्रोक्तं प्रेरकं चानुमन्त्रिकम् ।
 अनिराकर्तृकं चेति तत्र प्रेरकमुच्यते ॥ ४२ ॥
 मुक्तिं भक्ताय रामोऽसौ ददाति करुणान्वितः ।
 मद्यं मुक्तिं प्रदेहीति प्रेरणात् प्रेरकं मतम् ॥ ४३ ॥
 अथान्वमन्त्रिकं किञ्चिदुच्यते तापसे वने ।
 रामायातिथये दत्ते फलमूलं यथाविधिः ॥ ४४ ॥
 अप्रेरणात् प्रदत्तस्य चार्तुमन्त्रेण कर्मणा ।
 अनुमन्त्रिकं भवेदेतदिति एककर्तृकं यथा ॥ ४५ ॥
 पञ्चोपचारं रामाय भक्तलोकः प्रयच्छति ।
 अभिराकरणादेतत् तदनिराकर्तृकं यथा ॥ ४६ ॥
 अपादानं द्विधा प्रोक्तं चलं चाचलमेव च ।
 चलार्पाङ्गान्नारीणां निर्माति विषमं विषं ॥ ४७ ॥
 अचलं तु यथा वृक्षात् पत्रं रामे पतत्यधः ।
 हिमाद्रेरागता गङ्गा समुद्रात् रत्नमुत्थितम् ॥ ४८ ॥
 चतुर्धा चाधिकरणं च तत्राभिव्यापकं यथा ।
 रामभक्ते भवेन्मुक्तिः सीतायां च पतिव्रताम् ॥ ४९ ॥

१ मसन्प्रतं in (क). २ प्रोक्तं in (क) (ख) (ग). ३ प्ययं in (क).
 ४ आमन्त्रिकम् in (ख). ५ दनिर्णै. ६ This stanza is No. 43 (Repetition here). But it is 44 of (क). ७ मतं in (क) (ख) (ग).
 ८ दपाङ्गान्नारीणां in (क) (ख) (ग). ९ त्वाधिकरण in (क).

तदौपश्लेषिकं रामः श्रीरामं सिंहासने स्थितः ।
 सस्मितं वीक्ष्यते भूपो वैदेही शयनेस्थिता ॥ ५० ॥
 अथ वैषयिकं रामोऽयोध्यायां वसति स्वयं ।
 वने वसति शार्दूलः सिंहस्य गिरिगह्वरे ॥ ५१ ॥
 अथ सामयिकं रामः कपिसैन्यसमन्वितः ।
 अवात्सीत् सागरे घोरे गंगायां वसति स्वयं ॥ ५२ ॥
 ननु संबन्धस्य किं न कारकत्वमिहोच्यते ।
 कारकं हि क्रियाहेतोः संबन्धस्य प्रधानता ॥ ५३ ॥
 साक्षात् क्रियाभिसम्बन्धे कारकं हि विदर्बुधाः ।
 स्वान्त्र्यस्य विवक्षायां स्थालीपतिसेवकः ॥ ५४ ॥
 पाचर्कः पचतीत्यादौ यथाम्प्रातुं अतो भवेत् ।
 न तथा कोपि संबन्धो यथा रामस्य सेवकः ॥ ५५ ॥

इति प्रबोधचन्द्रिकायां कृतौ वैजलभूपतेः समाप्तसैकसकलोकवश
 कारकचन्द्रिका ॥ ५६ ॥

समासचन्द्रिका

समासौ षड् विधो नाम्ना ज्ञेयस्तत्पुरुषस्तथा ।
 कर्मधारयसंज्ञश्च बहुव्रीहिस्तथैव च ॥ १ ॥

१ श्रीमान् in (क) (ख) (ग). २ क्रियायोगे in (क). ३ स्थालीपचती-
 त्यादौः-पचति ओदनं in (ख) (ग). ४ पंचकः in (क). ५ सकथा-
 साध्यावद् in (क). ६ Different reading in (क) यथा :—

स्यादिभिस्तद्धितैः कृदाभिः समासैश्चाभिधीयते

यदेव कारकं तत्र प्रथमेवचनान्यतः ॥ १ ॥

उक्तानाँहि पदार्थानाँस्याद्यैः संख्येव गृह्यते ।

कतद्धितसमासैश्च लिंगसंख्याविभक्तयः ॥ २ ॥

(Continued on the following page)

द्विगुद्वन्द्वोऽव्ययीभावः प्राधान्यं च चतुर्विधं ।
 पूर्वोत्तरोभयान्येषां पदार्थानां विकल्पनात् ॥ २ ॥
 तत्पुरुषो द्विप्रधानस्तत्र पूर्वप्रधानकः ।
 प्रधानता यथापूर्वं कायश्चापरकायवत् ॥ ३ ॥
 अथोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यरामसेवकः ।
 द्विप्रधानस्तथाकर्मधारयोऽपि भवेद्यथा ॥ ४ ॥
 रामः पुरुषसिंहोऽयं पूर्वप्राधान्यमीदृशं ।
 नीलोत्पलं स्योदित्यौ चेत्युत्तरपदार्थता ॥ ५ ॥
 द्विगुप्रधानो बहुव्रीहिन्यन्यत्रचोभयैवत्रच ।
 तत्राप्यन्यपदार्थे यत्प्राधान्यं तन्निगद्यते ॥ ६ ॥
 स्मृतरामोऽहमनिशमुभयत्र पदार्थके ।
 गुरोर्देशतो रामलक्ष्मणौ वनगामिनौ ॥ ७ ॥
 [Verse 8 is not here]
 उभयपत्र पदार्थे च प्राधान्यं स्याद्विगोरपि ।
 त्रिशृङ्गा पञ्चमूली चेत्यादि बोद्धव्यमुत्तमं ॥ ९ ॥
 त्रिप्रधानोऽव्ययीभावपूर्वस्मिन् च पदार्थकं ।
 उत्तरस्मिन्स्तथान्यस्मिन् प्राधान्यमिह सर्वतः ॥ १० ॥

(Continued from the previous page)

यथा रहसिरामेण सानुरागेणसादरं ।

पीयते प्रेयसी त्यधः सुधारस सहोदरा ॥ ३ ॥

This *Prakarana* comes after तद्धित चट्टिका in the (अ)

In (क) after कारक there is *Prakarana* dealing with स्यादि तद्धित कृदन्त etc. ; in the (अ) ... these things come after two *Prakarana*s viz. समास and *Taddhita*. in (क); the *Samāsa* *Prakarana* comes after the one dealing with *Syādi* etc.

१ प्रधानेन in (क). २ विशालक्षि in (क) after पलं— ३ not in (क). ४ प्रधानता यथाद्वित्राः पंचषाः सप्तषास्थता. ५ द्वन्द्वे in (क) (ग) after च. There is some difference in the arrangement of stanzas 7 & 8. द्वे प्राधान्यमिष्यते in (ख) गुरोरदिशतोरामालक्ष्मणौ वनगामिनौ (ख) (ब).

लिप्रयथोन्मत्तगङ्गादि शोभनः शशाभितिप्रकारेण ।

प्राधान्यं कथितं मया ॥ ११ ॥

समासांना पुनश्चैषां चातुर्विध्यं निगद्यते ।

स्यान्नित्यत्वमनित्यत्वं लुक्चालुक्मेव च ॥ १२ ॥

[Order of Stanza is not clear here]

तत्र नित्यसमासोऽयं कुम्भकारोत्रिखि वालुकः ।

अनित्योराजपुरुषो राज्ञः पुरुष इत्यपि ॥ ॥

लुक्समासो यथा रामः स्मृतः पुरुषपुंगवः ।

अलुक् समासश्चयथा कंठे कालोमहेश्वरः ॥ १५ ॥

अथ चैषां च समानानां भेदप्रत्येकमुच्यते ।

तत्राष्टधा च तत्पुरुषो विभक्तेश्चैव भेदतः ॥ १६ ॥

स्याद्यप्रथमा तत्पुरुषः पूर्वकायोऽधरांगकम् ।

स्याद्द्वितीया तत्पुरुषो धन्यो रामाश्रितः पुमान् ॥ १७ ॥

स्यात्तृतीया तत्पुरुषोऽन्यथा धान्यार्थमिष्यते ।

स्याच्चतुर्थी तत्पुरुषो यूपदारु विराजते ॥ १८ ॥

स्यात्पंचमी तत्पुरुषो न मे शत्रुभयं क्वचित् ।

भवेत्षष्ठी तत्पुरुषो रामभक्तो भवाम्यहम् ॥ १९ ॥

स्यात्सप्तमी तत्पुरुषो भक्तिशौण्डोमुद्विषः ।

नव तत्पुरुषोद्वेष यथानेको हरिप्रियः ॥ २० ॥

कर्मधारयएवं स्यात् सप्तधायं निगद्यते ।

विशेषण पूर्वपदो यथा नीलोत्पलं वरम् ॥ २१ ॥

विशेषणोत्तरपदो यथाशाद्विक सूचकः ।

विशेषणोभयपदो यथाशीतोष्णमुज्ज्वलम् ॥ २२ ॥

उपमानपूर्वपदो रामः शूरोऽमरोत्तमः ।

१ In (क) and also in (ख) (ग) the reading is as follows :—

यथोपरामंतिष्ठाभिलक्ष्मणस्येदृशं वचः ।

उत्तरत्रयथानैवसंसारेऽत्र सुखं प्रति ॥ ११ ॥

अन्यत्र च यथोन्मत्तगङ्गादिशोभनः ॥ एषामिति प्रकारेण प्राधान्यं कथितं मया.

उपमानो हरोरामः चन्द्रः पुरुष केशरी ॥ २३ ॥
 संभावना पूर्वपदो रामः शूरो भवाम्यहम् ।
 अवधारणपूर्वपदो यथा रामधनं मम ॥ २४ ॥
 सतथा स्याद् बहुव्रीहिर्द्विपदस्तत्र कथ्यते ।
 प्रथमार्थं विहायाऽसौ भवेत् षट्सु विभक्तिषुच ॥ २५ ॥
 समेऽनुरक्त रामोऽहं चिरसेवितराघवः ॥
 उपनीतवली रामोऽयहं विगतकल्मष ॥ २६ ॥
 कृतप्रमाणो रामोऽयमित्यादौ द्विपदोभवेत् ।
 अथोपदष्टदकैश्चिद् बहुव्रीहिर्निगद्यते ॥ २७ ॥
 पराक्रमार्जितयशा रामचन्द्रो महीपतिः ।
 सुग्रीव कृत सेव्योऽसौ विक्रमाहतरावणः ॥ २८ ॥
 संख्योत्तर पदोऽप्येष बहुव्रीहिर्निगद्यते ।
 उपविष्णोऽप्युपदेशोराममेवस्मराम्यहम् ॥ २९ ॥
 संख्योभयपदौ द्वौ वा त्रयो वाद्वितारामानुर्वर्तिनः ।
 सहपूर्वपदश्चायं सानन्दो रघुनन्दनः ॥ ३० ॥
 व्यतिहार स्वभावश्च यथा युद्धं न सम्मतम् ।
 केशाकेशी सतौऽपि दण्डादण्डिसमीहितम् ॥ ३१ ॥
 दिगन्तराल विषये यथादिक् पूर्वदक्षिणा ।
 इयमुत्तर पूर्वस्यादियं दक्षिण पश्चिमा ॥ ३२ ॥
 द्विगुद्विधैकभावी नैकवद्भावितान्वितः ।
 आद्यो यथापंच फूली त्रिगुणगी च क्रतुप्रथी ॥ ३३ ॥
 यथा चनैकवद्भावी त्रिलोकाश्चतुर्दिशः ।
 अथ द्वन्द्व समासश्च तुद्दीसनिद्यते ॥ ३४ ॥

१ कृतप्रणामो in (क) (ख). २ पदश्चापं in (क). ३ सतानपि in (क).
 (ख). ४ Sloka No. 32 is not found in (ख). ५ पंचमूली in (क).
 (ख) इत्येवसाधुपदम्. ६ त्रिष्टुप् in (क) (ख) इत्येवयुक्पदमज्ञेयम्. ७ त्रयी in
 (क) (ख) इत्येव समीचीनपदम् न ज in (अ).

समुच्चयोऽन्वाचययो समासो नैव सिद्ध्यति ।
 इतरेतरयोगोऽयं यथातौरामलक्ष्मणौ ॥ ३५ ॥
 रामलक्ष्मणशत्रुघ्नाः जयन्तिरिपुमण्डलं ।
 समाहारो यथा संख षट्पदं शोभतेऽधुना ॥ ३६ ॥
 भेरी मृदंगमऽनिशं शब्दं जनयति स्फुटम् ।
 द्विधास्यादव्ययीभावो नाम पूर्वपदोयथा ॥ ३७ ॥
 न सुखं प्रतिसंसारे न स्वस्व प्रतिमेगृहे ।
 स्तोदव्ययपूर्वपदो यथा स्यादपतोरणम् ॥ ३८ ॥
 अहर्निशं मम मनः तिष्ठस्यऽतिसुखान्वितः ।
 इति प्रबोधचन्द्रिकायां कृतौ वैजलभूपतेः
 समासासमासचन्द्रिका ॥ ३९ ॥

तद्धित चन्द्रिका

द्वि तात्त्विकविधा ज्ञेयाः केचित् सामान्यवृत्तयः ।
 केचिदव्ययसंज्ञकाश्च केचिद् भावार्थ वाचका ॥ १ ॥
 सामान्यवृत्तयस्तत्र कथ्यन्ते केचनाधुना ।
 दस्यास्तीति गुणवान् रामो गुणवतीप्रिया ॥ २ ॥
 गुणवद्राघवकुलमेवं सर्वत्र बुध्यताम् ।
 चुडालो रामचन्द्रेऽसौ चुलाडा रामलक्ष्मा ॥ ३ ॥
 लसलो रामचन्द्राय मांसलस्तुन्दिलस्तथा ।
 श्रेमसः वामनः सीता लोमशा लोमशं कुलं ॥ ४ ॥
 वेछला पदवी प्राज्ञो राम प्राज्ञीति तद्वधुः ।
 प्राज्ञं रामैलं श्राद्धो चार्यो वार्तो द्वयः ॥ ५ ॥
 रामोऽसौ दंतुरः सीता मधुरं राम भाषितं ।
 सुसिरं जल पात्रं स्यात् सुरवरो रामभक्तिभाक् ॥ ६ ॥

केशवो रामचन्द्रोऽयं केशवारीम भ्रह्मत्रया ।
 मणिदोरामभक्तोऽयं सीतेयं^२ च हिरण्यमैयी ॥ ७ ॥
 रजस्वलेयं च कृषिवलो हे राम पर्यस्विनी ।
 धनीरामश्च धनिनी सीता च ततुकुली ॥ ८ ॥
 धनिको रामचन्द्रोऽयं धनिका धनिकं कुलम् ।
 यशस्वी रामचन्द्रोऽयं जानकी च यशस्विनी ॥ ९ ॥
 मायावी रामेणो रामो मेधावी स्रग्वितकुलम् ।
 मेषउर्णायुरेषस्याद् वाग्मी रामरतु रावणः ॥ १० ॥
 वाचालोऽप्यति वाचागे वाचाला तद्वधूरलं ।
 फलितो वृक्षरोषोऽत्र फलितारामवाटिका ॥ ११ ॥
 बर्हिणोऽयं मयूरः स्याद् बर्हिणं तत्कुलं वरम् ।
 शृंगारको वृषश्चैव धेनुः शृंगारिका तथा ॥ १२ ॥
 शीताल् पुरुषस्त्री च शीतालः कुलमुत्तमम् ।
 एवमुषालुस्त्रेण्वा वातालश्च न शक्यते ॥ १३ ॥
 तस्य चापत्यमित्यर्थेषु वाशिष्ठो भार्गवो मुनिः ।
 वाशिष्ठी भार्गवी कन्या वाशिष्ठं भार्गवं कुलम् ॥ १४ ॥
 एवं कौरव्यमित्यादि बोद्धव्यमपि सर्वतः ।
 निवासार्थे जनपदेयाश्च माथुरास्तथा ॥ १५ ॥
 स च अपत्यार्थे दाशरथि मारुती रावणिस्तथा ।
 चार्टकैश्च गौघारौ गौघरेः क्षत्रियस्तथा ॥ १६ ॥

१ केशवाराम बल्लभा in (क) (ख) (ग). २ रामोऽयं च in (क).
 ३ हिरण्ययवः in (क) ४ वधुस्मृता in (क). ५ धनि in (क) (ख).
 ६ रावणो in (क) (ख) (ग). ७ जानपदः in (क) (ख) (ग).
 ८ नाडायनाश्चाप्रायणोगार्ग्योवात्स्यायनस्तथा in (क) आद्वलायन in (ख)

This is number 15 of (क) - There is some difference in reading and the verse is also different.

वैनतेयश्च गाद्वेयः स्त्रीभ्यः इत्यादयस्तथा ।

चार्टकैश्च गौघाते गौघोः क्षत्रियस्तथा ॥ १६ ॥

This is also in (ख) (ग).

कौरव्य इत्यादि भवेद् भवार्थे तत्र कथ्यते ।

मूर्धन्यः कंठ्यओष्ठ्यश्च तालव्यादि शरीरतः ॥ १७^१ ॥

दुर्गन्धिश्च सुगन्धिश्च प्रतिगन्धस्तथैवच ।

फलितः पुष्पिता वृक्ष फलिता पुष्पिता लता ॥ १८^२ ॥

तदस्य जातीत्यर्थे नमस्कारकितं तथा ।

तेनख्यातो विचरते वित्तचञ्चु तथैव च ॥ १९^३ ॥

[Order of Stanzas irregular in different MSS]

अयमेषामतिशयेनैत्यर्थे कथ्यतेऽधुना ।

पटियश्च पटीयांश्च सीता पटीयसी ॥ २० ॥

गरियांश्च गरिष्ठश्च प्रेष्ठश्च प्रेयांस्तथैवच ।

अयं पटुतरो रामस्तथा पटुतमोऽप्ययं ॥ २१ ॥

पटुकल्पः पटुदेश्च पटुदेशीय इत्यपि ।

असमाप्तौ भवेदेवं प्रकारवचनेतथा ॥ २२ ॥

पटुजातीयो मृदुजातीय इत्यादिकं भवेत् ।

प्रमाणे जानुदग्नं च जानुदग्नमित्यपि ॥ २३ ॥

जानुमात्र जलमिदं जानुदग्नौ नदीत्वियं ।

तत्र नियुक्त इत्यर्थे रामदौवारिकाः ततः ॥ २४ ॥

दौवारिकी वरतनु द्वौवारिकमिदंकुलम् ।

येन दीव्यति तेनापि जयतीत्यर्थे गोचरे ॥ २५ ॥

अक्षिकादि भवेत्साधु संस्कृते दाधिकं भवेत् ।

सामान्य वृत्तयः प्रोक्ताः कथमव्ययसंज्ञकाः ॥ २६ ॥

(This is 27 of अ) .

१ गौकैरव्य in (क). २ No. 17 in (क). ३ This is not in (क).
४ वितचणो वितचञ्चु तथैव च in (क) (ख) (ग). ५ This is No. 18 of
(क). ६ रामः in (क) before सीता (ग). ७ जनः in (क) (ख) (ग).
८ तेन in (ख) (ग) इत्येव युक्तमपि. ९ जानाती in (क). १० कथ्यन्ते in
(क) (ख) (ग).

यतः प्रभृति रामोऽयं सेवितश्चेतसामया ।
 ततः प्रभृति कालस्य भीतिरुद्यैते नहि ॥ २८ ॥
 यत्र रामस्य सेवास्यात्तत्र मंगलमिष्यते ।
 अधुना सेव्यते रामः इदानीं सर्वदा तथा ॥ २९ ॥
 एतर्हि सर्वशरामः सेव्य इत्थं कथं पुनः ।
 पुरस्तात् सेव्यतेरामः सब एवाद्य धार्मिकैः ॥ ३० ॥
 पूर्वेषुः सेव्यते रामश्चान्येषुः सेव्यते मया ।
 ऐषमश्चापरुच्चैव परारिनिसेवितः ॥ ३१ ॥
 उत्तरादक्षिणाच्चैव पश्चादुपरि च स्थितः ।
 उपरिचेष्टा पूर्वेण दक्षिणा दक्षिणानि च ॥ ३२ ॥
 उपरिदक्षिण इत्यादि प्रत्ययो तर्हि चाव्ययं ।
 द्विधाद्वैधं त्रिधात्रैधं नितरां सुतराम तथा ॥ ३३ ॥
 अव्ययाः कथिताः एते कथ्यन्ते भाववाचकाः ।
 पटुत्वं पटुता रामो गिरिमादृश्यते महान् ॥ ३४ ॥
 शौर्यं धैर्यं च गाम्भीर्यं सौभाग्यं राम भूभुजि ।
 स्तेयं च रावणे सख्यं कापेयं कपियूथका ॥ ३५ ॥
 प्राजापत्यं पाशुपत्यं पौरोहित्यादयस्तथा ।
 आश्विनमौष्ट्रं च कौमारं रौखं द्वेहायनं तथा ॥ ३६ ॥
 यौवनं स्याविरंच वार्द्धकं मार्द्धवादयः ।
 मनोज्ञकं बाहूलकं रामणीयकमेव च ॥ ३७ ॥

१ रूपयते in (क) रूपयते in (ख) इत्येवसाधु । २ There is some minor difference in reading in (ख). ३ दुपरिस्तथा in (क) (ख) (ग). ४ पूर्वाचैवाप्य in (क). ५ There the reading in (ख) is. विधाद्वैधंप्राजापत्यमाश्चापत्यं पौरोहित्यादयस्तथा । अव्ययाकथिताएते कथ्यन्तेभाव वाचका ॥ ३३ ॥ ६ वार्द्धक्यंचेव in (क) (ख).-

आचार्यकादयः प्रोक्ता भावाख्यास्तद्धितामया ।
 अतः परं कृतं केचित् कथ्यते च प्रयत्नतः ॥ ३८ ॥
 इति प्रबोध चन्द्रिकायां कृतौ वैजल भूपतेः ।
 समाप्ताः सेयं विद्वद्भिः स्लाघ्यातद्धितचन्द्रिका ॥ ३९ ॥

उक्तचन्द्रिका

ल्यादिभिस्तद्धितैः कृद्भिः समासैश्चविधीयते ।
 यदेव कारकं तत्र प्रथमैवैवैचान्यत ॥ १ ॥
 उक्तानां हि पदार्थानां त्यादिभिः संख्येव गृह्यते ।
 कृततद्धितसमासैश्च लिंगं संख्या विभक्तयः ॥ २ ॥
 यथा रहसि रामेण सानुरागेण सादरम् ।
 प्रेयसी प्रीयते वाचः सुधारस सहोदराः ॥ ३ ॥
 द्विषं जयति रामोऽसौ रामैर्वा जीयतेरिपुः ।
 सीतामुखेन जीयेते पूर्णेन्दु विकचाम्बुजे ॥ ४ ॥
 रामोऽसौ कारक सीतां कारिका कारकं-कुलम् ।
 अत्र कृत कर्तरीत्यस्य लिंगादिभजतेतराम् ॥ ५ ॥
 रामश्च वैयाकरणः सवैयाकरणीवधूः ।
 तद् वैयाकरणं सैन्यमित्थं भवति तद्धितः ॥ ६ ॥
 कृतप्रणामो रामोऽर्थ कृत कृतप्रणामं तत्कुलम् ।
 सीताकृतप्रणामेषा समासः कारके कृतः ॥ ७ ॥
 कृतिर्विकृतिश्चापि स्यादुक्ताचेददातदा ।
 वाचकैः प्रकृतेः संख्या गृह्यते विकृतेनहि ॥ ८ ॥

१ This is not in (क). २ चनान्यत्र in (क). ३ order changed in (क) पीयन्ते in (ख). ४ प्रकृति in (क) (ख) (ग).

जायन्ते तन्तवो राम पटः स्वर्णनिकुण्डले ।
 क्रियन्ते रामचन्द्रस्य पच्यन्तेऽर्घः तण्डुलाः ॥ ९ ॥
 तन्तवोरामचन्द्रस्य पटोभूताश्च तण्डुला ।
 कृता ओदनमित्यादौ लिंगादिकर्मपिष्यते ॥ १० ॥
 प्रधाने कर्मणि भवेद् वाचके हि द्विकर्मणि ।
 अप्रधाने दुहादीनां हेतौ कर्तुश्च कर्मणि ॥ ११ ॥
 अयोध्यां नीयते सीता रामेण गुणकर्मणि ।
 रामोऽयं याप्यतेऽपि भावनं शत्यहासात्मनः ।
 गुरुणा भाष्यते शिष्यः शास्त्रं वा भोज्यते पयः ॥ १२ ॥
 व्यवच्छेद्यं विशेषस्य स्यादवच्छेदकम् ।
 न तु तदैविशेषमाख्यातं रामोदाशरार्थीर्यदा ॥ १४ ॥
 विशेषस्य हि यल्लिङ्गं विभक्तिं वचनेचये ।
 तानि कार्याणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपि ॥ १५ ॥
 यथा दाशरथी रामो मां रक्षतु समन्ततः ।
 कौशल्या नन्दनं वंदे रामचन्द्रं कृपार्णवम् ॥ १६ ॥
 शरप्येन च रामेण दुर्जनो रावणोजितः ।
 जनकेन सुता दत्ता रामायवल्लशालिने ॥ १७ ॥
 रामाद् वृध्यते कोदण्डाद् बिभेति युधिरावणः ।
 रामस्य रावणानीककालस्य युधिविक्रमः ॥ १८ ॥
 रामे विहरति सीता विजयश्रीरऽहर्निशम् ।
 जानकीवदनाम्भो जमधुपानं मधुर्व्रजे ॥ १९ ॥
 यत्रोद्येस्य विधेयत्वं तत्रापि नियमोनहि ।
 स्यात्तदेवाऽजहल्लिङ्गम जहल्लिङ्गमऽजरद्वचनंचयत् ॥ २० ॥

१ रामतण्डुलाः in (ख) (ग). २ पतद्विशेषणं in (क). ३ स्फीता,
 ४ व्रते in (क) (ख) (ग).

रामभक्तिः प्रमाणं स्यात् करुणाभाजनंहारिः ।
 मुक्तिक्षेत्रमियं काशिह्य जहल्लिंगमीदृशम् ॥ २१ ॥
 रामदाराश्चसीतेयं स्त्रीयमक्षरसः खलुः ।
 रामभक्तिर्मुक्तिगृहाह्य जहद्व्यंजनं त्विदम् ॥ २२ ॥
 बहुव्रीहिसमासेहि खल्लिंगानि जहन्यपि ।
 सर्वेशब्दा विशेष्यस्थं लिंगादिकमुपासते ॥ २३ ॥
 अंगीकृतप्रमाणोऽयं रामोदीक्षित दारकः ।
 अनादृतक्षरात्सोयमित्याधमऽवगम्यते ॥ २४ ॥
 उपमानोपमेयत्वं स्याद् भेदल्लिंगसंख्ययोः ।
 अभिन्नेव विभक्तिः स्यादुपमानोपमानयोः ॥ २५ ॥
 लिंगभेदे यथा रामपत्नी मन्दागतिपरम् ।
 मति मातंग इव सामंजवाक् परपुष्टवत् ॥ २६ ॥
 यथावचनभेदे च कन्दर्प इव सुन्दरा ।
 यूयं युवानो रामस्य भक्ता अहमिवोत्तमा ॥ २७ ॥
 त्वां राममिव पश्यामि रामेणैवत्वया जिताः ।
 दुर्जयाः शत्रवस्सर्वे रामायोवै नमोऽस्तुते ॥ २८ ॥

१ Different reading in (क) is as follows :—

चतुर्धाशब्दप्रवृत्तिः । गुणनाति क्रियाभेदात् तत्तयत्रव्याक्ति परत्वं
 नशब्दप्रवृत्तिस्तत्रायं नियमः ॥ २१ ॥

यच्छब्दयोगः प्राप्यम्यंस्यायुद्धेश्यस्य लक्षण ॥

तच्छब्दविकारश्चस्यादुपादै याल्लक्षणं ॥ २२ ॥

तद्यथा कालिदासः शैल्यंहियत्संकृतिर्जल्पस्य । and

then begin stanza No. 21 of the original in (क)

३ रामायोव इति पाठो न युक्तः ,

त्वत्तोरामादिवाशेषारणे विभ्यति शत्रवः ।
 रामस्येव तवहोषा कीर्तिहैलोक्यगमिनी ॥ २९ ॥
 त्वयि राम इव प्रीतिं भजन्ते सकला जनाः ।
 एवं लिंगत्रयेऽपि स्याद् वचनत्रितयेऽपि च ॥ ३० ॥
 विशत्याद्यासदैकत्वे संख्या संख्येयसंख्योः ।
 संख्यायन्ते यदासंख्यास्तदाद्वित्वादिकं भवेत् ॥ ३१ ॥
 विंशति^१ रामभक्ताः स्युः विंशतीरामभक्तयः ।
 सहस्रं रामभक्ताः स्युः शतं रामस्य भक्तयः ॥ ३२ ॥
 लक्षं च च रामभक्ताः स्युः कोटीरामस्यैभक्तयः ।
 यथा विंशतियस्तिस्त्रो रामभक्ताः शतानिर्च^२ ॥ ३३ ॥
 चत्वारि भक्तयस्तिस्त्रः सन्त्येषु कोटयः ।
 समुच्चयेनै वा कंचित् बहूनां बाहवोश्रवः ॥ ३४ ॥
 अंगत्वमाश्रितासंख्या वाचकानां विकल्पत ।
 रामचन्द्रश्च सीता च वनं गच्छति गच्छतः ॥ ३५ ॥
 रामः लक्ष्मणश्चापि भरतश्च प्रयाति च ।
 प्रयान्ति च पुरीं स्वीयां जेताजेतारइत्यपि ॥ ३६ ॥
 तेजस्विनस्तेजस्वीच गुणीगुणीन एव च ।
 पुरुषेषु त्रिषु भवेद्यः एव पुरुषः परः ॥ ३७ ॥

१ “ ती ” इत्येव युक्तः पाठः. २ व्यावहारिक संख्यापरिज्ञानाय अयञ्च सर्वेषामुन्दरः
 पाठः उद्धृताः वैजलदेवेनेति मम विचारः. ३ रामविभक्तयः in (क). ४ Reading
 in (क) is as follows :—

संख्यायन्ते यदा द्वित्रास्तदाद्वित्वादिकं भवेत् ॥ ३५ ॥

५ begins श्रीरामश्चैव सीतायैचवनंगच्छतिगच्छतः रामश्चलक्ष्मणश्चापि भरतश्च
 प्रयातिच 37, comes after 35 in (क) as 36.

६ not in (क) spirit of the (अ) 37.

समुच्चये सरावस्यात् संख्याचापि तदाश्रिता ।
यथारामश्चसीतेत्वं गच्छतेजीवनंवनम् ॥ ३८ ॥
रामस्त्वमऽहूयऽप्यगच्छावो गुरुशासनात् ।
अहं च त्वं रामश्च योगश्च लिविधा भवेत् ॥ ४० ॥
[Order of verse irregular]
मुख्यः सार्थिना संपन्नो अथोऽयन्नरघुद्वहः ।
गुणयोगाद् भवेत् गौणो रामक्रोधो विषं महत् ॥ ४२ ॥
रावणम्प्रतिकालोऽयं सिंहश्च करिणं प्रति ।
स्वार्थान्वधस्यवाधेन तात्पर्यस्यानुरोधतः ॥
लक्षणा कल्पते सापि द्विधास्यात् प्रयोगतः ॥ ४३ ॥
जहत्स्वार्थाऽजहत्तवार्था तत्ताद्या कथ्यते मया ।
स्वार्थत्यागो भवेद्यत्र जहत्तवार्थेति सा यथा ॥ ४४ ॥
रामो वसति पाथोधौ यमुनायां जनार्दनः ।
यैष्टी भोजय स्वांगांश्च खड्गं वदति संसदि ॥ ४५ ॥
यत्र स्वार्थाऽपरित्यागोऽजहत्स्वार्था च सा यथा ।
क्षत्रिणो यान्त्यमीकाशीं काकेभ्यो दधि रक्षताम् ॥ ४६ ॥
पदार्थेऽप्यपदार्थेऽपि तात्पर्या लक्षणान्वयः ।
एवं सर्वत्र बोद्धव्यमनुरक्तमपि बालकैः ॥ ४७ ॥
जाति^१ व्यक्ति परत्वेन द्विधा शब्द प्रयत्ननम् ।
तत्र जाति परत्वेन यथा त्वं भोजयातिथिम् ॥ ४८ ॥
अतैकत्वमुऽतंत्रस्याद् भोजनेन जातियोग्यता ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्युक्तो श्रोतात्रीन् भोजयत्यसौ ॥ ४९ ॥

१ प्रथमादि क्रमादेव प्रतीयोच्चरितेऽपिच ॥ ४१ ॥ in (क) (ख) (ग)

मुख्योगौणो लाक्षणिकः प्रयोगस्मिन्विधते विषमहत् ॥ Then begins No. 42 of (क) while this is 43 of our original (अ).

२ प्रयोजनं in (क). ३ षष्ठी in (क) Verse 45 of the original (अ) is not in (ग). ४ जात्या in (क) (ग).

जातिं भोजयितुं नैव शक्नोमित्यवधार्यसः ।
 त्रीनेव भोजयत्याऽऽश्रु तात्पर्याऽनवधारणे ॥ ५० ॥
 तात्पर्यविषये शाब्दः प्रमाणमिति निश्चितः ।
 श्रोता तदनुसारेण शाब्दबोधे प्रवर्तते ॥ ५१ ॥
 विशेष्यक्रियया यस्यादुक्तं कर्मादिकं पुनः ।
 विशेषण कियाऽय्याऽऽहत देवेति सुनिश्चितः ॥ ५२ ॥
 यथा मुक्ता वनं रामं प्रयान्तिसहभार्यया ।
 रामेण गम्यतेऽयोध्या वनाद्भुत फलानि च ॥ ५३ ॥
 उक्तमेवोक्तं तापानि क्वचिदुक्तमऽनुक्तताम् ।
 अनुक्तमपि नोक्तं स्यात् क्वचिदेवपदान्तरैः ॥ ५४ ॥
 ओदनः पच्यते हृष्टो मया सतपुरुषोऽप्यम् ।
 आरुह्य वानरोवृक्षच्छिद्यतेदृश्यतेऽपि वा ॥ ५५ ॥
 पटोऽयं शक्तिको भाति रामेण परिधीयते ।
 कृदादिभियदेवोक्तं त्याद्यैरपितदेवहि ॥ ५६ ॥
 नृत्यन्तं च नटो रामो विलोकयति कौतुकी ।
 छात्रं च वैयाकरणं व्दान्यच्छति लक्ष्मणः ॥ ५७ ॥
 आरुह्य वानरं वृक्षं रामः पश्यति सादरम् ।
 कृदाद्यैर्नोक्ते वै तदनुक्तं त्यादिना भवेत् ॥ ५८ ॥
 नृत्यते गीयते रंगे नटेन स्वीयते क्वचित् ।
 भोक्तुं पचति रामोऽयमोदनं सदृशं गतः ॥ ५९ ॥
 रामभक्तः समानीय रामं पूजयति स्वयम् ।
 इत्यादावुक्तमेवत्यादनुक्तमिति बुध्यताम् ॥ ६० ॥
 कर्मजप्रत्ययेनान्यत् क्वचिदाप्युच्यते यथा ।
 कृष्णेन दुह्यते गोभ्यो गवांगोषुवाथवापयः ॥ ६१ ॥

मया प्रयाच्यते मुक्ती रामाद् रामस्य रामकं ।
 याच्यते रामचन्द्रेण पाचकेनोदनोऽद्भुतः ॥ ६२ ॥
 कचित् कालादिकं चैव सत्त्वेचान्यस्य कर्मणा ।
 रामेण श्रुत्वाऽऽतेऽद्य च गीयते ॥ ६३ ॥
 कान्तोऽनुगम्यते क्रोशं कान्तयास्त्रिधचेतसा ।
 अन्यस्य कर्मणोऽसत्त्वे कालाद्यऽप्याह कर्मजं ॥ ६४ ॥
 कुम्भकर्णे न सुप्यन्ते रामासासम युभजा ।
 वने द्वादश वर्षाणि स्थीयन्ते गुरु शासनात् ॥ ६५ ॥
 इति प्रबोधचन्द्रिकायां वैजल भूपतेः ।
 इत्युक्ते चन्द्रिका सम्यक् समाप्ता च मनोहरा ॥ ६६ ॥

कृत चन्द्रिका

कृतस्त्रिष्वपि वर्तन्ते भावे कर्मणि कर्त्तरि ।
 तत्र भावे यथा रामो विजयो विनयस्तथा ॥ १ ॥
 नरोदो नसरश्चापि विग्रहो न च निग्रहः ।
 आदराद्यास्तथाभागो यागो त्यागादयस्तथा ॥ २ ॥
 पचनं तरणं ज्ञानं पवनं कारणादयः ।
 भुक्तिर्मुक्तिः कृतिश्चैवगीतिरित्यादयस्तथा ॥ ३ ॥
 पारणा वेदनेत्यादि चिकिर्षेत्यादि च स्त्रियाम् ।
 जिगीषा रामचन्द्रे च वुभुक्षा बानके तथा ॥ ४ ॥
 छिदामिदाविदाश्चैव जरा प्रभवतयः स्त्रियाम् ।
 अथ कर्मणि भावे च कथ्यन्ते केचनाधुना ॥ ५ ॥
 सकर्मकात् कर्मणि च तीर्णो रामेण सागरः ।
 निर्जितो रावणो वैरी सीता नीता पुरीनिजाम् ॥ ६ ॥

भावे^१ यथाऽकर्मकेभ्यः स्थितरामेण कानने ।
 सुप्तभूमौ निशि सदा रमितं तेन सीतया ॥ ७ ॥
 अयोध्यां च गतो रामः कर्त्तरीत्यादिगम्यतां ।
 तव्यादयः कर्मणि च भावे च निवसत्यमी ॥ ८ ॥
 तत्र कर्त्तरि वा ठाष्ठी दृश्यते तदुदाहृतिः ।
 लंकां रामेण गन्तव्या रामस्य च महीपतेः ॥ ९ ॥
 गन्तव्य रामचन्द्रेण स्यातव्य च सर्वोऽत्रहि ।
 दर्शनीया च रामेण रामस्य च कृशावधुः ॥ १० ॥
 ध्येयं रामपदाम्भोजं मया मम च सर्वदा ।
 रामनामामृतं थेयं गेये च गुण कर्मणि ॥ ११ ॥
 रामस्तुल्यो मया नित्यं मम चापुण्यकर्मणः ।
 रामसेवा मया कार्य्या मम वा पुण्य कर्मणः ॥ १२ ॥
 इषत्कैरामयारामभक्ति स्यात्तुदुष्करापरः ।
 रामस्यानुग्रहात् स्वर्गः सुप्राप्योनाऽऽ संशयः ॥ १३ ॥
 सुपानं भक्तिभावेन रामनाम मृतं मया ।
 त्रिषुगत्यर्थ कादिभ्यः कोभवेदादिकर्मणि ॥ १४^४ ॥
 गतं वनं रामेण रामचन्द्रो वनं गतः ।
 गतं रामेण कृतिनेत्येवं गत्यर्थधातुषु ॥ १५ ॥
 अकर्मकेषु यथाग्रीष्मेषुष्कोहृदोऽप्यधुना ।
 शुष्कं हृदेन शुष्कोऽयं हृद सूर्येण भानुना ॥ १६ ॥
 आश्लिष्टो रामचन्द्रेण सानुरागेण जानकी ।
 अश्लिष्टो रामचन्द्रेणसौ रामेणश्लिष्टमित्यपि ॥ १७ ॥

१ भावे प्रत्ययाधर्मवाचकानुधर्मवाचकाः in (क) ॥ ७ ॥ २ मयावनी in (क).
 ३ इत्युक्तेः in (क). ४ No. 15 of (क) is सुपानं भक्तिभावेनरामानामृतं
 मया ॥ १५ ॥ This is 14 of the original in (अ).

सीतायाचोपशयितो रामः परमधार्मिकः ।^१
 रामेणोपस्थितं चैवमनुक्तामपिबुध्यताम् ॥ १८ ॥
 रामेणोपासितं नित्यं रामश्चोपासितोगुरुम् ।
 रामेण गुरुभक्तेन चिरं गुरुरुपासितः ॥ २० ॥
 वनमध्युषितोरामो रामेणाध्युषितं वनं ।
 रामेचार्युध्युषितमेवं बोद्धमुत्तमैः ॥ २१ ॥
 उपजातः सुते पित्राचोपजातः सुतंपिता ।
 उपजातश्च पित्रेति सर्वत्रपरिबुध्यताम् ॥ २२ ॥
 वानरो वृक्षमारुढ आरुढं चामरोत्करैः ।
 आरुढो वानरेणासौ रसालः फलसंयुतः ॥ २३ ॥
 सीतानुजीर्णा रामेणासौऽनुजीर्णा प्रियसती ।
 अनुजीर्णं च रामेण त्रिषुरुपमिदं भवेत् ॥ २४ ॥
 त्रिष्वदि कर्मणि यथा प्रभुक्तं रामभूमुजा ।
 प्रभुक्तं ओदनं रामः प्रभुक्तो वरेमोदनम् ॥ २५ ॥
 अकर्मकात् समुत्पन्नो वर्तते कर्तृ भावयोः ।
 श्रद्धा नदी च शरदि शुद्धं नद्येत्युदाहृतः ॥ २६ ॥
 अथ कर्त्तरि कथ्यन्ते कृतः केचन सम्प्रति ।
 निराकारिणुः सकलं वैरीणं रामभूपतिः ॥ २७ ॥
 हतवान् रावणं रामः कृतवान् कर्म दुष्करम् ।
 देव कार्य्याणि कर्त्ताऽसौ रामचन्द्रो गुणाद्भुतः ॥ २८ ॥
 रामकृत्यविदर्थं विरमिः क्रोधजितसदा ।
 रामकीर्तिं प्रसूमरा रामोऽयं शत्रुघ्नस्मैरैः ॥ २९ ॥
 जल्पाकश्च वराकश्च रामभीत्याऽहरावणः ।
 लैलोक्य नन्दनोरामः करग्राही समुद्भवः ॥ ३० ॥

१ रावणाध्युषितमेवं बोधव्यमुत्तमैः in (क). २ Sloka No. 26 is added in the foot-note.

रामानन्दोसमानुजातोरामेजिगमिषर्वनं ।
यशोभिलाषकोरामोरावणं पातकं परम् ॥ ३१ ॥
रामाज्ञायावनचरः कपिलंका चरः कृती ।
सीतामुखाब्धु जमधुपोरामोऽभीष्टप्रदोभुवि ॥ ३२ ॥
उक्त्वा ददोमाएवंस्युर्यथा भोक्तुं व्रजत्यसौ ।
भुक्त्वा व्रजामि नगरं भोक्तुं गच्छामि मन्दिरम् ॥ ३३ ॥
विहायराज्यं रामेणागम्यते वनमद्भुतं ।
रामो हसन वनं याति हसन्त्यासीतयासह ॥ ३४ ॥
गुरुणादृश्यमाणेन रामेणागम्यते पुरी ।
सीतां विलोकयामासु रामो नामेति पीडनं ॥ ३५ ॥
इत्यादि कृद्बोधव्यं वृद्धैरुक्तानुसारतः ।
इतिप्रबोध चन्द्रिकायां कृतौ वैजलभूपतेः ।
समाप्तेचमधीत चन्द्रिका मिथार्थ साधिका कृतचन्द्रिका ॥ ३६ ॥

सन्धिचन्द्रिका

अथ बौलबोधाय संधिः सम्यक् विविच्यते ।
रामच्छलं हरिच्छाया विस्मृच्छन्न गुरुच्छविः ॥ १ ॥
रामोऽलच्छान् समाच्छिद्य सीताच्छायामवेक्षते ।
अग्रिमस्य छकारस्य द्वित्वमित्यवधार्यताम् ॥ २ ॥
अथ प्रयत्नेन मया स्वरसन्धिर्विविच्यते ।
रामचार्यस्ति मध्यास्ति जानक्येषा पतिव्रता ॥ ३ ॥

१ Different hand writing in (क) with different ink.

२ कपिलो वानरः कृतिः in (क). ३ बालकबोधार्थं in (क). ४ After the stanza the following of (क) is not in the original (अ).
अत्रामुष्यच्छकारस्यद्वित्वमित्यवधार्यताम् in (ख) but not in (अ) and also in (ग).

मध्वानन्दो माताकाक्षी वेतीत्यादौ यणाकृते ।
यरोद्वित्वं यथा पक्षे दध्यास्ते मध्वनुत्तमम् ॥ ४ ॥
जानक्येषा माताकाक्षी^१ पक्षे प्रकृतिवदयथा ।
दधिआर्भलं मधुअन्नं मधु आनन्द ईदृशः ॥ ५ ॥
मातृ आकाक्षितमिदं मातृइत्यादिकं भवेत् ।
यणोमयोद्वे भवतः इति पक्षे निगद्यते ॥ ६ ॥
दध्यास्ते राममव्यक्त जानक्यायान्तिसम्प्रति ।
मध्वानन्दो मात्राकाक्षि इतिपक्ष चतुष्टयम् ॥ ७ ॥
नयनं पवनं चैव पाचैक पावकस्तथा ।
तवेयं रामसीतेच्छा तवोदकमस्थितम् ॥ ८ ॥
रामसीतास्ति सीताद् वा रामाकारो विराजते ।
तवैषा रामसीतेव चैरं रामतवोहनम् ॥ ९ ॥
सीतौहितेदिकेषु द्विर्भवति निश्चितम् ।
रामाग्रतश्च सीतास्तदंधीदं जानकी हते ॥ १० ॥
मधूत्तमं वधूत्कृष्ट स्तनौ^२ भातः पितृर्मषः ।
मातृकार इत्यादौ हि सवर्ण दीर्घ इष्यते ॥ ११ ॥
मित्रे तिष्ठच्चिरं विघ्नोयम यदुः कृते परम् ।
इत्यादावति सर्वत्र एहीत्यपरमभाषितः ॥ १२ ॥
यशते^३ च विद्धमः इह इत्यादौ लोप ईर्यते ।
कदादेशे कदुष्णं च कवादेश कवोष्मवत् ॥ १४ ॥

१ काक्षा in (क) (ख). २ दधि आस्ते मधुस्ते in (क) (ख). ३ चषकेः in (क) चायका in (ख). ४ वत in (क). ५ स्तनाभावः in (क) (ख). ६ षमः in (क) (ख). ७ यदत्कृत्यं in (क). ८ तशे च विश्व in (क) विष्णुः in (ख). ९ After this in (क) There is:— विकल्पेन यमेतच्चभवे द्विष्वविहेत्यपि ॥ १३ ॥ दशरथेषु शब्दस्य कादेशे कोष्म इष्यते । also in (ख) also in (ग).

गोशब्दस्या बडिन्द्रेस्योद् गवेन्द्र इति कथ्यते ।

गवास्वं च गवोष्टं च गवोदनमिति त्रयम् ॥ १५ ॥

केचिद् गोस्वं गवुष्टं च गवोदनमिदं विदुः ।

प्रौढः प्रौढिस्तथा नैषः प्रेष्यस्तु खलवृद्धि भाक् ॥ १६ ॥

प्रार्णव वत्सतराणवं च कम्बलार्णं तथैव च ।

वशनार्णमृणांच दशाणां वृद्धि भाक् भवेत् ॥ १७ ॥

अघोटां च कबोठा च कोऽययदत्रगुणोभवेत् ।

खैरं खैरिणी वृद्धिः स्यात् खरसंधिरुदाहृतेः ॥ १८ ॥

अथ प्रकृतिवद्भावः कथ्यते तु मयाऽधुना ।

लक्ष्मण उपैहीति सीतै आर्द्धतत्वरम् ॥ १९ ॥

रामाक्षौहिणी इमे राम बाहु उक्तमशोभिनीः ।

रामनेत्रे इमे राम्ये राजीव इव राजतः ॥ २० ॥

मणीपदं पतं विनिषेधकस्यचिन्मते ।

इवार्थे च वकारोऽयमिवाकरोऽमिवाकस्यचिन्मते ॥ २१ ॥

अमी अत्रेति नो संधिर्बहुल्येऽमी निगद्यते ।

अश्रैवोहि इ इन्द्र च उ उतिष्ठादिकेषु च ॥ २२ ॥

एकस्वरे निपाते च न संधि बुध्यताम् ।

अहो आहो उताहो च निपातोनात्रसंधिभाक् ॥ २३ ॥

आकारे नैवसंधिस्यात् वाक्यस्मरणायेर्यथा ।

आ एवं मन्यसे राम आ एव मिति वै किल ॥ २४ ॥

१ अघोटो in (क) अघोठा in (ग). २ Here the difference is —
इवार्थे तु व शब्दो वाचाशब्दोवा भवति क्वचित् । ३ अ अपेहि in (क) (ख).

ईषदर्थे क्रियायोगे त्वमेहि च ।

मर्यादायां फलंचाग्रंव्याप्तौचैवात्रसंपदः ॥ २५ ॥

हिमकृतौवारिन्द्रिरित्यादौ कस्यचिन्मते ।

न संधिरिति जानीहि व्यंजने संधिरुच्यते ॥ २७ ॥

[Order of stanza is irregular]

वर्गप्रथमवर्णानां पदान्तानां तृतीयया ।

घोषवत्सुखे चैव भवन्ति नहिसंशयः ॥ २८ ॥

पंचमे पंचमावास्युस्तितीयाश्चेति निश्चितम् ।

सौभाग्यभागसौरामो वा जिगमिषुररिर्वर्जम् ॥ २९ ॥

अजंताः ब्रवताः शब्दास्तद्गते वागनुत्तमम् ।

वाङ्मनीतां वाग्मिता तन्मात्र वाङ्मात्रमेव च ॥ ३० ॥

तन्निद्रा रामनमिदं तद्गीताराममन्मयं ।

वाङ्मात्रं राम तन्मात्रमेवं सर्वत्रबुध्यताम् ॥ ३१ ॥

हकारस्य चतुर्थं वा सम वाग्धोरस्य संयुता ।

अञ्जलौ षड्सन्निवाससद्विसिधुताशनः ॥ ३२ ॥

शकारो वा छकारः स्याद्राम वा कूर्लऽमनाधुना ।

वाक्छेयोराम षट् छायामस्तच्छेष्टं वाच्छुतं तथा ॥ ३३ ॥

वाक्छलक्ष्णाराम वाक्छलक्षणातु तच्छोकश्चतथैवहि ।

पक्षे शकारः सर्वत्र ज्ञेयः शाब्दिकसत्तमैः ॥ ३४ ॥

१ Not in (क) There is a difference in reading also in (ख) (ग)

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादामिविद्यौ च यः ॥ २४ ॥

एतमातं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङीत् ॥

ईषदर्थे कृतं चास्ते क्रियायोगे तमेहि च ॥ २५ ॥

then comes 26 of the (अ). २ Stanza 28 of this is not in (क)
३ षज्जंता in (क) (ख) (ग). ४ तद्भिदा in (ग). ५ रामधेहावायाहास्यहैसं-
युत ॥ ३० ॥ अकुङ्कुतौसहसंतिचमदगतं चापि दत्तम् in (क) (ख). ६ वाक्छेयमना
in (क) (ख) (ग).

स्वरे तृतीयं जानीहि राम वागति कोमल ।
 वागुत्तमा रावणस्यैषा वागेषा मधुरा तवा ॥ ३५ ॥
 अजयं षडिति ब्रूहि तदिति वागितिस्त्रयं ।
 एवं बोद्धव्यमरी वीलमऽनुक्तमपि बालकैः ॥ ३६ ॥
 ह्रस्वोपाधाङ्श्चनणो भजन्ति द्वित्वमेवहि ।
 क्रुडत्र सुगणत्र भवन्नेति तत्परम् ॥ ३७ ॥
 चवर्गे च टवर्गे च लकारे च तथापरे ।
 पररूपं तकारस्य कथ्यन्ते तदुदाहृते ॥ ३८ ॥
 रामस्तच्चरति श्रीमांस्तच्छत्रं कदाचन ।
 तज्जातं तज्जकारिणं तट्टीकातट्टकारवत् ॥ ३९ ॥
 तड्डीनो विस्तडकारस्तहच कारश्चतहयधुः ।
 एवं सर्वत्रबोधव्यं विशेषेणैपि बालकैः ॥ ४० ॥
 न कारस्यपदन्तस्य सकारोविन्दुसंयुतः ।
 चछयो जायते नित्यं कथ्यते तदुदाहृतिः ॥ ४१ ॥
 श्रीमांश्चरति रामोऽयं भवांश्चक्षयतिद्विषः ।
 षकारो विन्दुसंयुक्तष्टयोः च निगद्यते ॥ ४२ ॥
 भावांष्टीकते रामो भवांष्ट करणं चहि ।
 तथयोश्च सकारः स्याद् भावांस्तरतिससागरम् ॥ ४३ ॥
 भवांस्तथा महाप्राज्ञो यथारामोर्यूहः ।
 पक्षेऽनुस्वारहीनस्य भवांश्चरति सर्वशः ॥ ४४ ॥
 प्राशाञ्चिनोति मात्रास्यान्निषेधो गन्थकारिणं ।
 वाञ्छते प्रभृतिषुशिलकुपक्षे च पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

१ प in (क). २ तडीवो तडीवोनेस्तडकारस्तलकारश्च तल्लघुः in (क) (ख),
 ३ मनुकामपि in (क) (ख). ४ रघूत्तमः in (क).

भवाच्छूर् इत्यत्र च नष्टौ तुग्वधीयते ।
 रामत्वं हसतीत्यादौ **मोऽनुस्वारो** विधीयते ॥ ४६ ॥
 त्वुङ्करोषि प्रभृतिषु विकल्पं वर्गपञ्चमः ।
 न्यप्यं चेत्यादिषु द्वित्वे विभाषासानुनासिकम् ॥ ४७ ॥
 तवर्गस्य लकारे च पररूपं विधीयते ।
 तद्वदुनाति रिपौ सैन्यमवाँदित्रस्वतिसाम्प्रतं ॥ ४८ ॥
 कथ्यन्तेऽथ विसर्गणां संधि शेषेचसेतथा ।
 विसर्ग पररूपत्वं भजति हविषा यथा ॥ ४९ ॥
 रामः शेते चिरं राम षाड्गुण्य मनुमोदते ।
 रामः सहायो मे भूयादेवं सर्वत्र बुध्यताम् ॥ ५० ॥
 यथा सकारश्चच्छयोरामश्चरति काननम् ।
 रामः च्छाया समायुक्ता इत्यादि स्वयमुद्यताम् ॥ ५१ ॥
 टे टे सकारश्चयथारामः ढीकाविशारदः ।
 रामश्च कुरु एवात्र करवयो पफयोस्तथा ॥ ५२ ॥
 वा सकारो यथा रामः करोति सुकृतं महत् ।
 रामः खङ्गधरो धीमान् रामः पतिपायसं ॥ ५३ ॥
 रामः फलनिक्षिप्तं ते दण्डिकायां वुभूक्षितः ।
 निष्कृतं दुष्कृतं चापि नि कृतं दु कृतं यथा ॥ ५४ ॥
 बहिष्कृतं च दुखेन कृच्छेणान्यत्र चेष्यते ।
 तिरस्करोति वा सत्त्वं कारका **नाम्रेडितस्त्वतः** ॥ ५५ ॥
 डत्वं चाकारयोगेन यथा रामोऽत्र वर्द्धते ।
 उत्वं रस्य च प्राप्नोति पुनरत्र निगद्यते ॥ ५६ ॥
 रामोहसतिरामोऽज्य मित्यादौ चोच्चमिष्यते ।
 राम आयाति नगरं श्रीराम इह तिष्ठति ॥ ५७ ॥

१ श्चुना श्चु in (क) (ख). २ त्वञ्च तत् in (ख). ३ तल्लुनाति in (क)
 (ख) (ग). ४ भवाँल्लिरवति in (क) (ख).

राम उत्तम सौभाग्येन राम कृच्छति साम्प्रतं ।
 राम आकार सुभगो राम राजिवे नाङ्गते ॥ ५८ ॥
 राम औद्धत्यरहित इत्यादौ लुग्विधीयते ।
 मत्ते च कस्यचिद्वत्वं रामायेति च तद्गृहम् ॥ ५९ ॥
 रामायाऽऽयान्ति सदनं रामायान्ति निजालयम् ।
 इत्यादौ लोप एव स्याद् भो गच्छेत्यादिषु ध्रुवम् ॥ ६० ॥
 स्वरे भो यत्र भोऽयत्र भगो इह भगो यिह ।
 अधो एहि चाधोयेहिमवनेहविमायथा ॥ ६१ ॥
 भगवन्नऽत्र भवन्ति अधवन्नऽत्र मन्दिरे ।
 अधो भवति सलोपः कार्यं कुरु सम्प्रति ॥ ६२ ॥
 श्रीहरिर्गच्छतीत्यादौ रेफएवविधीयते ।
 हरिस्त्रिस्तुरंसावित्यादौरेफएवहि ॥ ६३ ॥
 मे मांतारमते रामे हरी रामोऽस्ति मानसे ।
 विष्णुरमयतिस्वान्तमित्यादौरेफमृगैत्रवेता ॥ ६४ ॥
 पूर्वस्वरस्यदीर्घत्वमेवं सर्वत्र बुध्यताम् ।
 रेफप्रकृति शब्दानां विशेषो दाहियते यथा ॥ ६५ ॥
 भातर्याहि पुनर्याहि शतं याहि गृहं प्रति ।
 धातर्गच्छ पुनर्गच्छ रामोयातीतिमिदंभाक् ॥ ६६ ॥
 रामोजपतलेति विशेषा श्रुतिमो महान् ।
 ए ऐ ओ औ प्रभृतिषुरेफलोप परं भवेत् ॥ ६७ ॥
 रामोरम्यं वनं जगम विस्तारोऽचिः प्रतीक्ष्यताम् ।
 गोरेभ्येत्यादित्रोधव्यं परत्वाच्च मनोरथः ॥ ६८ ॥

१ जिप्रति in (क). २ रामरात वनाद्गृहे in (क) (ख). ३ वनाद्गृहं in (क). ४ Sloka No. 70 in (ख) is असौ रामो वने ह्यस्तु श्वासकः सुखदः सद्भि-
 सरामो नञ् समासे जकप्रत्यये नहि ॥ ६८ ॥

व्यञ्जने चैष परोलोपराच विधीयते ।

स चैष नञ समासेषुच विधीयते ॥ ६९ ॥

असौ रामोवतेषश्चसकार कुकराचहि ।

ग्रन्थस्य गौरवभयान्मयानोक्तैः सविस्तारैः ॥ ७० ॥

इति श्रीप्रबोधचन्द्रिकायां च कृतौ वैजलभूपते एस एषादिशेष सुभगा
समाप्ता संधिचन्द्रिका सम्यक् १९३२ मि० पु० कृतइदं पुस्तकं नवल
किशोरेण लिखितं वृन्दावनमध्ये

परिशिष्ट

(Appendix—Commentary on the *PC* by Gopālagiri-known
as *Subodhini*—incomplete: in two Folios-Nos. 41 and 42 of the
MSS (च)-

अथ प्रबोधचन्द्रिकायाः सुबोधिनी टीकाप्रारम्भः

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीमद्विनायकेशायवागीशायदयालवे । उमांकवामभागाय
दक्षिणाभूर्त्तधेनमः । १ ॥ अस्मदीयं गुरुं ब्रूत्वा.....षड्गुणान्वित । बालानां-
सुखबोधाय कुर्वे टीकां सुबोधिनीं^१ ॥ २ ॥ श्रीविद्यतेयस्यस श्रीमान्, श्रीमच्चसौ
विनायकश्च श्रीमद्विनायकः । श्रीमद् विनायकस्य ईशः श्रीमद् विनायकेशः तस्मै
श्रीमद् विनायकेशाय । विनायक शब्देन गणेशो बोध्यः । पक्षे विशब्देन गरुडः
तस्य नायकः विष्णुरिति विनायकः ईश शब्देशिवः । विनायकस्य ईशः विनायकेशः
तस्मै । वाचा ईशः वागीशः तस्मै० । दयाविद्यते यस्य सदयालुः तस्मै दयालवे ॥
उमा अंके चिह्नं वामभागे यस्य सः उमां कवाम भागः तस्मै उमीकवाम भागाय ।

१ बहुस्थले व्याकरण लेखकः भूति वैजलदेवः गोपालगिरिनाम्ना टीकाकारश्च
अनुच्चारस्याविचारेणैव अनुच्चार प्रयोगं कृतवान् तत्तु न युक्तम् इति मदीय विचार ।

उमा अंके यस्म स उमीकः उमांकाश्चासौ वामभागश्च उमीक वामभागः । तस्मै उमांक वाम भागाय । दक्षिणामूर्त्तयेः नमः ॥ रजताद्रौ श्रीकैलाशेश्वरमूलान्तरे श्रीभगवतः मूर्तिः पञ्चमुखान्तिका स्थिता तत्र दक्षिणादिशि सन्मुखेन मत्वेन सनका दिशिष्टेभ्य उपदेश करणाय मूर्तिरिति दक्षिणामूर्त्तिः तस्मै० नमः १ सर्वविद्या-प्रवर्त्तकेन १ । हरिहर गुरुभक्तः सर्वलोकानुरक्तस्त्रिभुवनगत कीर्तिकान्त कन्दर्प-मूर्तिः । रणरिपुगणकाले वैजलक्षोणीपालो जयति जयतिदातासर्वकर्मावदाता ॥ १ ॥ अस्मदीयमिति — अस्माकमिति अस्मदीयान् गुरुन् श्रीशंकराचार्यादीन् कथं भूतान् तान् ब्रह्मविद्य प्रवर्त्तकान् ब्रह्मविद्या सूत्रभाष्यादिग्रन्थप्रवर्त्तकान् । का ब्रह्मविद्या सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । आत्मावोर द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-ध्यासितव्यः । एवं भूतान् गुरुन्त्वा प्रबोधचन्द्रिकायाः सुबोधिनीं नाम टीकां अहं गोपालगिरि नामधेयः कुर्वेनाम करोमि । कस्मै प्रयोजनाय बालानां शब्दार्थ शब्दज्ञानरहितानां सुखबोधाय अनायासेन बोधाय करोमि । हरिहर गुरुरिति ॥ हरिश्च हरश्च गुरुश्च हरिहर गुरुव तेषां भक्तः । सर्वेच ते लोकाश्च सर्वलोकाः । लोकस्तुभवेनेने इत्यभरः । तेषु अनुरक्तः प्रियः ससर्व लोकानुरक्तः । त्रिभु-वनेषु गताव्याप्ता कीर्तिर्यस्य स त्रिभुवनगतकीर्ति । कान्तत्वेन रमणीयत्वेन कन्दर्प-वन्मूर्तिर्यस्य सकान्त कन्दर्प मूर्तिः । कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामपञ्चशरः स्मरः इत्यभरः । रणेषु युद्धेषुरिपवः रण रिपवः रणरिपूणां गणाः रणरिपूगणः तेभ्यः कालः रणरिपूगणकालः । सर्व कर्म शुद्धो वैजलक्षोणीपालो नामजा अवदातः सितो गौरो-बलक्षोधवल्लोऽर्जुन इत्यभरः । अत्यादरे वीप्सा । ददातीति दातादानशीलः सर्वकर्मा-वदाता वैजलक्षोणि पालो जयति नाम सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ १ ॥

“ चन्द्रावती वदनचंद्र चकोरधीरः विक्रमात्यदेव तनयोनय तन्भवेता
चोहान वंश तिलकः पटनाथोराजापरं जयति वैजल देवनामा ॥

चन्द्रावतीति ॥ चद्रावत्या वटन्मेवचन्द्रः चन्द्रावती वदनचन्द्रः चंद्रावती वदन-चन्द्राय विलसितुं चकोरेः चन्द्रावतीवदनचन्द्रकोरः सचासौ विक्रमादित्यदेवश्चेति

१ There is no चोहान in (क) (ख) (ग) (घ).

चन्द्रावतीवदन चंद्रचकोर विक्रमादित्य देवस्यतनयः । चंद्रा० कथंभूतः सनय
तन्त्रवेत्ता नीतिशास्त्रवेत्ता ज्ञाता । पुनः कथंभूतः सः चौहानां वंशतिलकः ।
तेषु मुख्यः । पुनः कथंभूतः स पटनाराज्य नगरस्याधीशः स्वामी । एवं भूतः
सः राजा परं केवलं जयति वैजलदेवनामा राजा जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ २ ॥

रामः मे मम अभिहितं करो तु सततं निरन्तरं । रामः प्रथ-
मात्रकारको बोध्यः स च कर्तारि ॥ १ ॥ अहं आदरेण सहितं सादरं यथास्यात्तथा
रामं भजेभजामि । अत्र कर्मणि द्विधा बोध्या ॥ २ ॥ समस्त दुरितं पापं रामेण अप-
हृतं दूरीकृतं भवति । रामो मे भिहितं करोतु सततं रामं भजे सादरम् ।
रामेणापहृतं समस्त दुरितं रामाय दत्तं धनुः । रामान्मुक्तिरभीप्सिता-
सरभसं रामस्य दासो—स्मय हं रामे रंजतु मे मनः करुणया हे राममां
पालय ॥ श्लोकभूल । ३ ॥ रामेणेत्यत्र कर्तारि नृतीया । ३ ॥ इदं धनुः
मया रामाय दत्तं भवति रामायदातुं योग्यं भवितुमर्हति । रामायेत्यत्र सम्प्रदाने चतुर्थी
॥ ४ ॥ रमसा सहितं सरभसं वेगेन यथास्यात्तथा मदीया मुक्तिरामात् अभीप्सिता
वाञ्छिता भवितुमर्हति । रामादित्यत्र अपादाने पञ्चमी ॥ श्रीमद्वैजलदेवेन
रामभक्तिरतात्मन ॥ ४ ॥ इति चिन्तितमेकान्ते कदाचित्तिष्ठता सता ॥
वैजलदेवनाराजा अहं रामस्य दासोत्र सेव्यसेवक भावात्र सम्बन्धात् सम्बन्धे षष्ठी
॥ ६ ॥ रामस्येत्यत्र सार्द्धचित्तवृत्त्या करुणया मे ममः रामे रंजतु निरन्तरं अनुरुक्तो
भवति । रञ्जरागे रामे इत्यत्राधिकरणे सप्तमी । ७ ॥ सम्बोधने प्रथमा । हे राम मां
त्वं पालय हे राम इत्यत्र प्रथमा । एकवचनं सम्बुद्धिः—सम्बोधने प्रथमाया
एकवचनं संज्ञं स्यात् ॥ एङ्हस्वात्सम्बुद्धेः ॥ एङ्न्ताद् ह्रस्वान्ताच्चांगदूहलुप्यते
हे राम हे रामौ रामाः । “यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये—ङम् ” यः
प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दरूपं तस्मिन्नंगं स्यात् । ३ ॥ रामभक्तिरतात्मना

१ चौहानानां इति च युक्त पदम् ।

२ भक्तराजोराजा स्वकीयप्रशंसास्पदपदरचनायां प्रायः समर्थः नासीत् । वस्तुतस्तु
केनचिद् विदुषा कालान्तरेण परिवर्द्धितः अयं पाठः इति ममाभिप्रायाः ।

श्रीमद् वैजलदेवेन कदाचित् एकान्ते निर्जने स्थाने इति एवं चिन्तितं विचारितं ।
तिष्ठता सता तेन स्पितिं कुर्वता । ४ ॥ कर्णेन सहितः सदधीचिः कृषिः सः
कर्णादिनकरः सुचिरं बहुकालं अवि पृथिव्यां न अतिष्ठत् अस्तिवज्रभयं यस्य
यस्य चर्म च वर्मवत् सदधीचिः सकर्णोवाणा तिष्ठत् सुचिरं भवि ॥ ५ ॥

प्रबोध चन्द्रिका सटीका प्रारम्भ्यते

अस्थि वज्रययं यस्य यस्य चर्मवर्मवर सुचिरं मुदि अयं
ल्लोकस्तु परिशिष्टभागे उल्लेखितः ।

व्याख्या चेयं प्रदर्श्यते :—

कथं भूतः सदधीचिः यस्य अस्थि वज्रमयं वज्रेण तुल्यं वज्रमयं पुनः कथं
भूतः कृषिर्धस्य चर्मवर्मवत् वर्मणातुल्यं वर्मवत् ॥ ५ ॥ “ तेषां दधीचिः प्रभृतीनां
स्वर्गं प्राप्तानां सम्प्रति—इदानीम् शरीराणि राज्यानि धनानि च न सन्ति किन्तु तेषां
भूतले भूमौ कीर्तिरेव जागर्ति स्थिरा ॥ ६ ॥ ” पद्मनीपत्र जलवत् संसारे सर्वत्र
स्थिरं कीर्तिरक्षरसबद्धा स्थिरा भवति भूतले ॥

इह संसारे सर्वत्र अस्थिरं भवति । कमिष पद्मनीपत्र जलवत् जलेन तुल्यं
जलवत् भूतले भूमौ कीर्तिः अक्षरद्वयं संवद्धा संयुक्ता कीर्तिस्थिरा भवति । इह लोके
इति । येन कर्मणा इह लोके सुखं परलोके च भवेत् तदेव प्रत्यहं दिनं दिनं प्रति
दूरदर्शिना पुरुषेण कर्मकर्तव्यं भवति । यदा कर्त्तरि तृतीयास्यात् कर्मणि प्रथमा
तदा । “ संसाराम्भोधीति ” रामनामानु कीर्तनं श्रीरामनामोच्चारणं कृतं चेत्
जनैः तर्हि संसाराम्भोधितरणं संसारसमुद्रतरणं सुखेन भवेत् । तस्मात् कारणात्
मया वैजलक्षोणी पालेन रामनामान्विता प्रक्रिया क्रियासा कार्या । प्रक्रियन्ते शब्दा-
व्युत्पाद्यन्ते अनयासा प्रक्रियासा करणीया कर्तुं योग्या भवति ॥ ९ ॥ बालाना-
मिति० कस्मै प्रयोजनाय बालकानां प्रबोधाय अपि इति निश्चयेन विदुषां पंडि-
तानां तोषाय सन्तोषाय च पुनः आक.पं क.पपर्यन्तं इह संसारे कीर्तिः अवस्था-
पनाय च स्थिरीकरणाय मया प्रक्रिया मया कार्या ॥ १० ॥ चिन्तयन्निति निर्यातः
क्रीडंतं श्रीहिराश्वरं श्रीमान् वैजल भूपालो विलोक्येत्यब्रवीत्सुतम् ॥ ११ ॥

प्रबोधचन्द्रिका टीका

विद्ययाद्योतते राज्यं विद्ययाजीयते रिपुः । विद्यया जायते कृत्यं विद्यया
लभ्यते यशः ॥ १२ ॥ विद्यया जायते धर्मो धर्मेणार्थः प्रजायते । अर्थेन जायते
राज्यं सुखं राज्येन जायते ॥ १३ ॥ विद्यापितेव हृतकृदिविद्या मातेव रक्षिका ।
विद्याप्रियेव सुखदा विद्याकल्पलतोपमा ॥ १४ ॥

टीकाः— विद्ययाराज्यं द्योतते प्रकाशते अत्र विद्याकरणेन पुरुष कर्तृणा
राज्यकर्मक प्रकाशनानुकूलो व्यापारः । एवं देवदत्तेन रिपुः जीयते जयो भवति,
केन साधनेन विद्यादि साधनैः । सामदामदण्डादिभेदैः अत्र रिपु कर्मक देवदत्त
कर्तृक विद्याकरक जयनानुकूलो व्यापार इति शब्दबोधः । यथा रामेण वाणेन
हतो बाली ॥ कर्तृकर्णयोः स्तुतीयेति० पूजनादि कृत्यं कर्म विद्यया जायते देव-
दत्तेन यशः लभ्यते कथा विद्यया ॥ १२ ॥ “ धार्मिकैः धर्मो धर्मयते कथा धर्म-
विद्यया यथा धर्मो जायते । “ उद्योगिभिरर्थः संपाद्यते यथार्थः धर्मेण प्रजायते
तथा सम्पाद्यते नत्वन्यथा । अर्थेन धनेन साधनभूतेन सेनापतिभीराजभीराज्यं
जायते प्राप्यते । सेनापतीनां इति वा तृतीयार्थे षष्ठी । राज्येन करणेन सुखं
जायते । यथा सुखं मनुजायते राज्ञा राज्ञां वा । यथा सुखं मनुमूयते स्वामिनाऽत्र
कर्माऽभावः । एवमन्यत्रापि बोधव्यम् । अर्ज अर्जने संग्रह करणे अर्ज्यते अनेनेति
अर्जनं संचय करणम् । यथा कैश्चिद्भर्मीयते । लः कर्मणि चा कर्मकेभ्यः । लकाराः
सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरिच स्युरकर्मकेभ्यो भावेकर्तरिच ॥ १३ ॥ विद्यापित्रा
इव हितकृत हितकारिका विद्यामातेव रक्षेकारक्षणशीला । विद्याप्रिया इव सुखक्ष
विद्याकल्पलतोपमा । यथा कैश्चित् याचिता कल्पलता वांछितार्थं ददाति तद् वदिय-
मपि ॥ १४ ॥ सर्वेषां धनानां मध्ये विद्याधनं अनुत्तमं सर्वोत्तमम् । यत् दीय-
मानं वर्धते अंतरायात् विघ्नात् अन्य जन्मना दिनप्रपत्ति शिष्येभ्यः
विद्वद्भिः पाठ्यमानाया विद्यासाकश्चिदपि “ धनानामपि सर्वेषां विद्याधनं मनुत्तमं
.... विद्याधनेति० विद्या च धनं च विद्याधने विद्याधनाभ्यां विहीनः
रहितः यः स विद्याधन विहीनः अथवा विद्याएवधनः विद्याधनः तेन वि० विशेष-
णहीनः विद्याधन विहीनः सः का पुरुषः कुत्सित पुरुषः कुपुरुषः इति श्रिते

पुरुषशब्द परेपरतः कुशब्दस्य विकल्पेन का देशः कुपुरुष कापुरुषः । तस्मात्कारणात् हे पुत्र विद्यार्जने विद्यासंग्रह करणे यत्नं नाम उद्योगं कुरु निरन्तरं नाम अहर्निशं । अहा च त्रिशा च अहर्निशं नकारस्य सकारः । समुदाजस्य एकत्वात् एकवचनं नपुंसकं च । स्त्री च पुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ इमौ । स्त्री च पुमांश्च नपुंसकं च स्त्रीपुंनपुंसकानि स्त्रीपुंनपुंसकं परपदस्यैवात्र लिंगं द्विवचनं बहुवचने भवतः इतरेतरावयव प्रधान द्वे ॥ १७ ॥ यावदिति । ते तत्र यावत्कालपर्यन्तं राज्यचर्चान् । यावत्कालपर्यन्तं विषये अग्रहो न यावत् यौवनं मदनो । तावत्कालपर्यन्तं विधां उपार्जयः सम्पादय । त्वं कर्तृक विद्याकर्मक उपार्जनानुकूले व्यापार इति शाब्दबोधः ॥ यावत्तादित्यव्ययौ । १८ ॥ औदार्यात् । अत्र भावेप्रत्ययः । उदारस्याभावः औदार्यं धीरस्यभावः धैर्यं गर्भीरस्यभावः गाम्भीर्यं शूरस्यभावः शौर्यं । यस्येति चाकार लोपः तद्धितप्रत्यये परे परतः पूर्वस्य वृद्धिः । तद्धितेष्व चामादेर्यनेन । आपाद् परिसमाप्ते भवकर्मधिकारः स एव गुण इति औदार्यं धैर्यं गाम्भीर्यं शौर्यादि गुणः तैः संयुक्तः इति औदार्यं विद्या च विनयं च विद्या विनये विद्या विनयाभ्यां सम्पन्नः युक्त इति विद्याविनय सम्पन्नः एवं भूतश्चेत् सर्वेषां जनानां प्रियः स्यात् । अथ मित्रं सुखासुहृत् इत्यभरः ॥ १९ ॥ दानेन दयया चैव युद्धेन निज कर्मणा । लोके प्राक्तनेन पूर्वापार्जितेन कर्मणा कश्चिद्राजा मूर्ध्निभिषिक्तो भवति । कश्चिद्राजो दरिद्रो भवति । मशक मरिचि विरिचि मशक समकरणान्ते श्रुतिगीतं । गीद्यव्याद्य गजगणिका तारकमाभ्यव भवभीतं चेति शिवगिरिणोक्तं तत्रापि कर्म फलप्रदाता चेश्वरः । इह लोके प्राक्तन कर्मणि पूर्वोपार्जित कर्मणा जनः सुखं दुःखं भुङ्क्ते ॥ इत्यन्वयः ॥ कर्मसाधनक सुरवदा च कर्मपुरुष कर्तृक सुखदुःख भोगानुकूले व्यापारः ॥ २३ ॥ स्वर्गं च नरकं चापि भुङ्क्तेति निजकर्मणा ॥ स्वकृत कर्मपाशोऽयं सर्वेषां दुःखः ॥ २४ ॥ अयं कर्मपाशः सर्वेषां जनानां सुदुःखः दुःसाध्यः कथं भूतः स्वकृतः स्वेन कृतः ॥ अथ च जनः निज कर्मणा जन्मान्तरार्जित कर्मणा स्वर्गं नरकं भुङ्क्ते । इत्यन्वयः । “ भुजपाशनाभ्यवहारयोः ” तस्माद् वर्तमाने छट् । देवदत्त कर्तृक निजकर्मकरणक स्वर्गनरक भोगानुकूले व्यापारः । कर्मपाशः कर्मपाशः सर्वकर्तृक स्वकृत पाश कर्मक दुःसाध्यानुकूले व्यापारः ॥ २४ ॥ एवं वदन्तं पितरं कथं वाक्यप्रबन्धे वद

वक्तायां वाचि । वदन्तमिति शतृ प्रत्ययान्तं विनीतः नग्रीभूतः श्रीहिराधरः कृताञ्जलि
पुटो भूत्वा नाम वद्धाञ्जलि पुटो भूत्वा सत्रीऽः लज्जया सहितः । अस्मादिति इवः
इतो नाम पितृ शिक्षणोपादानात् तं पितरं वक्ष्यमाणं वाक्यम् अब्रवीत् कथयामास ।
ब्रूञ् श्यक्तायां वाचि इत्यन्वयः नमनापूर्वकं पुत्रकर्तृकं पिताकर्मकं लज्जा करणक
भाषणानुकूले व्यापार इति शब्दबोधः । अत्र कर्त्तरि प्रत्ययः ॥ यथा द्विजः गुरु
मब्रवीत् विनीतः सन् ॥ २५ ॥

मातापितृभ्यां विरसं ॥ २६ ॥

अत्र मातापितृभ्यां कर्तृकाम्यां सुतः पुत्रो विरसादि वाग्भेषजं प्राप्यते वागौषधं
राजभिर्धनिनः क्रूर वाक्यं वागुत्तमं च नीयते ॥ २ ॥ पुत्रबोधाय वाक् भेषजं रस-
रहितं तत्परिणाम रसावहं परिणामे सुखं प्रापकं ॥ तित्तं तीक्ष्णं कटु कषायं अति
कटु अम्लकं वाग्भेषजं पुत्रोदितः परिणाम सुखं सुतो याप्यते ॥ अत्र याप्यते इत्यत्र
सुतरूपे कर्मणि यक् प्रत्ययः भः कर्मणि इत्यनेन ॥ मातापितृभ्यामित्यत्र । कर्तृकरणे
योस्तृतीया ॥ अनमिहिते कर्त्तरि करणे च तृतीया ॥ मातृइत्यत्राकारः अत्र रस-
मनुक्तं कर्म यथा अंजाग्रामं नीयते नागरिकैः लिंगसंख्या विदेपि उपमानोपमेयता ।
विभक्तिं पुनरेकैव उपमानोपमेव योरिति ॥ लिंगभेदेपि तावत् “मातंग इव कामिनी
विहरन्ति” । संख्या भेदेऽपि तावत् स इव मधुरमभी गायन्ति लिंगसंख्येर्भेदेऽपि
तावत् स्वामी इव प्रकृतयः सेव्याः अपि शब्दात् भेदेऽपि तावत् तरंग इव हस्ती
धावति ॥ सुतकर्मकं मातृपितृ कर्तृक विरसादि । विशेषणं वाक् विशेष्यकं सुख-
प्राप्त्यनुकूले व्यापारः । २६ ॥

श्रवणाञ्जलिनी पीतं आज्ञाप्यता मितिमह्यं तव
कृतम् उपदेशामृतं मया श्रवणाञ्जलिना पीतं पानकृतं हे देव इदानीं सांप्रतं मह्यं
श्रीमद्भिरदीयतां किं न किमपि सर्वदीयताम् स्यात्तथापि तन्मध्ये यत् प्रेष्ट तमं
दीयतां दातुं योग्यं तदीयतम् मयिमिति । हे देव मया कर्तृक उपदेशामृतं कर्मक
कर्णाञ्जलिना आज्ञापनानुकूले व्यापारः । आङ्पूर्वकज्ञा अवबोधने धातुः तस्मात् यक्
आदन्तात् युक् आज्ञप्यतां लोट रूपं मया किं करणीयं श्रीहिराधर पुत्रेण मया ॥
॥ २६ ॥ श्रीमान् वैजल पुनः ॥ २८ ॥ पितृवाक्यानि

बोद्धव्यं यदुक्तं बालकं प्रति ॥ नान्यत्र दर्शयिष्यामि श्लोकानामनुसारतः ॥ २९ ॥
 श्रीमान् वैजलः पुनः सुप्रीत्या साधन मूल्यापरि तुष्टात्मा प्रसन्न मनसाः हि एर्धी
 बालकं सुतं वक्ष्यमाणं वाक्यं इति माम् अमुना प्रकारेण अवदत् कथितवान् इत्यन्वयः ॥
 भूपालकर्तृक प्रेमविशेषणक प्रीतिकरणक सुतकर्मक कथानुकूले व्यापारः श्रीविद्यते
 यस्य स श्रीमान् श्रीमान् वैजलश्च भूपालश्च श्रीमान् वैजल ब्रूपाल ॥ २९ ॥ नीति-
 विद्या यथा नीतिः ० राज्ञः द्वेविधे सदा विहितं विधान
 कृतं के द्वेविधे तत्राह एका नीति विद्या एका अस्ति विद्या मंत्र विद्या तयोर्द्वयोः मध्ये
 अपि विनिश्चयेन राज्ञां नीतिविद्या अधिकाधिक वरानीति विद्यया राजभिः राज्यं
 ध्रियते धारयन्ति ॥ इत्यन्वयः ॥ विद्यासंविध मात्रे राज्ञः षष्ठी त्युदाहृतः सा विद्या
 साध्यायां प्राप्ता राज्य रक्षणे कर्मणि राजकर्तृक विद्याकर्मक विद्याकरणक राज्यधारणा-
 नुकूले व्यापारः । ध्रियते इत्यत्र राज्यमित्यस्मिन् कर्मणि यक् प्रत्यय लट्च । यदा-
 गमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ संधिना विग्रहो यानमासनं द्वेयमाश्रयः ॥
 षड्गुणाः शक्त्यस्तिष्ठः प्रभावोत्साह मंत्रजा क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवे-
 दिनामित्यमीः ॥ क्रियाकारक विज्ञानाच्चीति

अस्मानि युष्मद्भिर्वा क्रियाकारक विज्ञानात् परिचयात् नीतिविद्या सम्यक्
 प्रकारेण विविच्यते विवेचनानुकूलास्यात् च पुनः स्यादित्या परिज्ञानात् अवबोधनात्
 शाब्दीबुद्धिर्विवर्द्धते शब्देनवाशाब्दी शब्दनिष्णाता बुद्धिवर्द्धिता स्यात् ।

क्रिया च कारकं च क्रियाकारके तयोर्विज्ञानं क्रियाकारक विज्ञातं तस्मात्
 क्रियाकारक विज्ञानात् विविच्यते इत्यत्र नीतिरूपे कर्मणि यक् प्रत्ययः ॥ शाब्दीति
 बुद्धिरूपे कर्मणि लट् लकारः । क्रियाकारकोपापादान युष्मद्भिः कर्तृक नीतिकर्मक
 विवेचनानुकूले व्यापारः । स्यादित्यादि परिज्ञानोपपादानक युष्मद्भिः कर्तृक शाब्दी-
 बुद्धि कर्मक विवर्द्धनानुकूले व्यापारः ॥ ३० ॥

विनाव्याकरणवाणी ॥ ३१ ॥

विनेति विदुषां सदसि व्याकरणं विना वाणी सुखाय कदापि ना एवं रमणी
 पुनरीरणे रमणं रमणकर्तृकं पुरुषं विना सुखायन सुखानुकूलनस्यादिति एवं विवेकं

विना धनिना पुरुषेण लक्ष्मी अन्यथा चरिताचेत् व्ययीकृता चेत् भोजनदानादृते सत्वात्रेभ्यः परमेश्वरप्रीत्या जदताचेते सा सुखाय कदाचन कदापि न सुखसाध्या न स्यात् इत्यन्वयः । विना योगेऽन द्वितीया ॥ सुन्दरीरमणी रामा इत्यमरः ॥ यत्र क्रियया यं प्रापणं तत्र चतुर्थी । यथा पत्येशेतेपत्नी । राज्ञे करंददाति । केनचित् व्याकरणे विनावाणी गदिता चेत् तस्मै सुखाय न । देवदत्तकर्तृक व्याकरण अनुक्तकर्मक विना योगिक वाणी उक्तकर्मक असुरवानु कूतो व्यापारः । व्याक्रीयन्ते शब्दा व्युत्पाद्यन्तेऽनेनेतिव्याकरणं कृदन्तप्रत्ययेत्युट् तस्य अन व्याकरणं ॥ ३१ ॥

तस्माद् व्याकरणं पूर्वं यथापुरवं ॥ ३२ ॥

तस्मादिति ॥ तस्मात् कारणात् हेपुत्र त्वं बुद्धिवृद्धये पूर्वप्रथमतः व्याकरणे पठ ॥ पश्चात्तत्त्वं नीतिं पठित्वा यथापुरवं । सुरवमन विक्रम्य यथासुखं राज्यं भज सेवस्व । भजसेवायां । बुद्धेर्वृद्धि बुद्धिवृद्धिस्तस्मै बुद्धिवृद्धये । धेडिति इति एकोरे एचोऽयवायावति अय् बुद्धिवृद्धये बुद्धिवर्द्धनाय । पठ व्यक्तायां वाचि । त्वत्कर्तृकतदुपादानक व्याकरणमनुक्तकर्मकषली पठनकर्मक बुद्धिवर्द्धनानुकूल व्यापारः । पश्चादिति तदुत्तरं नीति पठ त्वं उक्तकर्तृकराज्यमनुक्तकर्मक यथासुखं राज्यमिति भजनानुकूले व्यापारः । त्वमितिकर्त्तरि लोट भजेति मध्यमपुरुषैकवचनं ॥ यस्मिन्नर्थे विधीयन्ते त्यादि तव्यादि तद्धिताः ॥ समाप्तो वा भवे बल स उक्तेः प्रथमाततरिति कारिकाः ॥ अंकुरोभवति अवगाहतेसरसीं कुंवर । अवगाह्यते सरसी कुंजरेण वा । तव्यादिर्यथा वसेस्तव्यः कर्त्तरिणिच्च ॥ वास्तव्यो देवदत्तः अनुक्तः कर्त्ता यथा ॥ कर्त्तव्यः कटो भवता तद्धितप्रत्ययो यथा वैयाकरण- देवदत्तः ॥ शतिकः पठः । समाप्तोयथा ॥ आरुढः पुरुषः करोति ॥ पुरुषौ कुरुतः पुरुषा कुर्वन्ति । कारकः पुमान् । कारिका स्त्री । कारकं कुलं । वैयाकरणः पुरुषः वैयाकरणीभार्या वैयाकरणं कुलं । आरुढ वानरोवृक्षः । आरुढ वानराशाखा । आरुढवानरवृक्षाग्रणीति ॥ ३२ ॥

शक्तिराज्यांगसेना रक्षति ... ३३

शक्तीतिः— राजा एतान् शक्त्यादीन् यथाकालं प्रयुज्जानः सन् राज्यं रक्षति । शक्तिश्च राज्यांगं च सेनागं च त्रिवर्गः च उपायं च षड्गुणानि च

इति शक्तिराज्यांग सेनांगत्रिवर्गोपाय षड्गुणतान् शक्तिराज्यांग सेनांगत्रिवर्गो-
पाय षड्गुणान् समाहार इन्द्र । विभक्तीनां लुक् समास सूत्रेण कालमनतिक्रम्य
यथा कालं समासो अवश्यीभावः प्रयुंजानः प्रकुर्वाणाः राजनि कर्तरि रक्षधातो-
र्भट् शानच् प्रत्ययश्च छट्वात् राज्यमनुक्तं कर्मशतृशानचौ चेतिपूते वदिति
सरस्वती वचनात् । युजिन् योगे प्रकृष्टेन युंजतेऽसौ प्रयुंजान् । शक्त्यस्तिस्त्रेः
प्रभावोत्साह मन्त्रजाः स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्र दुर्गवलानि च राज्यांगानि प्रकृतयः
पैराणां श्रेणयोऽपि चेति राज्यांगानि ॥ हस्तश्चरथ पादातं सेनांगं स्याच्चतुष्टयम्
इति सेनांगं । क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीति वेदिनामिति । भेदोदण्डः
सामदानमित्युपाय चतुष्टयं ॥ संधिनौ विग्रहो यानभासनं द्वैधमाश्रयेति षड्गुणा
इत्यमर ॥ राजृदीप्तौ । राजते प्रकाशते स्वकीयेन तेजसेति राजा शतृप्रत्ययः ।
“ उगिदचां सर्वनामस्थाने ” इति नुम् । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति दीर्घः ॥
“ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति न लोपः । राजा राज्ञः कर्मभावो वा राज्यं
यणोऽप्रत्ययः ॥ राजा उक्त कर्तृकराज्य मनुक्त कर्मकं प्रयुञ्जानेति कर्तृरिचानस
प्रत्ययक यथा कालं शक्त्यादीन् नुक्तकर्मदीन् प्रेरणानुकूल व्यापारक रक्षणानुकूले
व्यापारः । शक्त्यादीन्वाच्च युद्धादौ सूरकर्मणि ॥ शौर्यकर्म समायुक्ते राजाराष्ट्रं हि
रक्षति ॥ १ ॥ श्रीगणेशो यथा स्वकीय पार्षदान् विघ्ननिवारणेयो जयित्वा भक्तान्
रक्षति ॥ ३३ ॥

क्रियाकारक संबन्धा पद्यताम् ॥ ३४ ॥

क्रियेति सा इयं उत्कृष्टा प्रक्रिया सम्प्रति इदानीं त्वया पठ्यताम् ॥ पठ-
व्यक्तायां वाचि । लोट् रूपं कुतः पठ्यतामिति ॥ यथा प्रक्रियया पठितया कृत्वा
क्रियाकारकादीनां ज्ञानं स्यात् । तस्मात् क्रियाकारक सम्बन्धात् आपादानात्
शास्त्रविषयं ज्ञानं चोत्पद्यते उत्पन्नं स्यात् इत्यन्वयः । यथा अनभिहित कर्तृक
क्रियाकारक संबन्धापादानक ज्ञानमुक्तकर्मक उत्पन्नानुकूले व्यापारः । त्वया अनुक्त
कर्तृक इदम् शब्दबोधितं पठ विशेषणोभूतक प्रक्रिया उक्त कर्मक पठनानुकूले
व्यापारः यथा श्रीमच्छिवेन पाठिता प्रक्रिया पार्वत्यसा श्रीमत् पार्वत्या बोधजीया ॥
देवदत्तेन यज्ञदत्ताय वा देवौ हरिहरौ वंद्यौ भक्तैस्तदनुरागिभिः । सुरवसाथ्यौ

भवेतां द्वौ पूर्वं कर्मानुसारतेति शाब्दिकाः खण्ड्येति पठेयुः तार्किकाः घटपटेति रटेयुः मादृशैस्तु सततं स्मरणीयौ चन्द्रचूड चरणौ रमणीये । क्रिया च कारकं च क्रियाकारके क्रियाकारकयोः सम्बन्धः क्रियाकारकसम्बन्धः तस्मात् क्रियाकारक सम्बन्धात् ॥ ३४ ॥

प्रबोधचन्द्रिका नाम हारिणी ॥ ३५ ॥

प्रकृष्टेन बोधः प्रबोध यथा । प्रबोधकारिकाया चन्द्रिका इति प्रबोध चन्द्रिका तदेव नामधेयं यस्यास्तत्प्रबोधोचन्द्रिकानामा चदि आह्लादने दीप्तौ च ॥ रक्प्रत्ययः । चंदतीति चन्द्रः चन्द्रवदियं छात्राणी हृदयप्रकाशिका इति चन्द्रिका चन्द्रएव चन्द्रिका साधर्म्यात् इयमपि । यथा चन्द्र एव चन्द्रिका पट-पटादि वस्तूनि प्रकाशते तद्वत् चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्नायेकाः ॥ रामचन्द्रेण समाश्रिता रामचन्द्रसमाश्रिता रामचन्द्र नामांकिता इत्यर्थः कथंभूता प्रबोधचन्द्रिका अज्ञानतिमिरध्वंस कारिणीनि अज्ञानमेव तिमिरं अज्ञानतिमिरं अन्धकारं तं ध्वंसय-तिनाशयति नाशं कारयति गुरुपठनद्वारा छात्राणामित्यज्ञान तिमिरध्वंस कारिणी । कथं भूता सा चित्तहारिणी मनोहारिणी चित्तंहरतीति चित्तहारिणी भगन्नामोच्चार-णेन ॥ डुकृन् करणे । हृन् हरणे । अत्र राजकर्तृक विशेषणैर्विशेषिता प्रबोध-चन्द्रिकाकर्मक ज्ञानोत्पन्ननुकूले व्यापारः ॥ अत्र कर्मणि प्रत्ययः । सा त्वया पठ्यतां या मया कृता । चित्तं हरतीति चित्तहारी अण् कर्मणि कृतप्रत्ययः कर्म अस्यास्तीति कारिन् स्त्रीचेत् कारिणी “कृन्नेभ्योङीप्” ॥ कृद्भ्योऽनान्तेभ्यश्चङीप् यथा कर्त्ता दण्डिनी उदाहरण । ब्रह्मणा प्रेरिता देवी हंसारूढा सरस्वती कंठा-भरणं देवी त्वया सम्प्रति पठ्यताम् इति ॥ ३५ ॥

वहवः ॥ प्रक्रिया ग्रन्थाः कालान्तरे ॥ ३६ ॥

वहवः ॥ हे पुत्र प्रक्रिया ग्रन्था वहवः प्रक्रिया ग्रन्था क्षतिचेत् सन्तु का क्षतिः अस्माकं क्षतिः का अरमदीया क्षति का ? न काचित् एवं चेत् तर्हि किं जातं ॥ तत्रोच्यते मया । प्रबोध चन्द्रिकायां यन्माधुर्यं मधुरसं यद् वर्तते तदन्यत्र नास्ति केषां कस्मिन्निव । यथा मधुपानां भ्रमराणां लतान्तरे मालतीमधु

कापिन । मालतीमधुमालया मेवनान्यत्र लतानामन्तरः लतान्तर तस्मिन् लतान्तरे ॥
त्वया कर्तृक प्रक्रिया कर्मक पठनानुकूलो व्यापारः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३६ ॥

विभक्तितानतो चाप्यते ॥ ३७ ॥

विभक्तीति मया पुत्राय प्रबोधाम विभक्तिः पाठ्यते ॥ मया कर्तृक प्रबोध-
कर्मक प्रथमका लापादानञ्च पाठनान् कूलोव्यापारः । विभक्त्यादिसाधनैः कृत्वा
मयापुत्रः पाठ्यते पठन व्यापारे मया योज्यते । विभक्तिज्ञानसाध्यः... ..
पाठ्यते मया । ॥ ३७ ॥ श्रीमद वा गाद्यवीशाय दक्षिणामूर्त्यनमः ॥
स्यादि सप्तम् । ॥ ३८ ॥ पाठ्यते इत्यत्र सावधातुके यक् । धातो-
र्यक् । प्रत्ययः स्यात् भावकर्म वाचिनी सार्वधाजकेपरे पाठ्यते भालवकः देवदत्तेन
स्यादिति० सि आदिर्यस्यस्मुदायस्यासौस्यादिः ति० आदिर्यस्य विभक्ति समूह-
स्यासौत्यादिः स्यादिश्च ल्यादिश्चस्यादि त्यादीतेद्वे भक्तीचे तिस्यादिस्त्यादि विभक्ती
भवतः इतरेतरद्वंद्वः तत्रस्यादौ सप्तविभक्त यः सन्ति तास विभक्ति सप्तस एक
वचनद्विवच बहुवचन संज्ञकानि वचनानिस्थुः यथा क्रमेणा मया कर्तृक पुत्र उक्त
कर्मक सप्तविभक्ति अधिकरणक एकवचनादिअरल कर्मकस्यादि विभक्ति पाठनान्
लोव्यापारः सकश्च द्विश्चद्दुश्च एकद्विवहवः संज्ञाः येषां वचनानां ते एक-द्वि-
बहुसंज्ञाः तानि एकद्वि बहुसंज्ञानि एवं भूतानिवचना निस्तप्तस विभक्तिष सन्ति
“ जालवेकवचने स्यादित्यत्र सिसौ जस् (१) अम् सौ शस् (२) टाभ्याम् भिस्
(३) डे. भ्याम् भ्यम् (४) ड० डिभ्याम् भ्यस (५) डस् ओस् आम् (६) डि
ओस् सुप् (७) सरस्वती प्रणीता विभक्तयः ॥ पाणिनीये० खौजस मौटशस
टाभ्याम् भिस् डेभ्याम् भ्वस् डसिभ्याम् भ्यस् डसोसाम् डयोस्सप् ॥ ३८ ॥
प्रथमा क्रमात् ताः विभक्ताः प्रथमाद्याबोध्याः स्पष्टमिति । ३९ ॥
क्रमात् उक्ते कर्त्तरिप्रथमा यदा कर्त्तरिप्रथमास्यात् कर्मणिद्वितीया तदा यदा कर्त्तरि
तृतीयास्यात् कर्मणिप्रथमा अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिक ॥ धातुं प्रत्ययं प्रत्य-
यान्तं च वर्जयित्वाथर्वच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकं संज्ञंस्यात् । कृत्तद्धित समासाश्च ॥
कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिक संज्ञास्यात् ऽव्यापूप्रातिपदिकात् ॥ ऽव्यन्ता-
दावन्ताच्चप्रातिपदिकाच्चपरे ज्ञादपः प्रत्ययाः स्युः ॥ एकवचन द्विवचन बहुवचन
संज्ञकाः स्युः । प्रथमैव विभक्तिः स्यादके विभ. ४०

प्रथमैवेति:— राजोवाच— राजोवाच— हे पुत्र उक्तेकर्त्तारि वैउक्तेकर्मणि च प्रथमैव विभक्तिः स्यात् । अथ च अनुक्ते कर्त्यणि द्वितीया अनुक्ते कर्त्तारि तृतीया यथा हरि भञ्जतिदेवदत्तः । शिवो ब्रह्मः भक्तैः । अनुक्ते कर्त्तारि उदाहरणं विष्णुनाहतादैत्याः शिवेन त्रिपुरोहवः ॥ मातरंस्मरतिपुत्रः ॥ उक्तानुककर्त्ता कर्माधिकरणकप्रमा द्वितीया तृतीया विभक्ति कर्मकमवनानुकूपो व्यापारः ४० ॥ तत्रोक्तेकर्त्तारि जपन्ति ४१ ॥

वत्रेति० जी जये । रामइत्यत्र उक्तेकर्त्तारि उदाहरणमाह ॥ तत्र अस्मिन्लोके शमः यथास्यात्तथारणे युद्धेवैरिणो जपन्ति रामौ द्वौ युद्धे वैरिणौ जपतः । रामास्त्र योरणे जयंतीति अन्वय वैरिण इत्यत्र शसोरूपं ॥ रामास्त्र यकर्तृकवैरि कर्मक उक्ताधिकरणक जयानुकूले व्यापारः ॥ रामः रामौरामा रामेषु । अद्वितीय-शिवाः पातु भेदपापाच्चसर्वथा । शिवौपातां शिवाः पान्तु कामक्रोधादिवैरिणः ॥ ४१ ॥ सम्बोधनेप्रथमा ४२ सम्बोधनेपीति० अपीति निश्चये न ध्रुवं निश्चयेन यथास्यात्तथा येन प्रकारेण सम्बोधने आह्वानेन सन्तु सन्मुखीकरणे वाच्ये प्रथमैव विभक्तिः स्यादित्यन्वयः । यथा हे गोरिहे गौर्य्यै हे गौर्यः इत्युक्त्वात् । सैवात्मा त्वां वञ्चे येनात्माते प्रसीदति ॥ वैजलदेवकर्तृक हिराथर मनुक्तकर्मक प्रथमा विभक्ति उक्ते कर्मकहेरामादिक सम्बोधनाधिकरणक प्रथमाविभक्तिर्मवनानु कूले व्यापारः ॥ मा समुद्रगोविन्दप्रसीदपलेक्षा ॥ कुमारोऽसौ स्माथा ज्ञमध्वं भोतपस्विन् इति वदिति अनुमूर्ति स्वरूपाचार्येण भगवता चोक्तम् ॥ ४२ ॥

हे शब्देन विनापि भजाम्यहं ४३ ॥

हे शब्देनेति:—सम्बोधनं कचिद् कुत्रचित् हे शब्देन विना अपि स्यात् । कुत्रचित् हे शब्दः अग्रेऽपि भवेत् । यथा नाम येन प्रकारेण राम नाम हे राम येनोपायेन त्वं प्रसन्नो भवसि तथा त्वामहं भजामि । रामहे नाथ हरेराम त्वं प्रसीद प्रसन्नोभव प्रसीद इति लोट् रूपम् सिप्रत्ययेपातः प्रपूर्वकसीदादेशः दृशादीनां पश्यादयः । षड्लविशरणेत्यवसादनेषु । अत्राद्र भावोग्राह्यः हेरामेति “ एक वचनं सम्बुद्धिः एङ्हस्वात् सम्बुद्धिरिति द्वाभ्यासिद्धम् । हे शब्देनात्र विना योगात्तथा आदिशब्दात् द्वितीयाया विभक्तयस्तैरपि प्रयोगे श्रीमद्रामाश्रम प्रक्रियाया आद्यन्ताधिकरणक हे शब्दाकरणकपौरणाक सम्बोधन विषयक हे शब्द भवनान

भूले व्यापारः अहं कर्तृक यथा व्ययं प्रसीदक्रियाम्पां बोधितसम्बोधन विषयके हे राम त्वाभतिराम कर्मक भन्नानकूले व्यापारः । स्वयमेव भजति । संमति क्षमस्व मम दौरादयं हे कृष्णयदुन्नन्दन । सर्वज्ञ सर्वविचक्षणान्त कृष्ण हे त्वां भजाम्यहमिति ॥ ४३ ॥

इत्युदाहरणं दीयते ॥ ४४ ॥

इत्युदाहरणमिति० उक्ते कर्त्तरिकेवले यथास्यात्ताभ्यावैजल देवेन उदाहरणं ल्युडिति रूपं कृप्रत्ययः । उत्पूर्वकं आङ् पूर्वकं हहरणे हरणमिति उक्त कर्म गुणाः दत्तमित्यत्र निष्ठाप्रत्यय दद दाने धातोः “स्वरि चेति” तः । अथेत्यनन्तरं । त्वंतायादि न पूर्वभाक् इत्यमः त्यम किञ्चित् स्वरूपमपि । उक्ते कर्मणि मया उदाहरण दीयते अथापि उदाहरणं ल्युडन्त मुक्तं कर्म तत्र लट् सार्वधातुके यक् कर्मणि यक् सार्वधातुकेपरतः ददनिधातोः आकारस्येकार मयाकर्तृकं उदाहरणकर्मक उक्ताविहरणक इति केवलं वाक्यालंकारे दानानकूले व्यापारः । राजकर्तृक उदाहरण कर्मक उक्तावकरणक अथेत्यनन्तरार्थक किञ्चिदिति स्वार्थक उदाहरणानुकूले व्यापारः इदृशैः शब्दबोधैश्च पाठ्यः पुत्रोऽनरागतः ॥

न जीयतेन जीयते निश्चित ॥ ४५ ॥

न जीयतेति रणाङ्गाणे राम न जीयते शत्रुभिः रामौद्वौ रणाङ्गाणे शत्रुभिः वैरिभिर्न जीयते । रामास्त्रयः परशुराम दाशरथिराम बलिरामेति त्रयोरामा रणाङ्गाणे युद्धाङ्गाणे शत्रुभिर्न जीयन्ते पारजयतां न प्राप्नुवन्ति इत्यन्वयः ॥ जीजये । तस्मात् लट् तस्य तिवाद्यादेशः । रामरूपे उक्ते कर्मणि सार्वसातुके इतिथक् दीर्घश्चेकारस्य । रणइव आंगनं रणाङ्गणः तस्मिन् रणाङ्गाणे । गृहाद्वहिर्भूमौ । निश्चित रामोक्त कर्मक अनुक्तकर्तृकरणाङ्गाणाधिकरणक निश्चितशब्द बोधित शत्रुकृत अजयनानुकूले व्यापारां रामाश्रयो बोध्यः ॥

दाष्टीन्तेन द्रढयति । हरिहरौ देवौ निजालये ॥ ४५ ॥

प्रथमा बुध्यताम् ॥ ४६ ॥

संख्याभिः त्यादिभिश्च प्रथमान्तस्य कर्तृरूपं उक्ते कर्तुरि उक्ते कर्मणि च भवेत् अनुक्तस्य कर्तुः अनुक्त कर्मणश्चोदाहरणं प्रथमान्तीय स्वरूपं न प्रथमा

विभक्ति विशिष्टं रूपं न स्यात् कर्तुः कर्मणः । अनुक्ते कर्मणि द्वितीया अनुक्ते कर्तरि तृतीया । उक्ते कर्तरि उक्ते कर्मणि प्रथमा चेति सिद्धान्तः । इति अमुना प्रकारेण भवद्भिः बुध्यताम् ज्ञायताम् मया अनुगम्यते पण्डितैः सह बहुधा विचार्यते । अनुपूर्वकं गमल्लगतावित्यस्य धातोः रूपं उदाहरणरूपे कर्मणि सार्वधातुके यक् । प्रथमान्तस्य कर्तृकर्मण उक्ते कर्तरि कर्मणि उदाहरणं अनुक्तस्य प्रथमान्तस्य कर्तृकर्मण उदाहरणं कदापि न कस्मिन्नपि कालेन ॥ प्रथमा अन्ते यस्या सौ प्रथमान्तस्य ॥ बुध अवगमने ज्ञाने । अत्रापि यक् कर्मणि प्रथमा विभक्ति विशेषणक षष्ठी बोधित कर्ता कर्म विशेष्यक अरमद् शब्दाभ्यामनुगमन बोधानुकूले व्यापारः इति शाब्दबोधः । प्रथमेके वचनै नित्य अहर्निशं ॥४७॥

अनुक्ते कर्मणीति० अनुक्ते कर्मणि द्वितीया भवेदिति व्याकरणे राद्धान्तः । सा द्वितीया दृश्यते कुत्र अहर्निशं निरन्तरं रामं भजामि रामौ भजावः रामान् भजामः । अहं इत्यत्र । अहमपि उदाहरणे तां दर्शय उक्ते कर्तरि अस्मदि भज् धातोर्लट् भजामीति । कृषि अनुक्त कर्तरि । तृतीया णक्तकर्मक अनुक्तकर्मधिकरणक भाव कर्माश्रय द्वितीया विभक्तिदर्शनानुकूले व्यापारः । विद्वद्भिर्दर्शनीयाश्च द्वितीयानुक्तकर्मणि । भावकर्माश्रयाज्ञेया द्वितीयासापि दर्शते । दशतित्यत्र लट् ज्ञेयः । द्वितीयाचोक्त कर्मणि । द्वितीया साह्यनुक्तेऽपि राममित्यादि कर्मणि दर्शनीयेति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

अनुक्ते कर्तरि

.... जीयते रिपुः ॥ ४८ ॥

अनुक्ते कर्तरि तृतीया भवेत् । अथ च करणेऽपि तृतीया भवेत् । कर्तरि उदाहरणमाह । यथा रामेण रिपुः जीयते जयो भवति । रामाभ्यां रिपू जीयेते रामैर्वडभिः रिपवः जीयते पराजयं प्राप्नुवन्ति इत्युक्तं अत्र रिपुरूपा कर्मणि उक्ते कर्मणि जीजये धातोः सार्वधातुके इति यक् अनुक्ते कर्तरि अधिकरणक राम अनुक्त कर्तृक रिपु उक्त कर्मक पराजय विषयक तृतीया विभक्ति भवनानुकूले व्यापारः । अत्र तृतीयान्तेन राम कर्तृक प्रथमान्त रिपु उक्त कर्मणः पराजयानुकूले व्यापारः । अत्रा नमिहिते कर्तरि तृतीया कारके ॥ उदाहरणं दार्ष्टान्तेन दृश्यते ॥ यथा श्रीशंकराचार्यैः स शिष्यैरात्मदर्शिभिः जीयन्ते रिपवः सर्वेवादिनो भेदवादिनः ।

यथा पद्मारव्यहस्ताभ्यां जीयेते वादिनौ रणे । तथा गिरिसुरेशजीयन्ते हीनकाः
॥ ४८ ॥

करणे दीयते निशिवैशरै ॥ ४९ ॥

करणेऽ :—मया वैजलदेवेन किञ्चित् उत्तमं उदाहरणं करणे दीयते । तदाहः—रामः शत्रूणां शिरांसि निकृन्तन्तिकैः साधनौ कृत्वा शतैः शतसंख्याकैः शरैस्तीक्ष्ण वाणैः कृत्वा । दादने दीयते इत्यत्र सार्वधातुके यक् उदाहरणमित्यत्र उक्ते कर्णणिमयेति अनुक्तकर्त्ता । आकार इकारदीर्घश्च । हुक्ञ् करणे ल्युङ् युवैरनाकौ ह्यनेन अन् । ह्यहरणे स्वं रामः घञन्तः रमु क्रीडायां । रमति रमयति वा सर्वप्राणिनां शिरांसि मस्तकर्तनशत्रूणां वैरिणो निपूर्वक कृति छेदने नुम शप्लट् निकृन्तति । सकारान्तः नपुंसकः शिरस् शब्दः करणाधिकरण-कमयाअनुक्तकर्तृक उदाहरण उक्तकर्मक किञ्चिद्वोधित उत्तम उदाहरण दानानु-कूले व्यापारः । राम कर्तृक शिरांसि अनुक्त कर्मक शतसंख्या बोधैद्यतशरैः करणक शत्रु शिरांसि निकृत्तनानुकूलेव्यापारः करणे क्रीयतेकिञ्चित् उदाहरणमुत्तमं ॥ व्याप्तो ज्ञानानि भिक्षुणी वर्द्धते ब्रह्मपुत्रकैः ॥ ४९ अनुक्ते सम्प्रदाने उत्तमं ५० ॥

अनुक्ते इति० याचतुर्थी कारके प्रकरणे सम्प्रदाने गदिता सा चतुर्थीमया अनुक्तेसम्प्रदाने निगद्यते कथ्यते । तादर्थ्ये चतुर्थीवाच्या यथामुक्तयेर्हरिं भजति-देवदत्तः । रामाय उत्तमं फलं मया दत्तमारामाभ्यां उत्तमेफले अस्मभ्यमादत्ते । रामभ्यो उत्तमानिफलनिअस्मदमिदत्तोनि चतुर्थी सम्प्रदाने विप्रापगांदहाति । आस्मतीत्वामै अनेन चतुर्वीनि ५०

अनुक्तेस्यापादाने रीप्सता । ५१ ॥

ध्रुवमपायेऽपादानं । अपायेविश्लेषः तत्रपंचमी । अपादाने पंचमी यथा ग्रामा-दायाति धावतोऽश्वात्पति । अनुकेति । अनुक्ते अपादामे पंचमी स्यात् । यापंचमी कारकेप्रकरणे केवलापादाने जायते सापंचमी मया अनुक्ते अपादाने अभिवीयते कथ्यते अत्र यक् प्रत्यये पंचमीरूपे कर्मणि मया कर्तृक पंचमी उक्तकर्मक अनुक्ता-पादानाधिकरणकपंचमी कथनानुकूतो व्यापार उदाहरणमाह ॥ रामात्मया मुक्तिर्दसि

तावज्छिता अस्मदनुक्तकर्तृक मुक्ति उक्तकर्मक रामापादानकमुक्तिर्वाञ्छनानुकूलो
व्यापारः इतिशाब्दबोधः ॥ यथा शर्वाच्च शर्वाभ्यां शर्वेभ्यो ज्ञानमीप्सितं । काश्या-
मृत्वकजन्तूनां सर्वेषां ज्ञानदोहरः ॥ मणिकर्णिकमोपेच तारकश्चन्द्रशेखरः २ ॥
तत्तीरेमणिकर्णिकेति श्रीशंकरवचनात् हरिहरौ सायुज्य मुक्तिप्रदा

अनुक्तेस्यात्तु सम्बन्धे कीर्तिं लुप्तमा ॥ ५२ ॥

श्रीगोपाले हरौ भक्तिः कर्तव्या नूतनामया कृष्णस्य कृष्णयोश्चपि कृष्णानां
कीर्तिरुत्तमा ॥ १ ॥

अनुक्तेति०:— अनुक्ते सम्बन्धे तु षष्ठीस्यात् तस्याः षष्ठ्या उदाहरणं ।
श्लोकस्य उत्तरार्द्धे मयादीयते उत्पूर्वकहृधातो कृदन्तक्तिः प्रत्यय उदाहृतः कित्वाद्
गुणामाव यथा रामस्यकीर्तिरुत्तमा रामयोर्द्विर्गोः कीर्तिं उत्तमेरामाणी सर्वेषां कीर्तय
उत्तमा अस्माभिर्दृष्टा इत्यन्वयः । स्यादनुक्ते तु सम्बन्धेषष्ठी तस्याउद्वाहतिः ॥
ईशस्य ईशयोश्चापि ईशानां भक्तिरुत्तमा । यथा शिवस्यपादाम्बुवौ वंदयित्वा सुरवी-
भवेत् । मयाकर्तृक षष्ठी उक्तकर्मक अनुक्त सम्बन्धाधिकरणक तस्या षष्ठ्याः
उदाहरणानुकुलो व्यापारः । अत्र राम कीर्त्योः विशेष्यविशेषणभाव सम्बन्ध विशे-
षणमप्रधानं विशेष्यं प्रधानं रामाप्रधानेऽत्र षष्ठीनतु कीर्त्यौ प्राप्यते । यथावीरस्य-
राज्ञः पुरुषः समुद्रेमहति रत्नानि वसन्ति ॥ ५२ ॥

अनुक्तेचाधिकरणे विहारीणी ॥ ५३ ॥

अनुक्तेतिः यथा प्रत्ययरहिते अनुक्ते अधिकरणे सप्तमी जायते तयामपा
उत्तरार्द्धे उदाहरणं दीयते ॥ यथारामे मेश्रीविहारिणी भवति । रामयोः श्रीविहारिण्यौ
भवतः रामेषश्चिन्मः विहारिण्यः भवन्ति । तथान्यत्वेत्यन्वयः ।

अनुक्तेचाधिकरणे अत्राधारे सप्तमी । सप्तम शब्दान्मट् टिडढेति ङीप् सप्तमी ।
जनी प्रादुर्भावे ज्ञा जनोर्जादेक्षः । सार्वधातुकेभक् जायते । सप्तमीसूत्रेण । सप्तमी-
रूपेकर्मधियक लटौ यथेत्यव्ययं पादप्रपूर्णार्थकं । उदाहरणमाहटीकाकारः कटेआस्ते
कुमारोऽसौ वटे गावः सुशेरते तिलेष्टु विद्यते तैत्वं हृदिब्रह्मामृतं परं ॥ १ ॥ युद्धे
संनह्य तेधीरोगुत्पप्रेकरिणं शतमिति षड्विध मधिकरणं चेति सरस्वती व्याकरणे ।
मया अनुक्तकर्तृक सप्तमी उक्तकर्मक रामविशेषणधिकरणक श्रीविहारिणीविशेष्यक-

ह्रस्वअधिकरणकसप्रमी जनमानु कर्मत्याव्यारां अनुक्ते चाधिकरणे सप्तमी
 ५३ इत्युदाहरणं ॥ ५४ ॥

इति एवं प्रकारेण उदाहृतय उदाहरणं सप्तस्वपि विभक्तिष्वपि मया दत्ता
 केनचित् कारणेन आसां विभक्तीनां यथावस्थिति । अन्यत्र उदाहरणां नरे अव-
 स्थिति पूर्वोक्त सूत्रं विनारूपान्तरा पत्तित्यर्था पाणिनिना कृता तथा मया निग-
 द्यतेऽत्र प्रबोधचन्द्रिकायां ॥ मया कर्तृक उदाहृति रुक्त कर्मक सप्त विनक्त्य-
 धिकरणक इति शब्दबोधित उदाहृत दत्तानुकूले व्यापारः । ग्रन्थकारैः अनुक्त-
 कर्तृक अधिकरणक सप्त विभक्तिसंबन्धि स्थितिरुक्त कर्मकऽन्यत्राधि करणक
 मन्यत्र स्थिति निगदनानुकूले व्यापारः ॥ सा स्थितिर्वर्ण्यते ह्यत्र उदाहरण-
 पूर्विका तथा मे प्रियतां शंभुचन्द्रमौलि सदाशिवः ॥ तथा चोक्तं श्रीभर्तृरिः ।
 महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दनं वा जगदंतरात्मनि न वस्तुभेदः प्रतिपत्ति-
 स्तु मे । तदादि भावस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ ५४ ॥

क्रियाविशेषणे द्वितीया प्रकारेण टीकाकार आहः— कर्मणौ च क्रिया
 बोध्या तत्कर्म क्लीबमुच्यते ॥ यथा संदेह रहितं ब्रह्मा विद्यां च लोकते ॥ १ ॥
 यथा देवो ह्याजं प्रौढां प्रकारां जीवछार्दकां । ईक्षततां निराकर्तुं निःसंगैरपि
 साधनैः ॥ ६३ ॥

यद्यपि अस्मिन् प्रकारेण ७३ श्लोकाः सन्ति वैजल देवकृताः त्रिषक-
 पर्यन्तं तु गोपालगिरिणा टीका कृता तथापि उपर्युक्त व्याख्यातिरिक्त सिद्धान्त-
 कौमुदी भट्टोजि दीक्षितविरचित वृत्तिसहिता सूत्रसंहिताऽपि टीकाकारेण उद्धृता
 तेषां चात्र उल्लेखो न मया व्यधापि ।

Editors' Note

The reason for the apparent mistakes in the text, according to Prof. R. K. Choudhary, is that "the original manuscript (अ) on the basis of which the present Sanskrit text was prepared was corrupt. Since we are editing it with the help of other MSS. (which were equally corrupt, as the scribes do not seem to be well-versed in Sanskrit), we have maintained the spirit of the original, and the variants have been recorded in footnotes, and the corrections, if any, have been suggested".

REVIEWS

AXIONOETICS, (By Dr. A. G. Javadekar, M.A., Ph.D.,
M. S. University, Baroda, Publishers – Allied Publishers,
(1963) Price-Rs. 16)

Dr. A. G. Javadekar of the M. S. University, Baroda, has already published his doctorate thesis 'A Study of Reality' with his characteristic point of view. Now he has recently published his second work 'Axionoetics' as a systematic treatise in Philosophy. It is with great self-confidence that the author of 'Axionoetics' says that he has found quite a satisfactory viewpoint of the 'valuational theory of knowledge' which enables him to arrange and systematise in the most logical manner the various viewpoints in ethics, philosophy, religion, science and art. It is the claim of this author that his axiological viewpoint is original and distinctive, and with its help he is able to organise knowledge in all its various spheres without any disharmony.

The book is broadly divided into 14 chapters. The author says: 'Axionoetics is a valuational study of human experiences in general and intellectual acquisitions in particular' (p. 1). He explains the concept of value in the following manner: "The value is not a subjective addendum to reality, nor is it an indefinable quality attached to reality, nor again is it a form of utility that satisfies practice, but value is the very condition or essence of existence and knowledge. It is an error to abstract the actual from the ideal, the reality from the worth, the being from the meaning and the fact from the value. To recognize the value that is a thing's essence is to comprehend fully the truth of it" (p. 6).

Axionoetics tries to evolve its own point of view of the supreme value with the aid of which it can harmonise the different social, political, moral, aesthetic and religious values in an all-comprehensive integral view. It approaches the most

ticklish problem of validation of knowledge through a valuational organisation of knowledge. The author considers the 'egocentric predicament' in knowledge as supremely important, because ultimately all valuation is made by a knower. Only when the knower is free from all limitations and defects of subjectivity, he can understand the reality properly as it is, because knowledge is of reality and valuation is through knowledge; thus value, knowledge and reality are related inextricably by a vital relationship. He stresses the need of purity and moral integrity of the knowing individual in the following manner: "In proportion as an individual rises above the limitations of his times, in proportion as he is able to regard in one moment the whole drama of existence, in proportion as he has a vision of the eternal values worthy to be realized, he fulfils the mission of carrying forward the message of history to the mankind" (p. 46). Thus the author emphasizes again and again the need of the mental, moral and spiritual purity of the individual as knower and the width of his vision.

The author examines the appropriateness of the various criteria of truth as correspondence, coherence, consistency, workability, sensuous verification, etc. and concludes that none of these criteria by itself is able to establish the truth. He has also made a critical scrutiny of the various theories of knowledge which he calls 'epistemological pluralism', but accuses every theory of the 'fallacy of exclusive particularity'. He also points out the limitations of the sociological view of knowledge.

All ethical thinking is fraught with valuation and the goodness or badness of act is dependent upon the nature of values adopted by a person. Stupidity, insanity, madness, ignorance all these properties imply at least indirectly the awareness and judgement of value. As the author says: "Harmony, balance, equilibrium characterize wisdom, sanity and goodness. Disharmony, imbalance, inequilibrium characterize folly, insanity and badness.....goodness is an elemental state of equilibrium" (p. 80). Thus the concept of harmony is necessarily involved in all sane and healthy thinking, which is a valuational concept. According to Axionoetics, knowledge has

absolute priority over reality and we cannot avoid determination of reality in terms of knowledge. Human knowing and valuing, though distinguishable, are inseparable in human consciousness. The author criticizes the ethical view of the Westerners and says that by freedom they mean self-determination; in it when they identify the selfish reason and will, they speak of the empirical self; but according to the author morality proceeds from the empirical reason which is necessarily conditioned by psychological factors. Freedom really belongs to the spiritual self because the intimations of freedom come to the empirical self from the spiritual self. Man's reason is impure and so it needs purification for a sound moral life, and purification of reason consists in spiritualizing reason.

According to the author, activity belongs not to practical or empirical self, but to the spiritual self. He is not one who would accept the view that knowledge is for its own sake. He says that knowledge itself is a value, and it is necessarily related to life, it does affect life. Knowledge gains value. The statements of Dr. Javadekar sound somewhat like pragmatism, but he believes that truth cannot be indifferent and unrelated to life.

The author takes a critical survey of the different methods of determining and defining truth such as rationalism, mysticism, authoritarianism, pragmatism, scepticism, relativism, subjectivism and the sociological view, and finally asserts that Axionoetics tries to appreciate the value and significant element of truth in each theory and tries to systematise them all and arrange them in a gradational hierarchy. He protests against the traditional descriptive epistemology and says that it is no philosophy, but is only a science. He is of the view that knowledge and error have to be understood in a concrete social situation. Knowledge and art, being primarily human affairs, cannot be abstracted from human life; and when they are thus abstracted, knowledge is neither true nor false, but is simply meaningless. Error according to him, is at once epistemic and axiological diminution. He further says "Truth is no

truth if it is not in organic relationship with good. Its desirability (priyatva) because of its promotion of happiness (ānanda) makes it a worthy object of knowledge. To know that which is worth knowing is more than truth; and a worthless knowledge is error. Knowledge that leads to peace and progress, love and understanding, is truth; knowledge that engenders fear, war, insecurity, hatred and misunderstanding constitutes error" (p. 112).

The author tries to explain the nature of the Brahman by applying to it the eight categories and the concept of Catuskoṭi and analyses the ineffable nature of the Brahman. He discusses the various types of ineffabilism and says that the real cannot be ontologically indeterminate though epistemologically ineffable. The author maintains that the correlation between ontology and epistemology would be complete if both are oriented from the infinite point of view. So far as the approach of the Linguistic Philosophy is concerned, the author says that there are more realities than our language can catch adequately. To keep silent with regard to inexpressible experiences is not to deny their reality. All superb experiences are inaccessible to words. He rightly remarks that the linguistic philosophy should not end in linguistic solipsism (p. 126). According to him the position of ineffabilism is neither dogmatic nor unintelligible. Very eloquently it is repeated by the author that in ineffabilistic position there is no dogmatic assertion that the ultimate Reality is of the nature of Matter, or Life, or Mind, or even Spirit. Such an assertion only reveals a prejudice for some of these categories, and therefore the truth ceases to be impartial. In such a refusal to assert definitely any anthropomorphic category originating in finite human experience lies the essence of ineffabilism (p. 127).

In a critical evaluation of science and its method, the author very appropriately points out that to limit all experience to the verifiable experience is to ignore the vast fields and magnitudes of other unverifiable experiences. He sharply criticizes the illogicality involved in the method of Reductionism and refers to the fallacy of vicarious substitution of methods. There is a

'perversion of view and abuse of reason' in the encroachment of science over philosophy (p. 132). He maintains in brief that the scientific attitude must not end in scientific dogmatism and intolerance. According to the author, the scientific attitude itself will become unscientific, if it does not recognise its limits; it is a moral attitude since the scientist needs in him virtues such as sincerity, disinterestedness, love or truth, freedom from bias and partiality, etc. Science generally becomes dogmatic, while philosophy, being self-critical, remains comprehensive, liberal and catholic in its attitude. It is for this reason that Yoga preaches the necessity of the purification of the body, mind and intellect for becoming worthy of receiving the highest experience and the vision of the ultimate Reality (p. 141). The author has rightly said that the scientists are responsible for both the kinds of knowledge good and bad; but good knowledge has got to be wedded to good will. Quoting the Socratic conception that 'virtue is knowledge', the author rightly maintains that "Good will is blind without the right knowledge for effecting good results, and the right knowledge is lame without the strength of the good will". A proper synthesis of the two, viz. right knowledge and good will, alone can bring about material prosperity and spiritual richness.

The author develops a comprehensive conception of Dharma as a principle of Dynamic Existence. Dharma for him means to live a creative life so as to bring forth the latent potentialities. There are different planes of existence and the higher includes the lower. There is a need for a harmonious co-ordination and harmonisation of the biological, physical, mental, moral and spiritual planes of existence. Dharma is a comprehensive whole which contains in it material prosperity (puṣṭi) and spiritual beatitude (tuṣṭi); it comprehends pleasure (bhukti) and spiritual good (mukti). Dharma is not in conflict with science. It stands for truth, unity, universality, progressiveness and a continuous approximation to moral and spiritual perfection (pp. 153-54).

One value cannot be reduced to another; truth cannot be reduced to beauty and beauty to goodness; but life is complete

and whole. Therefore all values must be synthesized and harmonized into an integral whole. The internal harmony among the values is a fact and also the law at the root; there is the unity of life behind it. Harmony is a very important criterion of truth, beauty and goodness. The harmony is due to intrinsic unity and so is natural.

According to Axionotics, the essential nature of philosophy is evaluation of human knowledge in all its concrete forms. Philosophy is wisdom, and there is no wisdom without valuational discrimination. Axionotics recognises the important role of the creative activity in the ever renewing process of organisation of knowledge with changing times. There is no finality to it. The creative activity is characterised by spontaneity, freedom, openness, originality, novelty and sportivity. Creativity is a paradoxical concept. Creativity is a mysterious phenomenon in which the logically invariable practically manifests itself in variations, the ideally immutable actually expresses itself in mutations. It must be at once identical and different, one and many, homogeneous and heterogeneous, universal and particular, being and nothing. While expounding the valuational orientation, the author says that the understanding of Reality is to be evaluated in terms of valued personality and thus value determines validity and validity determines Reality (p. 181).

It is true that the meaningfulness of anything becomes obvious and understood only when its relation to an end is considered. It is certain that the end and value-context of every thing and experience alone can make intelligible its nature and meaning. The all-pervading nature of value is carved and brought out very well by the author. The knowing subject, the knower's subjectivity and personality, need to be mentally and morally perfected and internally harmonised and integrated. Once the knower's personality is internally purified, integrated, freed from the sway of passions and morally perfected, he becomes competent for the understanding of the infinite and all-comprehensive Reality. Such a perfect personality can understand in his moments of intuition the whole world with all its

variety and multiplicity in an organised and harmonised whole at a glance; in such a vision of the infinite, all the apparent contradictions, diversities, inconsistencies and incompatibilities cease to appear ultimately real; they get dissolved they get thoroughly graded and reorganised harmoniously in a larger unitary whole. To such a visionary, the whole cosmos is a harmoniously integrated unitary whole; he understands the relative position of everything in the cosmos and sees it in its proper perspective. Perhaps in such a perspective of the infinite experience, everything is adequately placed in its rightful position and all the things are mutually related in a perfect harmony.

But such a view of a visionary is difficult to understand for a rational man; for it is unverbalisable, inexpressible and so ineffable. Such a vision loses in it all the sharp distinctions of the worldly objects and phenomena, and so it dwindles into ambiguity and incomprehensibility. Moreover, because of its unverbalisable character, it becomes unverifiable and so mysterious and incomprehensible. The view of Axionoetics may be correct and theoretically sound, but it may be properly understood and appreciated only by a mystic. There is often disagreement even among the mystics about the meaning of their mystical and ineffable experiences. It is difficult to understand how Dr. Javadekar's visionary and intuitive viewpoint can be objectively defended and fruitfully used by rational beings for founding their social, political and artistic enterprises on. The Axionoetic view is a kind of 'transcendental subjectivism', which, if rationally viewed, is beyond comprehension of even the best talented persons. Dr. Javadekar's axionoetics lands us into a kind of mysticism in which all the empirical distinctions get washed off and there is only a homogeneous whole of mere existence. It is the claim of the author of this work that his viewpoint is meant for the perfect organisation of the whole integrated life of the society. However, in the life of the society the distinctions and demarcations, the contrasts between good and evil, right and wrong, truth and fallacy have to be accepted as real; their distinctions, contrasts and con-

traditions have to be accepted as real, a tough fight has to be given by the good and the right against the evil and the wrong. But the integral and intuitive view of Dr. Javadekar will not admit these sharp distinctions; his viewpoint transcends them giving them less significance. How can Dr. Javadekar's prescription of the axionotic view serve as a panacea to all the ills and evils of life if it does not accept the distinctions and their sharp contradictions? Perhaps a mystic, one among scores of crores may properly understand and occupy such a point of view.

An important philosophical problem arises out of this discussion. Perhaps a confusion between the transcendental and empirical planes is likely to be created by this august effort to apply the transcendental viewpoint to the empirical problems for the latter's solution. Such efforts have been and are being made very often by spiritually oriented social reformers; but perhaps their success in this respect is negligibly small. The main problem which awaits its solution in this context is how to bridge over the gulf between the two realities—i. e. the empirical and the transcendental realities. A serious thought needs to be given to this problem, namely, whether the empirical problems have to be dealt with and solved in empirical manner by means of laws suitable to the empirical reality, or whether the transcendental point of view and laws of the transcendental reality can be fruitfully applied to the empirical situations and problems and supply satisfactory solutions for these problems and can reform consequently the life of the society, and elevate the society to a higher plane of life. The main problem is to decide as to whether the transcendental and the empirical realities can be reconciled and united into an integrated whole or the old dichotomy of the Empirical and Transcendental realities as propounded by Śrī Śaṅkarācārya is the eternal insoluble, irreconcilable and incompatible duality in which the transcendental cannot be attained unless and until the empirical is given up.

Axionetics has made a gigantic effort to understand and reconcile the various planes of reality and unite them into a harmonious whole of an integral experience. It is certainly a novel and commendable approach to the complete field of knowledge and experience; but owing to its mystical leanings and culmination into a superrational vision, it may not really help the cause and the need out of which it has taken its birth, and which it aspires to fulfil. However, the book is certainly a novel and an unusual approach deviating from the traditional ways of thinking. It carries in it a great force of persuasion; it does have in it all the possible clarity and eloquence. The book deserves all the careful reading and understanding; and the author deserves sincere congratulations and gratitude.

G. N. Joshi

KUMĀRASAMBHAVA OF KĀLIDĀSA Critically edited
by Suryakanta, M.A., D.Phil. (Oxon), D.Litt. (Pb),
with a General Introduction by Dr. S. Radhakrishnan,
Sahitya Akademi, New Delhi (1962) i-xxxiii + 1-254,
price Rs. 10-00

The present edition of the *Kumārasambhava* (*Ku*) of Kālidāsa is the 3rd publication, after the *Meghadūta* and the *Vikramorvaśīyam*, appearing under the programme which the Sahitya Akademi have undertaken of publishing the critical editions of Kālidāsa's complete works. In an editorial statement made in the beginning on the critical apparatus of this edition, Dr. Suryakanta states that the manuscript-material on which this edition is based comprises 8 mss from the India office Library, 2 mss from the Bombay University Library, 5 mss from the Hoshiarpur Vishveshvarananda Vedic Research Institute Library, 5 mss from the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, and 3 mss from Sarasvati Bhavan, Varanasi Sanskrit College. The printed editions which have been drawn upon include Govindasāstri (Khemraj Śrīkrṣṇadāsa, Bombay Śaka Samvat 1847), Jivānanda Vidyāsāgara (Calcutta, S. C. 1890); Sītārāma Kav., (Nirnayasāgara, Bombay S. C. 1846); Tārānātha Tarkavācaspati, (Calcutta 1926) and Viṭhalnātha Pandita (' Paṇḍita ', 1836 Vol. I). One who is a little conversant with the canons of textual criticism would naturally expect that the Editor with such an imposing array of critical apparatus at his disposal would be able to proffer the earliest text of Kālidāsa's great classic on the basis of such rich manuscript material. But the result is quite otherwise. In the words of the Editor " the manuscripts are as varied in their readings as the majority of them are corrupt and capricious, offering at places the unusual feature of explaining in their commentary readings which do not occur in their text " (p. xxvii). The editor after giving examples of ' confusion, corruption, mixture and interpolation ' which characterize the ms material, states what course he has been compelled to adopt under the circumstances. He says: " This odd looseness of manuscripts left us no alternative but to scrutinize all the available

manuscripts minutely and pick out what was best in them, or in some cases, even in one of them and reject the rest, though on a particular reading the rest might happen to agree" (p. xxviii). The editor has followed this statement with the citation of about a score of examples in which he thought it desirable to reject the preponderating manuscript evidence and to prefer a reading occurring even in a single manuscript or text on the basis of what he considered its aptness of significance in the context. But consideration of aptness or significance of a single reading vis-a-vis the objective evidence of the agreement of the rest of the readings involves a subjective factor which is likely to lead to difference of opinion regarding the choice of the particular reading. For instance '*Kvaṇat*' in (*Ku.* I 55d) '*kiṃcit kvaṇatkinnaram adhyuvāsa*' which is the accepted reading of all manuscripts and printed texts except F (Foulkes' edition) impresses on account of its sweet alliteration and apt meaning as a better reading than '*grṇat...*' which is preferred by the editor on the single authority of F. Again, '*Viśoṣitām*' in (*Kū.* III 65c) '*viśoṣitām bhānumato mayūlkha-ih*' which is the accepted reading of all manuscripts except two appeals as better reading, in view of the fact that it is the adjective describing the '*mandākinī-puṣkarabījamālām*' than '*Viśeṣitām*' which is accepted by the editor on the basis of only two manuscripts.¹ So also, a difference of opinion is possible in respect of (*Ku.* IV 21a) '*madanena vinā kṣitā ratih*', of (*Ku.* V 11b) '*Stanāṅgarāgaruṇitāc ca kañcukāt*', and of '*cacāla sāgrastanabhinnavalkalā*' in which underlined readings are accepted by the editor only on the authority of a single manuscript, different in each case, against the others '*vinākṣata*' '*kandukāt*' and '*bālā stanabhinnavalkalā*' respectively which are accepted by the rest of the manuscripts.

¹ The editor gives in his 'Introduction' a summary of the story of the Kumārasambhava. In that summary (p. XXI), he refers to the episode in which "Umā proceeded to make the offering of a rosary of dried lotus-seeds to Hara". It appears that the editor here prefers the reading '*viśoṣitām*' (dried) to '*viśeṣitām*' which he has accepted in the critically constituted text.

It is also intriguing why in the *Ku.* IV 21a above, a different reading '*madanena vināṅkṛtā ratih*' occurring in some editions has not been noted in the critical apparatus.

Students of Kālidāsa in general and of his *Ku.* in particular are familiar with the controversy in which the genuineness of cantos IX-XVII of the *Ku.* is questioned. The Editor of this critical edition comes to the conclusion that these cantos forming the second half of the poem is genuine. He gives only one ground on which he bases his conclusion and it is as follows: "Kālidāsa's pointed reference to the eight forms of Rudra-Śiva and his significant insistence on the fiery nature of the Kunāra, begotten of the wedlock of Śiva and Pārvatī reminds us of the *Śatapatha* account of the birth of Kumāra as the ninth form of the Rudra-Śiva; and it is the ultimate form of the Rudra-Śiva, whose birth and exploits form the central theme of the *Ku.* And if this is so, the irresistible conclusion will be that the second half of the poem, ... is genuine; and it is for this reason that we have included it in the present edition of the poem". Those who are familiar with the pros and cons of the controversy regarding the genuineness of the latter half of the *Ku.* are likely to find the argument advanced above by the editor in favour of the genuineness of the latter half as quite inadequate and unconvincing. The evidence of the overwhelming majority of the manuscripts which do not record the cantos ix to xvii, the silence of the commentators and rhetoricians in respect of these cantos, and the inferior quality of this latter half from the literary point of view are some of the chief arguments advanced by those who question the genuineness of this latter half of the *Ku.* These arguments are certainly weighty enough and it is disappointing to find the Editor of this critical edition completely ignoring these arguments and brusquely pronouncing his judgement on the genuineness of the second half of the poem on the basis of a single argument which is likely to carry little conviction.

In line 7 from above on page XXVII, the reference to *Ku.* V 34a is wrong; it should be VI 35a instead.

V. M. Bedekar

DEVĀTMA-ŚAKTI (Marathi)—Shri Vināyakarao Karmalkar,
Venus Publication, Poona 2 (1963), pp. 1-34+1-216
Price Rs. 6-00

The present work is a free Marathi rendering of an original work in English named 'Devātma-śakti' written by Svāmī Viṣṇutīrtha Mahārāja. The first edition of the original work in English was published in December 1948 at Gwalior. The second edition of that work was published recently.

Shri Karmalkar, the author of the Marathi rendering, has nowhere mentioned as to which edition of the original English book he has followed for his present rendering. It, however, appears from a statement in the foreword which Shri S. V. Dandekar has written to this Marathi edition that Shri Karmalkar has followed the recently published second edition of the original English work.

The original work in English by Svāmī Viṣṇutīrtha deals with a highly abstruse and technical subject viz. the lore and practice of Yoga, especially in its Tāntric aspects, the awakening of the mysterious *Kuṇḍalinī* — the Coiled Power — the cosmic energy in its residual form through *Śaktipāta* i. e. the process of spiritualising a man with the injection or charge of a Śakti or Psychic Force. Besides, Svāmī Viṣṇutīrtha has tried to explain the awakening of the psychical force in terms of modern knowledge in Anatomy and Physiology. To render the contents of such an abstruse work into Marathi is by itself an onerous task. Shri Karmalkar deserves, therefore, to be congratulated on the attempt he has made with great devotion and labour in presenting to the Marathi-reading public such an authoritative work on the lore of Tāntric Yoga. The great labour and meticulous care which the translator has bestowed on his undertaking would be evident from the physiological and anatomical diagrams and the list of Marathi technical terms which are separately appended in the book.

The work draws, for its sources, copiously on the Vedas, the Upaniṣads, the Yoga-sūtras and other Yoga works and the Marathi rendering, consequently, gives numerous quotations in Sanskrit. Unfortunately, however, there are a number of misprints and inaccuracies in the Sanskrit quotations printed in this Marathi work, which constitutes therefore, a great blemish of the book. It is hoped that the next edition of the book will observe special care in this behalf.

V. M. Bedekar

वृत्तिभेदः । ततश्च सर्वासु वृत्तिषु तत्कालत्वमिति इहापि ह्रस्वदीर्घयोः कालस्य तुल्य-
त्वात् खट्वाभिरिति भवितव्यमैस्भावेन । उच्यते । नैष दोषः । अभ्युपगमात् ।
एवमर्थमेव शब्दानां नित्यत्वमभ्युपगम्यते । तस्य नित्यस्य पुनर्येऽभिव्यञ्जकास्ते च
केचित् प्राकृताः केचिद्वैकृताः । यः करणसंनिपातादुत्पद्यते यश्च तस्मात् तौ प्राकृ-
तौ । ताभ्यां विशेषोपलब्धिः । यस्तु ध्वनितो ध्वनिरुत्पद्यते स वैकृतः । ततो ५
विशेषाभावात् । केवलं तु स एवमुपलब्धो वैकृत इति एष विशेषः । यदि शब्दान्तरा-
भावाद् भिन्नकालत्वं द्रुतमध्यमविलम्बितास्वपि भिन्नकालत्वम् । अथ दीर्घप्लुतेषु पुनः
पुनः करणाभिघातः तद् द्रुतादिष्वेवं सति कालस्यास्याद् बाह्यत्वं दुरुपपादं
करणाभिघातस्यानुपरमादिति ॥ (महाभाष्य पृ. १५ प. ३-८)

किं पुनरिदमिति । किमिदमपूर्वं पाणिनिना विवृतत्वमकृतमुपसंख्यायते १०
उत कृतस्यान्वाख्यानमिति यदयं 'अ अ' इति प्रत्यापत्तिं शारित । यदीह
संवृत एव अकार प्रतिज्ञातः स्यात् किं तस्य प्रत्यापत्त्या । तत्र प्रत्यापत्तिवचनादव-
सीयते विवृतोऽकार इति । यश्च प्रत्याहारे यश्चानुवृत्तिनिर्देशे 'अस्य च्चौ' 'अकः
सवर्णे दीर्घः' इत्येवमादिषु यश्च प्रयोगशब्देषु अश्चार्क्यादिशब्देषु । अस्ति ह्यन्य-
देतस्य वचने प्रयोजनम् । अयमभिप्रायः । 'अ अ' इति योऽयं संस्कारशब्दः अयं १५
प्रयोगशब्देष्वेव अकारस्योपपद्यते न अनर्थकानां प्रतिपादकशब्दानाम् । अयं न वक्तु-
प्रमादजो दोषः, अस्येव विवृतत्वं, आतश्चास्ति यत् पाणिनिना कृतमिति । एवमति-
खट्वादिषु प्रयोगशब्देषु विवृतत्वमुच्चारयेत् । तस्मात् प्रत्यापत्तिरुच्यते । अथ च न विवृत
उपदिष्टः स्यात् । तत्र चोद्यते । न चेत् प्रत्याहारेऽनुवृत्तिनिर्देशेषु च अकारो विवृत-
स्तत्र प्रयत्नभेदात् नाप्याकारः सवर्णो नापि तदादेशः । असावर्ण्यादग्रहणे सति २०
स्थान्यादेशयोरन्वाभावः (न) स्थानी नाप्यादेश इति कस्य प्रत्यापत्तिः । उच्यते ।
लिङ्गादिदमवसीयते भवत्याकारस्य अकार इति यदयमित्वे 'आतः स्थाने यकपूर्वायाः'
इत्याह । न 'केऽणः' इति ह्रस्वत्वमन्तरेणाकारोऽस्ति । यस्माल्लिङ्गात् विकलाङ्गा परिभाषा
नोपतिष्ठेति इति च 'ऊकालोऽच् ह्रस्वः' इति च यकपूर्वं आत् । यद्येवमिदं कस्मान्न

१ स एवमुपलब्धकृत इति. २ तद् द्रुतादिष्वसति कालस्यास्याह्यत्वं दुरुपपादं.
३ यदिह. ४ प्रतिपादनशब्दानाम्. ५ अयं च वक्त्रप्रमादजः ६ अनुवृत्तिसदेशेषु.
७ ह्रस्वस्यमन्तरेण. ८ विकलाङ्गा न परिभाषा नोपतिष्ठते. ९ यकपूर्वं आ.

- कल्पते लिङ्गात् सावर्ण्यमस्तीति । यदि च सावर्ण्यं किं विवृतेन प्रत्यापत्त्या वा ।
 उच्यते । लिङ्गमनुमानपक्षः । (न) सर्वत्रानुमानात् प्रतिपत्तिरिति विविधविषय-
 मनुमानं प्रतिपद्यामहे । सावर्ण्यं नास्ति लिङ्गात् । किं तर्हि । आदेशमात्रमिदमिति ।
 अथवा 'गोटाङ्ग्रहणं' तत्र कृतम् । तत्र टाङ्ग्रहणमनवकाशमिति प्रवर्तते आदेशो
 न तु सावर्ण्यमिति । तत्र आन्तर्यमिति वक्तुः प्रमादजो (दोषो) ऽस्ति । अन्तरतम
 इत्यभिप्रायः । नैव लोके न वेदे इति । एतदुक्तं भवति— भौवत्का दोषा वक्तृ-
 प्रमादजाः सन्ति । तावता निवृत्यर्थं प्रत्यापत्तिर्वक्तव्या । सन्ति दोषाः कलादयो
 न च तद्विषयाऽस्ति प्रत्यापत्तिः । ते हि गर्गादिविदादिपाठादेव निवर्तिताः ।
 एवमकारस्यापि प्रयोगस्थस्य विवृतत्वं निवर्तितं गर्गादिविदादिपाठादेव । तस्मात्
 पाणिनिरेव विवृतत्वं प्रतिजानीते इत्यस्यैव लिङ्गं प्रत्यापत्तिः । कः पुनरत्र विशेष
 इति वाक्यगतं व्यापारं पृच्छति । वाक्ये हि कल्प्यत्वात् वाक्यशेषस्य, कर्तव्य इति
 वा कृत इति वा नास्ति कश्चिद्विशेष इति । न खलु कश्चित्.... । आहोपुरुषिका-
 मात्रं तु । अहं पुरुष इत्युच्यते (अहोपुरुषः) । आत्मसंभावितः, परस्मा-
 दुक्तृष्टमात्मानं यो मन्यते, अहंकारवान् । तस्य भावः इति मनोज्ञादिदर्शनाद्
 बुज् आहोपुरुषिका इति अङ्गुत्वमुच्यते । भवानाह इति । न सम्यगुच्यते
 मयैव तु यदुक्तं तदेव युक्तं प्रत्यापत्तिवचनादिति ।

(महाभाष्य पृ. १५ प. ९-२०)

- तस्मात् विवृतोपदेशात् आक्षरसमाम्नायिकः अनर्थको विवृतः कृतप्रत्यापत्तिः
 यैः शास्त्र एव 'अङ्गु' इत्यस्य प्रतिपादकः, यथा 'वर्तमाने लट्' इति ।
 न उच्चार्यमाणस्येत्यंज्ञा किं तर्हि वर्णविक्रियाविषयस्य बुद्धिस्थस्य । स त्वनेन प्रति-
 पाद्यते । अथवाऽनुकरणोऽयं समुदायस्थानां द्रव्यवच्चोपदेशे कस्यचिदेवानुकरणं
 स्यादिति दमुच्यते । धात्वादस्थस्यापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः । इतस्था हि
 प्रयत्नभेदात् आक्षरसमाम्नायिकेनाग्रहणात् ऽस्ति विवृतत्वेऽस्थानित्वात् शाम्यतीति
 दीर्घो न स्यात् । प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भवतीत्येतन्न स्याद् दृष्टमिति ।

१ गौणाङ्ग्रहणं. २ ... गाङ्ग्रह. ३ तत्रान्तर्या इति वक्तुप्रमादजोस्तरतम इत्यभि-
 प्रायः. ४ भयाक्तो दोषा. ५ इति छेदिकादीनां मनोज्ञादि. ६ योशाश्च एव.
 ७ द्रव्यवत्वोपदेशे कस्यचिदेवानुकरणं. ८ असत्परत्वेस्थानित्वात्.

प्रत्यये चायक इति आयादेशो न स्यात् । अवर्गत् इति स्वरो न स्यात् । यद्ययम्
 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति (करोति) । अयमनुबन्धेन चिहेन ज्ञायते स
 एवायमाक्षरसमाम्नायिक इति । यदि^१ धात्वादस्थश्च न गृह्येत एतावत् ब्रूयात्
 'इकः सवर्णे दीर्घः' इति । न हि आक्षरसमाम्नायिकयोरिति । यद्यप्येको
 नास्ति तथापि द्विविषयत्वादीर्घस्य इदमुक्तं आकारार्थमेतत् स्यात् । स हि विवृत- ५
 त्वात् सवर्णो भवतीति । क एष यत्नश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम । एतदेवाह—
 कोऽत्रादरो यावता धात्वादयः पठ्यन्त एव, न च ते पठ्यमानाः संवारेण विवारेण
 वा किञ्चित् गौरवं लाघवं वा जनयन्तीति । यान्येतान्यग्रहणानि । य एते रङ्गा-
 दयो लोके प्रयुक्ता एतेषु संवृतोऽकारः प्रयुज्यते । शास्त्रे चैषामुच्चारणं नास्ति ।
 न चोच्चारणमन्तरेण शक्यं विवृतत्वं प्रतिज्ञातुम् । सति चोपदेशे गुरु शास्त्रं भवति । १०
 तस्मात् इदं पठितव्यम्— धात्वादस्थश्च विवृत इति । अथ धातुग्रहणं किमर्थं
 यावता पठ्यन्त एव धातवः । उच्यते । प्रातिपदिकार्थं विदमारम्यते, तद् धात्वर्थ-
 मपि भविष्यति । ततश्चोच्चारणे संवृता एवोच्चारयिष्यन्ते । कार्ये तु विवृता इति
 ज्ञास्यन्ते । एवं च सति करणविरामोऽप्याख्यातुं न भवतीति ।

(महाभाष्य पृ. १५ प. २१— पृ. १६ प. ५)

१५

दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्यर्थः । केचिद्वर्णयन्ति । आक्षरसमा-
 म्नायिकस्यैव विवृतोपदेशे द्वितीयं प्रयोजनमन्वाख्यायते तस्य संवृतत्वाद् दीर्घ-
 प्लुतावान्तरतम्यात् संवृतौ प्राप्नुतः । केचिद् धात्वादस्थस्य विवृतोपदेशे प्रयोजन-
 माचक्षते । अत्र त्विदं चोद्यते । संवृतत्वाद् दीर्घप्लुतस्यानणत्वात् स्थानित्वानुपपत्ति-
 रिति । नैव लोके न च वेदे इति । शिष्टप्रयोगं हेतुमाह । न हि शिष्टाः दीर्घ- २०
 प्लुतौ (संवृतौ) प्रयुज्यन्ते । “ स्थानी प्रकल्पयेदेतौ ” इति निवर्तकमिदं लक्षण-
 मिति एवं केचिद् वक्ष्यन्ति मन्यन्ते । इह भवन्तस्त्वाहुः । यथैव शिष्टा अन्तस्थाः
 सानुनासिकाः प्रयुज्यन्ते, इह तु स्थानेऽन्तरतमपरिभाषाऽऽश्रयणात् भवति प्रतिपत्ति-
 रनुज्ञातोऽस्मिन् विषयेऽनुनासिक इति । एवं यद्यप्यत्र दीर्घप्लुतौ संवृतौ न स्यातां

१ अवर्गत् इति स्वरेण न स्यात्. २ यदि धात्वार्थस्था नागृह्येतैतावत्. ३ इति
 ज्ञास्यते. ४ दीर्घप्लुतस्याणत्वान्. ५ यथैव शिष्टाः नान्यत्रस्थाः सानुनासिकाः प्रयुज्यन्ते.

तदाऽऽन्तरतम्यात् स्यादनुज्ञा इति । विषम उपन्यासः । सतस्तत्र प्रकल्पि-
 र्भवति । अनेनेदमाह शक्यत्वादिति । इह किञ्चित् शक्यं यथा हस्ताभ्यां शक्येत
 गन्तुं न तु शिरसा । एवं च अकारो दीर्घः प्लुतो वा शक्य एव संवृत उच्चार-
 यितुं सर्वेण लोकेन । नियताश्च वर्णदोषाः एवं ह्युक्ताः— ‘स्वरदोषभावनाः’
 १ ‘अतोऽन्ये व्यञ्जनदोषाः’ इति । अन्तस्थास्तु शक्यन्त उच्चारयितुं सानुनासि-
 कास्तत्रापि रेफोऽशक्य इति । द्वौ हेतू उपदिष्टौ शिष्टप्रयोगः शक्यत्वं च ।
 एवमपि कुत एतत् । अथोच्यते—संवृतश्चेदकार इकारोकारयोर्विवृतत्वात् तुल्य-
 प्रयत्नत्वं कुतः । एवं ह्युक्तं— ‘विवृतं करणं स्वरोष्मणा’ मिति । तत्र वर्णयन्ति—
 ‘वृतः संवृता अन्यत्रार्भवसाम्नाः’ इति । एतच्चासत् । पार्षदकृतिरेषा । अस्यामेव
 २ साम्नामर्भवं मुक्त्वा सामान्तरे न विवृतत्वम् । अन्ये तु विवृता एव । तस्मादयमर्थः ।
 एवमपि कुत एतदिति । विवृतत्वेऽपि सति अकारस्य न सिध्यति । अकारो
 हि विवृतः । आकारो हि विवृततरः । ईकारोकारौ तु विवृततरौ अपि ।
 तत्र तुल्यप्रयत्नानामेव भवितव्यम् । यद्येवं ग्रहणमपि न प्राप्नोति । वचनाद्
 ग्रहणं भविष्यति । अथवा विवृतोपदेश एतदुक्तं भवति । विवृततरोपदेश इति तत्
 ३ कथम् । सन्ध्यक्षरेषु यदत्रावर्णं विवृततरं तदन्यस्मादिति । एतदपि विवृततममिति
 प्रतिपत्तव्यम् । तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनष्टत्वात् । ‘अइउण्’ इत्यपरः
 ‘अकः सवर्णे’ इति अन्यः । शुद्ध एव ‘अस्य च्वौ’ ‘यस्येति च’ इति ।
 तत्रानुबन्धेन प्रतिपद्यते सोऽयमिति । शुद्धेषु तु नास्त्यण्यम् । तत्र यथैवाकारः
 प्रत्याय्य एव नित्यं न तु प्रत्यायकः, एवमयमप्यकारः प्रत्याय्य एव । तेनायमेव
 ४ कार्यं प्रतिपद्येत—शुक्लीभवति । मालीभवतीति न स्यात् । एवं चौडिर्बालाकिरिति ॥

(महाभाष्य पृ. १६ प. १९-२२)

एकत्वात् सिद्धम् । अनुवृत्तादत्वात् । अनुबन्धसंकरस्तु । वस्तुतोऽ
 कारस्याभेदाच्च । एवं ‘कर्मण्यण्’ इत्यस्य । एवं च ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति ।

१ हेतू अपदिष्टौ शिष्टाप्रगौ शक्यत्वं च. २ अकार इकारोकारव्यावृत्तत्वात्.
 ३ अन्यत्रांतर्भवः वसाम्ना इति. ४ सामान्तरेण विवृतत्वम्. ५ अन्येष्वानु. ६ प्रति-
 पद्या समायमिति । शुद्धेषु तु नास्त्यवत्यम् ।

यथैव च मुण्डेन कृते चौर्ये कुन्तली सम्पन्न इति न च गृह्यते चोर इति । तत्र गोद इति परत्वात् 'क.' स्यात्, उत्तरार्थं कित्करणम् ।

(महाभाष्य पृ. १६ प. २३-२७)

अथवाऽनवकाशत्वात् पर्यायः स्यात् । किरिणा गिरिणा इति 'सावेकाच्चे' नोदाह्रियते 'न गोश्वन्साववर्ण०' इति प्रतिषिद्धत्वात् । 'घटेन तरति' इति केवलं द्विरुच्चारणं वस्त्वेकमिति । ठंरतुं बाहुकादिषु कृतार्थः । **द्रव्यवच्चोपचाराः । न ह्येकेन घटेन एककालं अनेकैः कार्यं करोति । घृताद्याहरणादि । अकारं अश्च एकारवर्जितमुच्चारयति ।**

(महाभाष्य पृ. १७ प. १-७)

विषयेण तु नानालिङ्गकरणात् । वाक्यकारः सामान्यं करणं निर्दिशति । भाष्यकारो भेदमधिकरणभावं च वीप्सासप्तमीभ्यां कथयति । **एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत् ।** कर्मण्युपपदे 'कर्ण्ट' प्रत्ययो भवतीति ब्रूयात् । यावतो वा शक्नोत्युच्चारयितुं तावत् उच्चारयेत् । अन्यास्तु लुप्तनिर्दिष्टान् प्रतिजानीते इति । **आयम्य हि द्वयोरेवेत्संज्ञा स्यात् ।** ईत्संज्ञैव शास्त्रापेक्षया आयच्छेत् इत्येककर्तृकसिद्धत्वात् । तत्र द्वयोरित्संज्ञा, अन्तरालपतितानां तु नैव स्यात् । **विषयेण पुनर्लिङ्गकरणात् सिद्धम् ।** ननु च नियमार्थमेतत् स्यात् । तत्कृतमेव भवति न जित्कृतमन्तोदात्त इति विधेये सति नियमो विज्ञायते इति । इदमेव ज्ञास्यति अन्यत्र तत्कृतं न भवतीति । इतरथा ह्येवं वक्तव्यं शिवादिभ्यः अ इति । **लोकत एतत् सिद्धम् ।** नैवमुच्यते एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयतीति । कथं तर्हि । शब्दवति यत्र लिङ्गे (यत्) कार्यमाश्रीयते तत् लोके तल्लिङ्गस्यैव भवति । चौर्ये तु मुण्डादयः शब्दवन्तः । तत्र यथैव मुण्डादयो न कर्तव्यमिति तत्र शिखी जटी वा कार्यं प्रतिपद्यते, एवमिहापि कार्यार्थमनुबन्धासङ्गास्तेन तस्मिन् तस्मिन् विषये तत्तत्कालं लप्स्यन्ते इति । 'अ साम्प्रतिके' इत्यत्र किमर्थं णित्कृतं न भवति ।

१ कुतली सपन्न इति. २ पर्यायः प्याश किरिणा गिरिणेति मौकारो नोदाह एति न गोश्वन्० ३ घटेस्तु बाहुकादिषु. ४ अनेकं कार्यं. ५ अकारं अश्चात्कारवर्जितं मुच्चारयति. ६ कणप ... भवतीति. ७ ईत्संज्ञैव शास्त्रापेक्षया आयतीत्येक. ८ स्यात् नृकृतमेतत्. ९ शब्दवत्यत्र लिङ्गं कार्यं आश्रीयते. १० मुण्डादयोऽशब्दवन्तः.

न ह्यस्मिन् किञ्चिदस्ति लिङ्गमित्यनियमः प्राप्नोति । उच्यते । ‘ मध्यान्मोऽसांप्र-
तिके ’ इति पर्युदासेन सिद्धे निरनुबन्धाश्रयणमेवमर्थमनुबन्धवियोग एव लिङ्गं कथं
स्यादिति । तत्र यथैव कश्चिदुच्यते इह नम्रो भव इति एवं निरनुबन्धको भव इति
नियुज्यते ॥ (महाभाष्य पृ. १७ प. ८-२१)

आवृत्तिसंख्यानात् । इह लोके यत्र मुख्या संख्या सप्तदशत्वं सम्पद्यते
तत्र चावृत्तावनियतविषयायामुच्यते । त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमामन्वाहेति
प्रथमोत्तमे आवृत्तिसंख्ये इति । भवेदावृत्तितः कार्यं (परिहृतं) यत्रानेकाच्चत्व-
माश्रीयते । यत्र त्वेकाच्चत्वमेव तत्र स्वाश्रयस्यानिवृत्तत्वात् प्राप्नोत्येव स्वरः किरिणा
गिरिणा इति । एतदपि सिद्धम् । (संख्या) संख्यान्तरेणात्यन्तं निवर्त्यते गौणेन
मुख्येन वा । यथा शाखे नैधेय इति सति स्थानिवत्त्वे त्र्यचोऽयमिति द्व्यच्ये
बाधिते ढकोऽप्रातिरितीदमुदाह्रियते पूर्वविधाविति किमर्थमिदमिति । ऋषि-
सहस्रमेकां कपिलामेकैकश इति । ऋषिसहस्रमिति सामानाधिकरण्यं एकैकश
इति साक्षात् सम्बन्धः । षष्ठीसमासे वा सामर्थ्यलक्षणः सम्बन्धो भुजिवत् इति ।
ते हि परस्परं वित्तेन स्वीकृत्य सहस्रकृत्वो ददते । एतच्च दातुं स्वीकृतस्य वस्तुनः
परित्यागः । तत्रैकस्या अपि दानात् सहस्रदक्षिणा आनीयन्तामित्येतेष्वानीयन्ते ।
एकदक्षिणा आनीयन्तामिति नानीयन्ते । यथैवात्र संख्या निवर्तिकैव पूर्वसंख्यायाः,
एवमिहापि इति दोषाभावः ॥

(महाभाष्य पृ. १७ प. २२-२७; पृ. १८ प. १-४)

आन्धभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामयं हेतुः ।
प्रसिद्धिनानात्वैः साधर्म्यं प्रसिद्धयेकत्वैश्च वैधर्म्यम् । इह शब्दव्यवायो—येषां सिद्धं
नानात्वं—तेषां दृष्टः । तद्यथा । दृतिरिति ऋकोरेकारयोस्तकारेण, इहापि दण्ड इति
दकोरे योऽकारः ङशब्दे च, तयोर्ङ्शब्देन व्यवायो दृष्टः । एकस्य चात्मनो
धर्मो नास्ति । यदाऽयमकारः शुद्ध उच्चार्यते अ इति, तदा नास्त्यस्य शब्दस्य
व्यवायस्तथा पौर्वापर्यं कालव्यवेतमसंहितायां प्रसिद्धनानात्वेष्वेव दृष्टम्—अ इ उ इति ।

१ मध्यान्मोसांप्रतीक इति. २ यत्र त्वेकत्वमेव. ३ स्थानित्वन्यक्तोयमिति व्यक्क-
वाचिते ढकोप्राप्तिः. ४ शब्देन व्यवायः.

न त्वेकस्यात्मनोऽकारस्य स्वस्योच्चारणविषये कालभेदो विद्यते । इह तु दण्डाप्र-
मिति असंहितायामस्ति पौर्वापर्यं कालव्यवेतम् । तस्मात् नाना अकारः । ननु शब्द-
व्यवायेऽप्यस्ति कालव्यवायः । तत्र कालव्यवाय इत्येव सिद्धम् । उच्यते । कालव्यवाय
एव द्वेधा प्रदर्शितः शब्दशून्यः शब्दवांश्च ॥

(महाभाष्य पृ. १८ प. ५-९). ५

युगपदेशपृथक्त्वदर्शनात् । देशपृथक्त्वेन अकारस्य दर्शनं युगपदस्ति ।
अयमेकत्वविरोधी धर्मः । न ह्येको देवदत्तो युगपदेशपृथक्त्वेनोपलभ्यते ।
अकारस्तूपलभ्यते । तस्मादनेकोऽकार इति । अन्यत्वे हेतुद्वयमुपन्यस्तम् ।
एकस्य परिहारमाह । यदुच्यते भवता कालशब्दव्यवायादित्यत्र ब्रूमः । यदि पुन-
रिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युरिति । एतदुक्तं भवति—योऽयं व्यवायः परिकल्प्यते १०
भवता कालशब्दाभ्यां नायं वस्तुना व्यवायः । किं तर्हि व्यञ्जकस्य निमित्तस्य प्रवृत्ति-
निवृत्तिभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी एते । यदभिव्यञ्जकनिमित्तत्वमकारस्य तद्वर्णान्तराभि-
व्यञ्जके निमित्ते प्रवृत्ते अप्रवर्तमानं नोपलम्भयति अकारं पुनः प्रवर्तमानमुपलम्भयति ।
तस्मादुपलब्ध्यनुपलब्ध्योः प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामिदं भवति न तु वस्तुनो भेदात् ।
यथा शकुनिः पङ्कतावस्थितः आशुसंपातित्वात् स्थानान्तरं गच्छेत् । किं तत्र १५
शक्यते वक्तुं स शकुनिः पूर्वः परश्च वर्तते भिन्नः शकुन्यन्तरेण व्यवहित इति ।
एतत्तु शक्यते वक्तुं पूर्वमनुपलब्धः संप्रत्युपलब्ध इति । एवं च कृत्वेदमाह—एवमय-
मकारो द इत्यत्र दृष्टो द इत्यत्रोपलब्धः । ण्ड इत्यत्र दृश्यते उपलम्भ्यते ।
नैवं शक्यम् । अनित्यत्वमेवं स्यात् । अस्त्ययं तर्काश्रितः समाधिः । शास्त्र-
सिद्धान्तस्तु न भवति । शास्त्रे ह्यर्थवतः शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिज्ञातं पदस्य वाक्यस्य २०
त्रा । स च समुदायोऽभ्युपगतः शास्त्रे । समुदायश्च वर्णात्मक एव । तत्रैकत्वप्रतिज्ञाने
कर्कः । स वर्णसमुदायो नास्ति । ककारो द्विरुपलब्धोऽकारश्च, रेफश्च सकृदिति
शक्यं वक्तुं कर् इत्येवंलक्षणः समुदाय इति । एवं कारुक् इत्ययमपि कारु इत्येवं-
लक्षणः । अस्य च प्रयोगाभावात् अर्थवत्तैव नास्ति । तस्मादभ्युपगन्तव्यमेतत्—

१ तस्मादनेकारका इति. २ पङ्कतावस्थिता आशुसंपातित्वात् यथा. स्थानान्तरं.
३ वस्तुनोभिन्नः शकुन्यः

अवस्थिता एवामी समुदाया अर्थेषु, भिन्नैरेव वर्णैरनुगता इति । यदि तु पुनरमी
वर्णा आदित्यवत् स्युः । युगपदेशपृथक्त्वदर्शनादित्यस्य व्यभिचारः । एकस्या-
प्यादित्यस्य (युगपद्) देशपृथक्त्वेषूपलब्धिर्दृष्टा । तत्ताकारो देवदत्ते नरात्मनि
पुनरादित्ये नेति विषमहेतुरिति । विषम उपन्यासः । एतदाचष्टे । एवं मयो-
क्तम् । न देवदत्तमेको द्रष्टा युगपत् देशपृथक्त्वेषु उपलभते । आदित्यमपि
च नोपलभते । यो ह्युपलब्ध्वा साकेते नासावेव सौराष्ट्रिके यो वृक्षस्योपरिष्ठादादित्य-
मुपलभते । अकारं पुनरुपलभते । यस्यापि च क्षणविषयमुपलब्धियौगपद्यं
नास्ति तस्याप्यादित्यस्योपलब्ध्या विसदृश्युपलब्धिरकारस्य । मुहूर्तविषयस्योपलब्धि-
यौगपद्यस्य सम्भवात् । अकारमपि नोपलभते । यद्यकारस्य भेदाः स्युरुपपद्यते
पृथक्त्वम् । तथैक एव देशः शब्दस्याप्याकाशः । तस्मादहेतुरयं युगपद्देशपृथक्त्व-
दर्शनात् इति । श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलितः । किमर्थ-
मेतदुपादीयते । उच्यते । (अ) व्यभिचारिणां धर्माणां प्रदर्शनार्थम् । श्रोत्रोपलब्धि-
त्वमव्यभिचरितमिति न जातुचित् चक्षुषा दृश्यते । तथा बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वात् नान्येन
निर्गृह्यते । ध्वनिर्नैव व्यज्यमानो न प्रदीपादिभिरव्यज्यते । एवमाकाशमव्यभि-
चारि । तस्मान्न चाकाशमेकम् । तस्मात् एकदेशत्वमकारस्यानुपपन्नम् । या त्वेक-
देशस्य सतः पृथग्देशस्योपलब्धिः सा निमित्तकारणवशात् । यथौ दूरादेत्यपदे
व्यपदेशः दूरेस्थः संनिक्कृष्टशब्द इति करणव्यापारजनिता या बुद्ध्यस्ता एकस्य
चानेकत्वमपि दर्शयन्ति । यथौऽऽभोगवति स्थाने शब्दे उच्चारिते तत्सदृशं शब्दा-
न्तरमिहोपलभ्यते । बुद्ध्यो ह्यनवस्थिताकाराः प्रवर्तन्त एवेति । आकाशदेशा
अपि बहवः । इदं त्वयोक्तं न हेको देवदत्तो युगपत् सुधने च भवति
(मथुरायां च) । अत्र ब्रूमः । पृथिव्या एकत्वात् तदिह यो देवदत्तः (तस्य
देशः) कस्मिंश्चित् सुधने कस्मिंश्चिन्मथुरेति । एवमाकाशस्याप्येकदेशत्वे सति
देशबहु(त्व)व्यवहारः प्रवर्तिष्यते । ननु च पृथिवी स्वैरवयवैरारब्धेति तत्रावयवा
देशत्वेन युक्ताः । अनारब्धं च पुनराकाशम् । सत्यमेवमेव तत् । ते त्ववयवा

१ तथा ह्यादित्यस्योपलब्ध्या विसदृशी० २ किमथमेत उपादीयन्ते । उच्यते ।
व्यभिचारिणां, ३ ध्वनिरावृज्यमानो, ४ यथा दूरादेत्यपदे व्यपदेशः । दूरेस्थसंनिक्कृष्ट०
५ यथा भोगवति स्थानशब्द उच्चारिते, ६ देवदत्तः कस्मान्न सुधनः.

अतदात्मानः सन्तः समवायित्वाद् व्यपदिश्यन्ते । एवं किं न गृह्यते वृक्षादिभिः संयोगाद् इहाकाशमिहाकाशमिति व्यपदिश्यते । एतावांस्तु विशेषः । समवायिनो देशा वस्तुसंप्रमोहहेतुना समवायेनैकात्म्यमिव नीताः । आतश्च नीता यदनित्यत्वमपि केचित् प्रतिपन्नाः । अवयवावयविनोः देशव्यवहारे तु नास्ति कश्चित् प्रतिविशेषः । तस्माद् देशबहुत्वात् स्थितो हेतुः युगपदेशपृथक्त्वदर्शनादान्यभाव्यमकारस्येति ॥

(महाभाष्य पृ. १८ प. ९-२१)

आकृतिग्रहणात्तु सिद्धम् । प्रत्याहारेऽनुवृत्तिनिर्देशे च जातिरेव चोच्यते न व्यक्तिः । व्यक्त्युपादानं तु यथा नालिकेरद्वीपनिवासिन इदमुपदिश्यते—अयं गौरेष त्वया न पदा स्प्रष्टव्य इति । स तं बालं कृष्णं कुशं चोपदिष्टो वृद्धं शबलं स्थूलमपि न स्पृशति । तस्यास्त्वाकृतेर्न व्यवधानं व्यवच्छेदो (वा) । विवृतत्वं ये चान्ये धर्माः सर्वे ते व्यक्तिद्वाराकाः । तत्र प्रत्याहारे विवृताकृतिरुपदिष्टा । तस्या एव च शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिरिति सर्वं सिद्धम् । अत्र तु आकारग्रहणे जातिनिर्देशादकारग्रहणं प्राप्नोति । तत्तु न च प्राप्नोति प्रयत्नभेदात् । यथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः । प्लुतस्य तु (ग्रहणं) प्राप्नोति । तत्रापि परिहारः । प्लुतैश्च विषये स्मृत इति ॥

(महाभाष्य पृ. १८ प. २२-२३)

तद्वच्च तपरकरणम् । तथा च तपरकरणमित्येतदुक्तं भवति । तद्वच्चेति ग्रहणेनातिप्रसक्तमिति प्रत्याख्यातेऽपि हि योगे तपरकरणं संदिह्येत एव । किं व्यक्तौ पदार्थे प्रापकमथाकृतौ निवर्तकमिति । अतो यथैव आकृतिग्रहणे प्रत्याख्यानं तथैव तपरेष्वप्यौकृतिग्रहणमिति ॥

(महाभाष्य पृ. १८ प. २४-२७)

हलग्रहणेषु च । तत्र ग्रहणकशास्त्रस्याव्यापारः । व्यक्तिनिर्देशकरतकारो निर्दिष्टः । प्रत्याहारे तत्रत्यानुकरणम् । एकस्यासौ स्यात् पूर्वस्य परस्य च । तत्र ' झलो झलि ' इति पूर्वपराश्रयो लोपो न स्यात् । क तर्हि स्यात् । यत् भिन्नरूपौ झलौ अबुद्ध अबुद्धाः इति । आकृतिनिर्देशे तु तकाराकृतेर्निर्देशात् सिद्धो लोपः ॥

(महाभाष्य पृ. १९ प. १-३)

१ नालिकेरद्वीपः. २ अत्र तूकारग्रहणे. ३ प्लुत एव विषयः स्मृतः । ४ संज्ञत.

५ आकृतिग्रहणमिति.

रूपसामान्याद्वा । कथमयं परिहारः । तत्र केचिद् वर्णयन्ति । यद्यप्या-
 कृतिर्नैव स्यादेवमपि न दोषः । यथा कार्षापणादिष्वस्त्यां जातौ भवतस्तावत्
 मधुरायां कार्षापणमस्त्यथ चार्थवस्त्वेव । तत् तथाभूतं यत् तत्त्वाव्यवाये भवति । एवं
 च तावत् शब्दाकृतिरिति । इह भवन्तस्त्वाहुराकृतेरेव 'रूपसामान्यात् सिद्धम्'
 ५ इत्येवमयमुपात्त इति । तत्रैतत् स्यात् वैक्तुं तदाकृतिग्रहणात् सिद्ध इति ।
 तच्च न ; पूर्वमेवमुक्तं 'आकृतिः शब्देनाभिधीयते' इति । तत्राकृतेश्चैवमानत्वात्
 सिद्धमिदानीं तु व्यक्तीनां चोद्यमानत्वात् यद्यपि व्यक्तय उपदिश्यन्ते नाकृतिरुप-
 दिश्यते एवमपि सिद्धम् । कथम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः यदेतदन्यत्वं किमेत-
 दुच्चारणात् शब्दस्याकारादयमिकारोऽन्य इति अथ विशेषात् कस्माच्चित् । विशेषा-
 ० दित्याह । स एवायमिति चान्य इति च तत्त्वान्यत्वे निमित्तात् कस्माच्चित् पदार्थः
 प्रतिपद्यते । एवं चेत् किमर्थमाकारस्य भवान् विशेषादन्यत्वं प्रतिपद्यते । न पुनः
 सामान्यात् स एवायमिति । स्यात् मतम्—लोके^१ भेदेनैव व्यवहारो न भेदेनेति ।
 एतच्च न । अभेदेनापि लोके व्यवहार इति । तानेव शाटकान्^२च्छादयामइति ।
 तस्मादाकृतिरनभिधीयमानाऽपि अस्ति तस्य प्रत्यापत्तौ निमित्तमिति एतदाचष्टे ॥
 ५ (महाभाष्य पृ. १९ प. ४-८)

॥ ऋ लृ क् ॥ २ ॥

किं विशेषेण लृकारोपदेशश्चोद्यते । उक्तं हि प्रयोजनं सर्ववर्णोपदेशोऽ^३-
 विशेषेण । अतस्तदेवास्य प्रयोजनं भवितुमर्हति । अथवा विशेषेण^४ वैधर्म्येणेति ।
 अन्ये हि वर्णा अन्येन प्रकारेण चोद्यन्ते । अकारोऽपि विवृत्तत्वेन, रेफहकारौ
 ० पूर्वपरोपदेशेन^५, अन्तःस्थो^६ अणसूपदेशेन । अयं तु विशेषेणोच्यते इति ।
 अलपीयांश्च प्रयोगविषय इत्येतदाचष्टे । वर्णानामुपदेशः शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः । शास्त्रं

१ कार्षापणादिष्वस्त्यां जातौ भवता वत् मधुराकार्षापणमस्त्यथ चार्थवस्त्वेव ।
 २ एवं. ३ कक्त्वं. ४ चाद्यमानत्वात्. ५ सिद्धमिदानीं तु dropped, being a
 repetition. ६ अकारादय इकारो. ७ विशेषात्. ८ तदार्थः. ९ समवायमिति.
 १० लोक. ११ न्यभेदेन. १२ शाटकान् अछादयाम इति. १३ अनभिधायमाना.
 १४ उपदेशविशेषणम्. १५ विशेषणवैधर्म्येणेति. १६ वृत्तत्वेन. १७ पूर्वयोरुपदेशेन,
 १८ तस्या अथस्तूपदेशेन. १९ वर्णानामदेश.

च प्रयोगार्थम् । स च प्रयोगो नास्ति लृकारस्येति । अल्पीयानिति । अवर्ण-
विषयः प्रकर्षः । ऋकारस्याल्पः प्रयोगविषयः । तस्मादल्पतरोऽस्येति । स्यादेतद्योऽसौ
प्रयोगविषयस्तदर्थं उपदेशः कर्तव्य इत्यत इदमाह । यथापि प्रयोगविषयः
सोऽपि क्लृपिस्थस्य क्लृपेश्च लत्वमसिद्धम् । तत्र यान्यच्कार्याणि उदात्तादीनि
तानि ऋकारावस्थायामेव लब्धानि । नार्थं लृकारोपदेशेन ॥

(महाभाष्य पृ. १९ प. ९-१५)

यदृच्छाऽशक्तिर्ज्ञानुकरणप्लुत्याद्यर्थः । यदुक्तं प्रयोगार्थं शास्त्रं, न च
प्रयोगे लृकारो विनिवेशितस्वरूपो विद्यते इति । यदृच्छादिष्वस्ति लृकारप्रयोगः ।
यदृच्छा नाम याऽसति प्रवृत्तिनिमित्तेऽर्थगतं प्रवर्तकं निवर्तकं वा नियमहेतुमन्तरेण
प्रवर्तते निवर्तते वा सा यदृच्छा । इत्थशब्दो हि स्वरूपमात्रनिबन्धनो यत्र यत्र
प्रयुज्यते इदं तावदस्य नामधेयं करोमीति तत्र तत्र निवर्तते । स्वरूपमात्रनिबन्धनानां
च शब्दानां तस्य स्वरूपस्य रूपान्तरेण प्रत्याययितुमशक्यत्वान्नारित निवर्तकं शब्दा-
न्तरम् । तत्र लृत्कशब्दो नामधेयत्वेन नियुज्यमानोऽनपेक्षितबाह्यनिमित्तोऽसति
निवर्तके शब्दान्ते स्वरूपनिबन्धनः साधुः । स किमिति न प्रयुज्यते । तस्मात्
लृत्कशब्दस्य प्रयोगादच्कार्यप्रसिद्धयर्थं कर्तव्य उपदेशः । यदि तत्रास्ति ऋकार-
लृकारयोः सवर्णविधिरिति स तर्हि तस्मिन् ऋकारं एव अच्कार्यं प्रतिपद्यते ।
चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरित्यनेनैतत् कथयति । केचित् शब्दा नियतार्थाः ।
पर्यायास्तेषां शब्दानां नियताः । अनुत्पाद्याः पुरुषेण कर्तुरस्मरणौच्च । अरित तु
स शब्दग्रामो^{२०} यो नामधेयत्वेन नियुज्यमानः कस्मिंश्चिदर्थे अनियतः पौरुषेयेण
व्यापारेण नियुज्यते । तत्र जातिशब्दो यदा जातौ प्रवर्तते तदाऽनपेक्षितनिमित्तवत्त्वात्
शक्यते वक्तुं स यदृच्छाशब्द इति । अैन्याऽन्या पौरुषेयी प्रवृत्तिः यथा

१ प्रयोगार्थं. २-२ अल्पीयोनित्यवर्णविषयप्रकर्षकारस्याल्पप्रयोगविषयः. ३ सापि कस्य
स्यात्. ४ ऋकारावस्थामेव. ५ लृकारोपदन्. ६ यदृच्छ...कप्लुत्याद्यर्थः. ७ प्रयोगार्थ.
८ यदृच्छ-. ९ one स्वरूपमात्र dropped, being a repetition. १० प्रत्यायितुं.
११ लृत्का. १२ ऽनपेक्षित- १३ निवर्तकं. १४ निबन्धना. १५ लृकारपशब्दस्य.
१६ स तर्हि तस्मिन्. १७ ऋकारकार. १८ दच्- १९ कर्तुरस्मरणौ. २० संश्रामो.
२१ पौरुषेण. २२ तदापेक्षितनिमित्तवत्त्वाच्छक्यते. २३ यदृच्छासंशब्द. २४ अन्यान्यता.

जातिरस्ति त्वमेनेन यावता वेति । न तत्र शक्यते पुरुषेण प्रयासः स्रष्टुमित्येवं विशेषः । यदा तु द्रव्ये निमित्तापेक्षया प्रवर्तते तदाऽपि जातिशब्दः । यदा त्वभिधेयं द्रव्यमस्य, द्रव्यशब्दः । एवं गुणशब्दोऽपि । शुक्लादिगुणशब्दः (गुण-) सामान्ये यदृच्छाशब्दः, गुणनिमित्तापेक्षया जातिशब्दः, गुणभिधायित्वात् गुणशब्दः । एवं क्रियाशब्दः क्रियासामान्ये यदृच्छाशब्दः, क्रियायां जातिशब्दो क्रियाशब्दो वा । यावति च शब्दे^१ क्रियानुषङ्गोऽस्ति सर्वस्य क्रियाशब्दत्वं कृदन्तेषु तिङन्तेषु । अन्ये मन्यन्ते । जातिप्रत्यासादेव तेऽर्थास्तान् शब्दान् (ताच्छब्दं वा) प्रतिलभन्ते इति । अपरे मन्यन्ते । यदृच्छाशब्दा एवामी, जात्यादयस्तु केवलं भेदिका इति । अतस्तिष्ठसृष्ट शब्दप्रवृत्तिषु नियतशब्दत्वं नियतार्थत्वं च । चतुर्थ्यां तु शब्दप्रवृत्तौ अरित पौरुषेयत्वमिति । अशक्तिजानुकरणार्थ इति । अथ लृत्कः कः कल्पते । यदृच्छाशब्दस्तावन्न भवति नियतप्रयोगत्वात् । तस्माज्जातिशब्दोऽयम् । अनुक्रियमाणे या जातिस्तस्यां सम्बन्ध लृत्कमाह । यथा घट इति घटशब्दो घटत्वविशिष्टमर्थं ब्रुवन् जातिशब्द इत्युच्यते ।^२ एवं लृत्(क)शब्दो नान्येनानुकरणेन शक्यते प्रत्याययितुमित्यनिवर्तितं शब्दान्तरेण लृत्कारवदनुकरणमिति । **प्लुत्याद्यर्थः** । प्लुतिस्वरितद्विवचनेषु लृत्वस्यासिद्धत्वात् क्लृपिस्थ लृत्कार उपदेशं प्रयोजयतीति ।

(महाभाष्य पृ. १९ प. १६—पृ. २० प. २)

न्याय्यभावात् कल्पनं संज्ञादिषु । न्याय्योऽस्ति ऋतकशब्दः । कथं पुनरस्य न्याय्यत्वम् । शिष्टप्रयोगात् । यथैव जात्यादिषु शब्देष्वविच्छिन्न-पारम्पर्योपदेशेन एतावन्त एवामी शब्दाः इति, एवमिदमपि अविच्छिन्नम् । यदृच्छाशब्दा अप्येवंरूपा एवेति । तत्र यथैव जात्यादिषु न स्वयमुत्पाद्यन्ते शब्दाः, एवं यदृच्छाशब्देष्वपि न हि शक्यं कौकवाशितं हंसवौशितं वाऽस्य नामधेयं करोमीति तथा-

१ अस्तित्वमेतेन यावतरवेति. २ एव. ३ गुणः शब्दः. ४ गुणाभिधायितत्.
५ एवं द्रव्ये निमित्तापेक्षया गुण शब्दः dropped, being a repetition. ६ शब्द-
क्रिया. ७ कृतेषु. ८ शब्दवृत्तिषु. ९ अथामुक्तः. १० तथा. ११ स व.
१२ एवरूपा. १३ उत्पाद्येते. १४ वासितं. १५ वासितं.

विधं नाम कर्तुं शिष्टेन अनाचरितत्वात् । संज्ञादिषु इति । आदिशब्दः प्रैकोरे । के^१
 पुनः संज्ञाप्रकाराः । याः अध्येताः गोष्ठीविषयाः श्लेष्ठाः (संज्ञाः) उत्पाद्यन्ते एताः
 अपि न स्वयं शब्दानुपाद्य कर्तव्याः इति । अथवा संज्ञादिषु इति याः एताः
 जातिगुणक्रियानिमित्ताः संज्ञाः सर्वासामेवासां यदृच्छाशब्दा एवादिभूताः, न
 ह्यनपेक्षितनिमित्तान्तरा अर्थेषु विनिवेशं^२ कुर्वन्ति । अतः संज्ञानामादिभूतेषु यदृच्छा- ५
 शब्देषु न्याय्यो यः स कल्पयितव्यः । अपर आह । अनेनैतत् प्रतिपादयन्ते—
 अस्मिन्नर्थे सनिबन्धनाऽपि स्मृतिरस्ति । तत्र शास्त्रसमयादपि प्रतिषेधामहे एवंभूता
 शिष्टानां प्रवृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति । यत्र प्रसिद्धिरस्ति तस्योपादानं, न
 त्वस्ति त्वमात्रादेव प्रतिपत्तिरुक्ता । न सन्त्येव शब्दा लृप्तकादयः इत्यतस्तत् (न) प्र-
 योक्तव्याः । शिष्टाश्च प्रसिद्धिं शास्त्रं चापेक्षन्ते । भवार्तभयं निरस्यारितत्वमत्रनि- १०
 बन्धन एवेति । आतश्चैवं यदव्यक्तानुकरणं व्यक्तेनानुकुर्वन्ति शिष्टाः पटपटा-
 यतीति । न तथाभूतेन शब्देनेति । अयं तर्हि यदृच्छाशब्दोऽपरिहार्य इति ।
 अस्येदमुत्तरं यदुच्यते शास्त्रान्वितोऽस्ति ऋतकशब्द इति । अयं ह्यर्तेर्निष्ठायां
 कनि चान्वाख्यातः ऋतीयतेर्वा इति ऋतक इति । एवं ऋफिर्द्धं ऋफिड्वा-
 ख्यातः । तस्मादयमप्यरित लृफिड् लृफिड्वाश्चेति । एषोऽपि हि (ऋफिड्) १५
 ऋफिड् इति अर्तिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके^३ लक्ष्यते । ऋतकादिषु अर्तिरेव
 धातुपाठ उपदिश्यते । न लृकारः । शक्येते च फिर्द्धं फिड्वा प्रत्ययौ कल्पयितुम् ।
 “ प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तद्वह्यमिति ” । अथवा अर्तिप्रवृत्तिरिति । अर्तिश्चैव विकृता
 अपभ्रष्टा प्रवृत्तिर्लक्ष्यते । लोके चञ्चलो गन्धर्व ऋफिर्द्धं इत्युच्यते । इत्येवं वैहु
 वर्णयन्ति । एवं चैतत् । अथवा अत्राप्ययं पर्यनुयोगः । न शिष्टा ऋतक- २०
 मेव^४ प्रयुज्यते एवं तर्हि लृतकमपि प्रयुज्यते । लृफिड् अप(शब्द)भूतं नामधेयं

१ शिष्टेनाचरितत्वात्. २ शब्दादिषु. ३ अकारौ. ४ काः. ५ स्वयंब्दानुत्पाद्य.
 ६ विनिवेश. ७ न्यनेनैतत्. ८ प्रतिपादाभ्यामहे. ९ यदुक्ते. १० युक्ता. ११ प्रसिद्धां
 शास्तं. १२ भवार्तभयं. १३ मात्रा. १४ तीभी. १५ ह्यन्ते. १६ कति.
 १७ ऋतीयते वा. १८ ऋफिड्. १९ लृफिड्. २० अप्रवृत्तिश्चैव. २१ लोको.
 २२ अर्तिरेव. २३ फिड्. २४ अर्तिश्चैव. २५ वक्ष्यते. २६ ऋफिड्. २७ इत्येवंहु.
 २८ वैतत्. २९ एवं. ३० लिफिड्शंपभूतनामधेयं.

कर्तव्यमित्येतद्दर्शनम् । दृष्टार्था ह्येषा स्मृतिः । हंसतद्भक्षणादिवत् । दृश्यते अस्या
 अनुरोधैः, एषा कृतस्मरणा भक्ष्यता इति । शिष्टास्तु म्लेच्छनामधेयवदपे(शब्द)-
 भूतं नाभिमन्यन्ते इति । एवं प्रत्याख्याय यदृच्छाशब्दार्थताम्, अशक्तिजानुकरणार्थ-
 तामपि प्रत्याचष्टे ॥ (महाभाष्य पृ. २० प. ३-१३)

- १ अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु । यत् विहितं यद्वा न विहितं न
 प्रतिषिद्धं तदेवानुक्रियते । शिष्टैर्यत्तु प्रतिषिद्धं न तदन्येन कृतमित्यनुक्रियते । अप-
 शब्दस्तु दुष्टः । तस्यानुकरणं न कर्तव्यम् । ...^१... यद्यप्यर्थो वैदिक-
 स्तथापि शब्दानां लौकिकत्वात् लोके इत्युच्यते । इदं तु ' विश्वसृजं सत्रा-
 ण्यासते ' इति वेदे च पठ्यते । विषम उपन्यासः । एतदुक्तं भवति—न-
 ० अनुकरणात् धर्मोऽधर्मो वा । किं^{११} तर्हि । त्यागात् अनुष्ठानात् वा । शक्यं चैतत्
 वक्तुं अनुकरणमेवैतत् न भवतीति । यत्र हि अनुकृतमात्रं काचित् क्रिया सादृश्याद्
 दृश्यते तदनुकरणं भवतीत्येतत् दर्शयति । यस्तु खल्विदमसाविति । स्नाता-
 नुलिप्त इति इदं स्वास्थ्योपलक्षणम् । अस्वस्थेन हि चित्तेनाकार्यमारभ्यते । माल्य-
 गुणकण्ठ इति प्राकाशोपलक्षणम् । सुरां हि पिबन् ब्राह्मणः प्रच्छन्नं पिबेत् । अयं
 ५ तु माल्यगुणकण्ठ इति^{१०} । पयसि मद्यपानाशङ्काल्लभ एवमप्यत्र कदलीछेदः^{१२} । परं
 च केनचित् सदृशमनुकरणत्वं, न चात्र दोषो भवति । कुर्वन्ति हि शिष्टा एषं-
 भूतमनुकरणम् । यदि ब्राह्मण्यो लृतकशब्दमर्थपदार्थकमुच्चारितमर्थपदार्थकं ह्यवानु-
 कुर्वन् प्रयुज्जानः, स्यात् प्रत्यवायः । यतस्तु शब्दपदार्थकं प्रयुङ्क्ते तस्मात् पयः-
 पानवदिदमपि न दोषायेति । अपशब्द इति अपि तस्यापशब्दः स्यात् । अस्य हि
 ० यावन्तोऽसाधवो गाव्यादयः सन्तु एवास्य अतोऽर्थभेदान्नास्त्येपशब्दत्वम् । यथा

१ दृष्टोक्तो. २ हंसतद्भक्षणादिवत्. ३ दृश्यतेत्यनुरोधविषया कृता स्मरणवक्ष्यताति.
 ४ नामधेयवदपभूतं. ५ एव. ६ अनुवर्तणं. ७ शिष्टातिषिष्ट. ८ न प्रतिषिद्धं.
 ९ योऽवानुक्रियते योऽस्तु यद्यपि...वेदे च यत इति is meaningless and repetitive,
 hence dropped. १० इदं तु विश्वजिः सत्राण्यासत. ११ कि. १२ अनरणकरण.
 १३ भवताति. १४ काचि. १५ सादृशा १६ स्वास्थ्योपलक्षणमल्लानहि चित्ते कार्य-
 मालभ्यते. १७ प्राकाम्योपलक्षणम्. १८ सुरांति हि. १९ मालागुणकव २० यद्यपि.
 २१ शंकालव. २२ कदलेदः. २३ ब्राह्मणे त. २४ सत २५ अतोयभोदानां.

गोणीशब्दस्यावपने साधुत्वं सारनादिमत्यसाधुत्वम् । स्यादेतत्—अपशब्द इत्ययमन्वा-
ख्यातत्वात् । साधुरिति अयमन्वाख्यातोऽर्थवत् प्रातिपदिकमिति । अयं खल्वपि
भूयः ... । कोऽस्य विशेषः । उच्यते । एतदप्यत्र नास्त्येव साधोरयमनुकरण इति ।
यदि क्लृपिस्थस्य । एतदुक्तं भवति—आदावेवात्र प्रतिविहितमिति । यः प्रयोगे
विद्यते सोऽयं न च प्रयोग इदमरित पूर्वत्रासिद्धमित्याह । भवेत् तदर्थेन नार्थः ५
स्यात् । अयं त्वन्यः क्लृपिस्थपदार्थक इति । ... प्रकृतिवदनुकरणं
भवतीति । सत्यपि वचने क्वचिदियं परिभाषा न प्रवर्तते । यदा ऽवयवस्य रूपता-
माश्रित्य नार्थरूपतामनुकरोति तदा धातुरूपेणाश्रितत्वात् प्रकृतोवासा धर्मो दृष्ट इति
तत्कृतं कार्यं न भवति । यथा विपर्याभ्यां जेरिति इयडादेशो भवेन्न कृतः । यदाऽर्थ-
रूपतामाश्रयते तदा धातुनिकरण इति प्रकृतौ दृष्टमियडादेशं प्रतिपद्यते परिव्यवेभ्यः १०
क्रियः इति । द्विः पञ्चत्वित्याहेति । अयं च तिङ् न भवति साधनाभिधायित्वाद्धि
तिङ् । एवमग्नी ज्वालितौ इत्युक्तम् । तमनुकरोति अग्नी इत्ययमाहेति । तत्र द्वयोरर्थ-
योर्वा एकाभिव्यञ्जकस्य वा द्विवचनं नान्यस्येति । अत्र त्विदमस्ति वचनव्यं गम्ल
सृष्ट् मुच्छ षट्^{१५} इत्येतेष्ववस्थितोऽनुक्रियते । साध्वल्कारमधीते इति । तदा
नास्त्येतत् प्रकृतिवदनुकरणम् । अथ मन्यसे क्लृपिश्चायं धात्वादिष्वनुषवत इति १५
ऋतकेति क्लृपिस्थ एवेति तुल्यम् । तत्रैवं ब्रुवते । तदुक्तं भवति । अट्प्रभृतिष्वेक
रल्लकारो वा स वक्तव्य इति । ऋति र् वावचनम् । (लति ल्ल वावचनम् ।)
अनेन हीत्संज्ञो भविष्यति । यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवति अपशब्द एवासौ
भवति । ब्राह्मण्यलतक इत्याहेति । अनुकरणस्य प्रकृतिरर्थपदार्थिकोऽसौ अपशब्दः ।
प्रकृतेश्च धर्मान् अनुकरणशब्दो लभते इति अपशब्दत्वमायातम् । अपशब्दश्च न २०
प्रयोक्तव्य इति शब्दव्यवहारः । ततः प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति । प्रामाणिका या
प्रकृतिरुपदिश्यते सा प्रकृतिवत्नाश्रीयते । यथा स्थानिवदादेश इति शास्त्रे यः
स्थानी स आश्रीयते । न च व्याकरणे अपशब्द इत्येवं कश्चित् लृट् प्रकृतौ उप-

१ गोणे. २ विशषः. ३ नास्त्येव साधारणम्. ४ यः प्रयोग विद्यति यो यज्ञ.
५ क्षपिस्व. ६ नष्ट. ७ इततकृत. ८ भ्या. ९ भव न कृतो. १० द्वि पञ्चत्वित्या-
हेति. ११ नाद्धि. १२ ज्वालित. १३ अग्नमित्य. १४ विद. १५ ष्ट.
१६ इत्येतव्ववस्थितो. १७ मन्यस. १८ रनुकारो. १९ संवक्तव्य. २० Super-
fluous इति dropped. २१ सावाप- २२ अनुकरणशब्दो. २३ प्र - - -
युक्तव्यः ; दार्थिको - - धर्मान् being a repetition, dropped. २४ शब्दव्य-
विहारः. २५ य. २६ ट्प्रकृतौ.

दिश्यते साधूनामन्वाख्यानात् । अथानुमानादपशब्द इत्येवमन्वाख्यायेत । न च सामर्थ्यगृहीता प्रकृतिर्भवितुर्नर्हतीति । अथवा प्रकृतिवदिति शास्त्रपूर्वकं कार्यमति-
दिश्यते । न चापशब्दे किञ्चित् शास्त्रप्रवर्तकं कार्यमस्ति । न हि शक्यं व्याकरणे-
नापशब्दत्वमन्वाख्यातुम् । यदपि च कार्ययोगि शब्दरूपं तस्मिन्नपि न शक्यमप-
५ शब्दत्वमतिदेष्टुम् । तस्मात् प्रकृत्यभावात् तत्तद्विषयस्य च धर्मस्य शास्त्रेणानाश्रितत्वात्
अनुकरणे चातिदेष्टुमशक्यत्वादिदमुच्यते अपशब्दानुकरणोऽपि नापशब्द इति । एव-
मवस्थितोऽशक्तिजानुर्करणाथे लृकारोपदेशः । अपरे प्रत्याख्यात एवेति वर्णयन्ति ।
अपशब्द एवासौ भवति यस्मादपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । न चापशब्दः
प्रयोजनं भवितुर्नर्हति (इति) वाक्यशेषः । कुत एतदिति इतर आह । तस्मात् न
० ह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते इति । न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति यणादीनामिति
वाक्यशेषः ॥ (महाभाष्य पृ. २० प. १४—पृ. २१ प. १२)

एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्लुत्यादयः । नात्र गृहीतव्यमादेशग्रहणा-
दिति । एवं हि विज्ञायमानेऽविधिरयमिति प्लुतिर्न स्यात् । तस्माँल्लोकप्रवृत्तिरेवा-
श्रीयते । ननु च लोके जात्यनुषङ्गात् शुनि संप्रत्ययः । इहाप्यस्ति जात्यनुषङ्गः ।
५ यदा च ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिराकृतिग्रहणाच्च ग्रहणकशास्त्रं प्रत्याख्यायेत
तदा सत्यपि श्रुतिभेदे एकाकृतित्वमेव यथा ह्रस्वदीर्घयोरिति । (राज्ञः क च)^{२१}
राजकीयमिति । अल्लोपोऽनः इति । एवं मन्यते । कस्यचिद् धर्मस्य भावानुषङ्गात्
स्मृत्यनुषङ्ग इति स एवायमिति प्रवर्तते बुद्धिः । तत्र ककारे कृते ककारानु-
षङ्गात् स्मृत्यनुषङ्ग इति संप्रति वचनमारभते—षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । यस्य विकार-

१ महतीति. २ शास्त्रं पूर्वकं. ३ किञ्चित् dropped, as. repetitive;
कायमस्ति ४ अतिदेष्टुम्. ५ विषयस्य व धर्मास्य. ६ शास्त्रेणानाश्रितत्वात्.
७ अतिदेष्टुम्. ८ अनुकरणाय. ९ प्रत्यात्. १० यवासौ. ११ भवितुमर्हति.
१२ एतदितातर. १३ यानुमादष्टा प्रकृतिरस्ति. १४ यणाद्वनामिति. १५ गृहीतव्य-
१६ प्लुतिर्न. १७ लोके प्रवृत्ति. १८ शुनि. १९ जात्यनुषङ्गः. २० वरकार-
योरलृकारयोः २१ राज्ञः क च इति. २२ यणाग्रिमिति. २३ अनुषङ्गं इति.

काले षष्ठीनिर्देशस्तस्यानन्यत्वम् । अत्र च ककारविधानकाले राज्ञः षष्ठ्या—नानः—
इति राजशब्दः स्यात् न अन्शब्दः । प्लुतो न प्राप्नोति क्लृप्तशिख
इत्यत्र । न ह्यत्र ऋकारः षष्ठ्या निर्दिष्टः । कस्तर्हि । रेफः । तेन प्लुते नास्त्य-
नन्यत्वम् । ऋकारोऽपि अत्र षष्ठ्या निर्दिष्टः । सौत्रो निर्देशः सुपां सुलुगिति ।
उरिति च सम्बन्धमात्रमाश्रीयते । स कदाचित् साक्षाद् अवयवं रेफं विशिनष्टि ५
क्लृप्तादिषु । सम्बन्धसम्बन्धत्वाच्च कपिलकादिषु । नृकारान्तग्रहणमिति ।
राजकीये नान्तत्वं नास्ति । न हि आ पुच्छे छिन्ने पुच्छवानिति व्यपदिश्यते । इह
तर्हि क्लृप्तशिख इत्यनृत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । ऋकारो यथा एक-
देशविकृत इति ॥ (महाभाष्य पृ. २१ प. १३—२३)

अरवत इति वक्ष्यामि । ननु न मनुपाऽत्र भवितव्यम् । उच्यते । १०
विशिष्टार्थप्रतिपत्त्यर्थं मनुप् उपादीयते । अरवत इत्युच्यमाने होतु ऋकार
इत्यत्रापि प्रतिषेधः स्यात् । अस्यापि रेफोऽस्ति समीपे १० । तस्मात् अवयवेन
तद्वत्ता प्रदर्श्यते यथा विषाणीति अत्र । तद्वत् इदमुच्यते । बहुव्रीहिरपि
अनन्तरादिषु प्रतिषिद्धः । तस्मात् सर्वबीजी सर्वकेशी इत्यत्र प्रक्षेप्तव्यः ।
स एष सूत्रभेदेन । एतदुक्तं भवति — अन्यार्थोऽयमन्य उपदेष्टव्य इति । १५
सैषा वंशस्तम्बादिति । रूपस्य साम्यात् तथा क्रियया सार्थमस्येति ॥

(महाभाष्य पृ. २१ प. २४—२८)

एओङ् ॥ ३ ॥ ऐऔच् ॥ ४ ॥

उपदिश्यमानता तपरातपरविषया सन्ध्यक्षराणां भाष्यवाक्येनोच्यते । तस्याश्च
असत्त्वभूतत्वाद् इदमा सम्बद्धत्वानुपपत्तिः । नैष दोषः । यो हि शब्दोपादानः स २०
तथाभूतेन शब्देनोच्यमानः सम्बद्धमशक्यो यथा पचत्यपत्यमिति । यदा

१ षष्ठानिदेशः. २ राजशब्दः. ३ न शब्दः. ४ ऋकारस्य. ५ कस्तर्हि. ६ तन
७ सोऽत्र निर्देशः. ८ संबन्धसंबन्धाच्च. ९ कल्पकारादिषु. १० चकार—, ११ राजकाये.
१२ क्तवारो. १३ च. १४ प्रतिपत्त्यर्थं. १५ इत्यस्यमाने. १६ पि रेफोऽस्ति
१७ समीपे. १८ अवयवेन. १९ दृश्येते. २० विषाणति. २१ द्विदमुच्यते.
२२ सबबाजा सर्वकेशा. २३ स्तम्भमिति. २४ साष्टमस्य. २५ एओच्. २६ उपदिश-
मानता. २७ असत्त्व—, २८ संबन्ध—, २९ शब्दोपादानस्य. ३० संबन्ध—.

वस्तुरूपं बुद्धावुपस्थापयति तदा सर्वोप्यऽर्थो विद्यत आत्मरूपेणेति किमिति न
सम्भन्त्यति पचतिः तस्यापत्यमिति । स एव वाक्यार्थोऽसत्त्वभूतोऽयमर्थ इत्यसत्त्व-
शब्देनोच्यमानः सत्त्वभूत उच्यते । तथा च इदमा प्रतिनिर्दिश्यते । एवमिहापि
वाक्यार्थोऽर्थाश्रितशब्दोपादानः आत्मरूपेऽवस्थित इदमा संबध्यते । कश्चात्र
५ विशेषः ॥ कार्यगतं विशेषं पृच्छति — किं क्रियमाणेषु तपरेषु लभ्यते
अक्रियमाणेषु चेति ॥ (महाभाष्य पृ. २२ प. १-३)

सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत् तपरोच्चारणम् ॥ केयं वाचोयुक्तिः
'तपरोपदेशश्चेत् तपरोच्चारण'मिति यावता दिशिर्लुच्चारणक्रिय इत्युक्तम् ।
तत्रैतदुक्तं भवति — तपरोच्चारणं चेत् तपरोच्चारणमिति । उच्यते । एतत्
० प्रतिपादयति — यथाऽन्येषामुपदेशश्च तावदस्ति, अथ लक्षणेन निर्वर्तन्ते न
श्रूयन्ते । यथा यादी चुञ्चुपचणपौ । एवं तकारस्योपदेशे सति निर्वर्तकलक्षणं
नास्ति इति इदमुच्यते — तपरोच्चारणं कृतं न श्रूयते इति उच्चारणं कर्तव्यम् ।
अथवा गुणैरपि परिप्रापणमुपदेशः । सन्ध्यक्षराणि चेत् तपराणि तपरतां प्राप्यन्ते
तपराण्युच्चारितानि इति । अथवा तपरोपदेश इति तपरफलप्रतिनिर्देशः । तपरफलं
५ चेदिष्टं मन्यसे । सन्ध्यक्षरेषु तपरोच्चारणं कर्तव्यमिति । सन्ध्यक्षराणीति
पूर्वाचार्यसंज्ञैषा । तेषां चान्वर्थ्य संधीयमानावयवत्वात् । संधीयमानौ पूर्वपरावयवौ
एषामिति । अत्र च ग्रन्थे विप्रतिपत्तिः । कश्चित् सर्वाण्येव तपराणि कर्तव्यानि
इति प्रतिपन्नः । कश्चित् एकारैकारावेव तपराविति, ओकारौकारौ तु तादपि
परस्तपर इति तपरत्वं प्रतिपद्यते इति । यदीह^१ सर्वाण्येव तपराणि स्युः, ओत्
० ड् औत् च् इति इत्संज्ञैव न स्यात् । न ह्युपदेशेऽन्यस्तकार इति । किं
पुनस्तकारस्येत्संज्ञायाः प्रयोजनं यावता तकारस्येत्संज्ञा न स्यात् । द्वित्वविकल्पे
तिता प्रत्याप्यग्रहणम् । इह मा भूत् — दिव औत् इति । तस्मादस्ति तपरोष्णित्संज्ञा
इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अतो दिव औत् इति यदुच्चार्यते तस्येत्संज्ञा । तत्र तित्ता यः

१ म. २ शब्दन-. ३ सचभूत. ४ तथा ५ प्रातर्दिश. ६ अयाश्रित-.
७ कय. ८ दिश. ९ निर्वर्तति. १० निर्वर्तक-. ११ उच्चारण कता. १२ श्रूने.
१३ अरण. १४ उपदेशा १५ संत्यक्षराणि. १६ नवता. १७ तपरफल. १८ तेषा
चान्वर्थ. १९ संधीयमानावयवत्वात्. २० उकारौकारौ नु तादाप. २१ यदिह. २२ ह्युपदेशे
च तकार. २३ नपरस्य. २४ द्रपं विकल्पतेति प्रत्यय-. २५ दिव उदिति. २६ तत्रातता,

प्रत्याय्यते स तत्कार्यं प्रतिपद्यते — संज्ञी कार्यं प्रतिपद्यते । अस्ति तत्र
 त्तिक्करणस्यानन्यार्थत्वम्, इह तु तपरत्वमन्यार्थं तत्कालप्रतिपादन उपयुक्तम् ।
 संज्ञिनि तद्व्यपदेशस्य निमित्तं कथमिव स्यात् । अनेकार्थत्वादनुबन्धस्य अदोषः ।
 दृष्टो हेकोऽनुबन्धोऽनेकार्थः । यथा ठञौदिषु ञकारो वृद्ध्यर्थः स्वरार्थश्च ।
 सर्वत्रैव च इत्संज्ञा वक्तव्या । इतरेषां हि तपरं सन्ध्यक्षरं तत्कालान् प्रतिपादयत् ५
 स्वस्वरूपं प्रतिपादयति । स तु अटित् एव यः टितः कार्यत्वं प्रतिपाद्यते ।
 कुतः । तत्प्रतिपाद्यानामुच्चारणं नास्त्येतदुच्चारणोपाय इति । एवमपि सन्ध्यक्षराणां
 तत्कारस्येत्संज्ञा वक्तव्या । इतरथा हि तपरं सन्ध्यक्षरं तत्कालान् प्रतिपादयेदिति
 सतत्कारकं संज्ञारूपम् । प्रतिपादिते च स्वरूपे इत्संज्ञा नास्ति, उपदेशाभावात् ।
 अथेह कस्मान्न भवति स्वरूपग्रहणमिति । एके वर्णयन्ति । का पुनरत्र १०
 संज्ञा । आदिरित्याह । तत्स्वरूपलक्षणं मन्ये । यैद्येवं, आदिरेव संज्ञार्थेनार्थवान् ।
 अनुबन्धस्तु कार्काशितवत् । विभक्त्यभावः 'इकः' 'अचि' इति । तस्मात्
 समुदायः संज्ञा । यद्यपि समुदायस्तथाऽणौऽतपरा एव तथापि ईत्संज्ञया अन्यो
 निवर्त्यते । इह तु अनन्यत्वात् असत्यामित्संज्ञायां सतत्कारकं स्वरूपं प्राप्नोति ।
 प्रत्याय्यस्तु तत्प्रमाणः अतपर एव । तथा शुक्लवाससां तुल्यपरिमाणमानयेदिति १५
 अन्योपलक्षणपरे शुक्लं वाससि अन्तर्भवति । स्वव्यापारे तु तद्गुणविज्ञानमस्त्येव,
 तपरत्वमन्येषूपलक्षणम् । स्वव्यापारे तु तपर इति तत्कारोऽप्यन्तर्भवति । अतः सर्व-
 संज्ञायां प्रतिविधीयते । समुदायावयवभेदाददोषः । ङकारो हि एओ इत्यस्यानुबन्धः,
 तत्कारश्च ओकारस्य । एवं चकार ऐऔ इत्येतस्य, तत्कार औकारस्यैव । यथा
 सुटष्टकारः समुदायस्य, औङ् इति तदेकदेशस्येति । यस्य द्वौ तपरौ स २०
 पर्यनुयुज्यते कथमितरयोस्तपरत्वमिति । स आह— तादपि परस्तपर इति । ननु च

१ संज्ञायार्थः. २ सित्करण-. ३ अनन्यर्थवातइतु. ४ अनकार्थः. ५ टगादिषु
 ककारो वृद्ध्यर्थः. ६ उच्चारणा नास्त्येत दुच्चारणोपाय इति । ७ यद्येसिदिनेव संज्ञार्थेन ।
 ८ वासितवदिति विमरस्यभावः इकः अचाति । ९ तथाणो अतपरा. १० इत्संज्ञान्यो०.
 ११ अनन्यत्वात् असत्यपि. १२ अन्योपलक्षणपार शुक्लेवाससा अन्तर्भव तस्वव्यापारे नु तत्
 गुणविज्ञानमस्त्येव । १३ सबड्संज्ञायां. १४ ऊकारश्चैकारस्य. १५ समुदायस्योठ
 इति समुदायस्य आडइति.

नात्राद्याप्येतदवतिष्ठते, आतश्च नावतिष्ठते यद्वक्ष्यत्युत्तरत्र । नैष दोषः । स्थितमपि पुनः पुनः स्थपतिवदुपन्यस्यते यथैतदेव पुनः 'वृद्धिरादैच्' इति वक्ष्यति तदप्येव । तस्मात् प्रतिज्ञाभेदमात्रमेव सर्वाणि वा तपराणि द्वे वा तपरे इति । अथ किमर्थम् 'अतो भिस् ऐस्' इति प्रत्याहारो न भवति सन्ध्यक्षरे तकारे यथा अचीति ।
 ५ किं च स्यात् । अग्निभिर्वायुभिर्गोभिर्नौभिरित्यैस्भावः स्यात् । अथ कस्मात् स्वरूपग्रहणं न भवति । किं च स्यात् । भवद्विरित्यैस्भावः स्यात् । अथ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिहापि तपरोऽयमिति व्याख्यास्यामः ।

(महाभाष्य पृ. २२ प. ४-५)

प्लुत्यादिष्वञिधिः । अभ्युपगम्य प्लुतं द्विर्वचनादयो दोषा उच्यन्ते यथाऽभ्युपगम्य ह्रस्वयलोपौ धातुविधितुक्प्रतिषेध उच्यते । सम्प्रति प्लुतमेव चोदयति । त्रिमात्रो हि कालभेदादप्रत्यायितः । ततः अवधारणात् अच्यमप्रतिपद्यमानोऽशक्यः प्लुत इति निर्देष्टुम् । तत्र यः प्लुतोऽस्ति कथंचिदासन्नः स प्राप्नोति ईकार उकारश्च । एवं सति गोऽत्रातादिषु सिद्धं चेद् द्विर्वचनम् अनिष्टस्तु त्रिमात्रः श्रूयत ।
 (महाभाष्य पृ. २२ प. ६-१२)

५ **अतपर एच इग्रस्वादेशे** । तपरत्वे पुनः सति अर्धस्य एकारस्य भिन्नकालत्वात् असति अच्ये ह्रस्वसंज्ञाया अभावः । ननु च यस्यापि तपराणि । एतदुक्तं भवति—योगारम्भं प्रति साम्यम् । एष तु विशेषः 'एचः' इत्युक्तम् । सम्प्रति 'एच इग्रस्वादेशे' इति वक्तव्यमिति । ऐचोस्तु विश्लिष्टावर्णत्वात् संश्लिष्टावर्णौ अर्ध—एकार—अर्ध—ओकारौ न भवतः इति । प्रत्याख्यायत एतत् । ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । अर्धमात्रा अवर्णस्य, अध्यर्धमात्रा इवर्णो-वर्णयोरित्येष प्रविभागः । तत्र ब्राह्मणग्रामस्यानयनमिति यथा भूयस्त्वाद् व्यपदेशः, एवमिहापि इति । इदमपि प्रत्याख्यायते । सिद्धमेडः सस्यानत्वादिति ।

१ पुनः पुनःस्थपतवदुपन्यस्यते. २ वक्ष्यति चषप्येव । ३ किस्विस्वात. ४ भवद्विरित्यै-स्तावः. ५ तमधारणाद्यमप्रति. ६ इकार उकारश्च । ७ गोत्रेनादिषु सिद्धं चेद्विर्वचन. ८ सप्रति एच. ९ तत्र ब्राह्मणग्रामस्यानयनमिति.

कथमिदं तत्र प्रत्याख्यातम् । न रत एवार्ध एकारोऽर्ध ओकार इति । एतौ चेन्न
स्तः तालव्यस्य तालव्यः सस्थानः, ओष्ठ्यस्य ओष्ठ्य इति । एवं शिक्षाकाराः
प्रतिपन्नाः ‘ओष्ठ्यतालव्या’विति । अत्र चार्धओकारादर्शने न शिक्षाभेद इत्ये-
तत् प्रतिपद्यते । कथं तालव्यत्वे सति एकारस्य (ऐकारस्य च) श्रुतिभेदः,
ओष्ठ्यत्वे च ओकारस्य औकारस्य च । तेषां हि स्थानैप्रयत्नादिकाः सर्वे अभिन्नाः ५
इति दर्शनभेदाददोषः । एके न मन्यन्ते । योऽसौ वर्णस्य निष्पादको वायुः स
एकारस्य निर्वृत्तौ स्वरसमर्पणाये, यः कण्ठस्तमुपश्लेषयति केवलं, स्थानं ताल्वेव ।
एवमोष्ठ्येव स्थानमोकारस्य केवलं तु वायुः कण्ठमभिहन्तीति । इतरे तदपि
स्थानमभिमन्यन्ते । श्रुतिभेदः श्रोत्राग्रमध्यमूलभेदाद् भवति यथाश्रयस्थानाम् ।
ननु चैङः सस्थानतराविति । एवं विद्यते । विद्यमानत्वमेतयोरनेन सस्थानत्व- १०
मुक्तमिति चेत् तावेव सस्थानतरौ । न तौ स्तः । लाघवात् प्रत्योहारे विद्यमानौ
तावेव पठितौ स्याताम् । ननु गुणवृद्धिसंज्ञार्थ उपदेशः स्यात् । दीर्घग्रहणं संज्ञायां
करिष्यते । तथा च सति सहिवहोरोदिति तपरकरणं वर्णग्रहणं च कर्तव्यं भवति ।
ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्निराणायनीयाः । किमर्थं छन्दोगग्रहणम् ।
सात्यमुग्न्यादीनामप्रकाशत्वात् । **सुजाते एश्वसन्नुते ।** अन्तःपादमव्यपरस्यैव एकार- १५
मादेशं विदधति । **पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम् ।** प्रातिशाख्यं ते कुर्वन्ति । ननु
चैकचरणविषयमुपलक्षणं क्रियते । यथा देवसुम्नयोर्यजुषि काठके इति । सत्य-
मेवैतत् पार्षदकृतिरिति । पार्षदमुच्चारणमेषाम् । स्वस्थाने च पार्षदव्यवहार एष
नान्यत्रेति । एवंप्रकाराश्च तेषां बहवो व्यवहाराः कितंकिटाकारा स्तोभादयः । एव-
मर्थमिदमुक्तं छन्दोगानामिति । (महाभाष्य पृ. २२ प. १३-२४) २०

आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणाम् । अन्यस्याभावात् । इदमप्यत्र नास्ति
प्लुतश्च विषये स्मृत इति । इह तावत् पशुमित्यभ्येक इतीयता सिद्धम् ।
एतदपि वा न कर्तव्यम् । सिद्धो हि दीर्घः ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ इति । सत्यमेव-

- १ एवार्धेकारार्धोकारौ. २ दर्शनन शिक्षाभेद इत्येतत्प्रतिद्या. ३ स्थानप्रयत्नकाः.
४ स्वरसमाये. ५ प्रत्याहारे एवं विद्यते विद्यमानत्वमेतयो. ६ छन्दोगग्रहणम्.
७ सुजाते अश्व०. ८ पार्षदप्रकृतिरिति. ९ कितंकिटाकारा स्तोभादयः.

- मेतत् । किञ्चरभ्यमाणे अमीत्येतस्मिन् 'वा छन्दसि' इत्येतत् कथमारम्भानुवर्तते इत्येवमर्थमभ्येक इत्येतत् स्यात् । तस्मात् पूर्वग्रहणं पूर्वरूपार्थं क्रियते । तथापि दीर्घमप्यनुवर्तते । ननु चैवमर्था पूर्वाऽनुवृत्तिः पूर्वो दीर्घो यथा स्यात् । तस्मात् पूर्वग्रहणं पूर्वरूपार्थं क्रियते । तथापि पर उभयान्तरतमो मा भूत् । इदमप्यत्रानुवर्तयि-
- ५ त्वयं द्वितीयं पूर्वग्रहणं 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति । अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । ननु च नियमार्थमेतत् स्यात् । इह मा भूत्—'ऋत उत' इति । इदं तर्हि ज्ञापकम् । 'सौ च' 'संप्रसारणस्य' इति । एतदपि ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं स्यात् । 'इको ह्रस्वोऽङ्यो (गालवस्य)' इति तस्यैवेदं लिङ्गम् । संप्रसारणपूर्वो यौ द्वौ पूर्वशब्दावनुवर्तते इति । 'अतो गुणे' परत्वात् सिद्धम् । तत्रैकार ओकारश्च
- १० दीर्घावेव । किं रूपग्रहणेन । तदाकारार्थमेव विज्ञायते । इह तावत् खट्ववश्यं इति । अयमभिप्रायः । 'आद् गुणः' इति सर्वेषु स्थानमुपस्थितेषु एकार—ओकारौ 'खट्वेन्द्रः' 'खट्वोदकम्' इति अवस्थितौ । अकारश्च श्रूयते गुणसंज्ञः इत्यतो विगृहीतः श्रूयते । यथोक्तम्—'शकारभकारावपि पदान्तौ न स्तः' इति । तपरे गुणवृद्धी । यद्यपि संज्ञिनो भिन्नास्तथापि संज्ञारूपेणोच्यमानास्तलिङ्गसंख्या उच्यन्ते । यथा
- १५ तरतमपौ घ इति । अथवा तपरसहिते शास्त्रे तपरे । यद्वा तपरे इति सप्तमी इयं तपरैर्विषये संज्ञिनि तपरे गुणवृद्धिसंज्ञे इति । कस्य पुनरतपरत्वम् । उच्यते । संज्ञिनाम् । कस्मात् । संज्ञायाः परार्थत्वात् । तन्नोपादेयं संज्ञायारतपरत्वमिति संज्ञायामप्यासक्तं लिङ्गात् संज्ञिनामेव विज्ञायते । यद्येवं, संज्ञिनां कालावधारणं नास्ति अनुच्चार्यमाणत्वात् । तत् किंकालमिदं तपरत्वमिति अज्ञाते सति तपरकरणसामर्थ्यात्
- २० सवर्णानां न स्यात् । इदं तु नास्ति द्विमात्राणां न पुनस्त्रिमात्राणामिति । अथ मन्यसे संज्ञैव तपरेति, एवमप्येकारस्तपरः, ऐकारश्च सवर्णः तत्कालं प्रतिपादयेत्, न त्वोकार—औकारौ चेति ग्रहणमेव वा न स्यात् । अपि वा सर्वकालेऽस्य प्रतिपत्तिः स्यात् । संज्ञायास्तावत् तपरत्वे न दोषः । यत्र हि एच्च ऐच्च समुदायो न भवति तत्रान्यवर्णस्य विकलाङ्गा परिभाषा नोपतिष्ठते । तत्र 'तपरस्तत्कालस्ये'ति इदमेतावति व्याप्तिरिति । यस्य ग्रहणमस्ति तस्य तत्कालस्येति । तच्च ग्रहणं तपरत्वात् । तत-
- २५

१ तथापि द्वित्वमप्यनुवर्तते. २ मा भूदत इति । ३ तत्र इकार उकारश्च, ४ आकारश्च श्रूयते. ५ तरे विषये.

स्तर्हि 'आदिरन्त्येन सहेता तन्मध्यस्य च' इति अणा एकारओकारयोर्ग्रहणं यथाऽणिति
अडिति वा आदिभूतेनाकारेण प्रत्यायिता अश्रूयमाणा अपि इकारादयो ग्राहकाः ।
यदापि संज्ञिनोऽतपराः तदाप्यादिरन्त्येन सहेतेति यः संनिविष्टः स गृहीत
उत्तरकालं तत्कालातत्काले द्विमात्रयोश्च संनिहित इति युक्ता तत्कालप्रति-
पत्तिरेव । **तादपि परस्तपर** इति । अनयोरुपादानमेकशेषात्, प्रवृत्तिनिमित्तस्थानु- ५
पादाने स्वरूपमात्राश्रयणात् 'सहिवहेरोदवर्णस्य' इति लिङ्गात् । द्वौ योगौ तन्त्रेणो-
च्चारितौ विप्रतिपत्तेः । यथा विभक्तिविशेषनिर्देशात् 'इग्यणः संप्रसारणम्' इत्येकस्यैव वा
शब्दस्य द्वयार्थाभिधानयौगपद्यादिति । **किं दकारेण प्रयोजनमिति** । ऋकारा-
न्तानां सर्वेषामुदात्तत्वादननुनासिकत्वाच्च प्रवर्तकं नोपपद्यते तपरकरणं नापि नि-
वर्तकं अनण्त्वादिति दकारेण तुल्यस्तकारः इति । १०

(महाभाष्य पृ. २२ प. २५—पृ. २३ प. २३)

य एते वर्णैकदेशा वर्णसमानाकृतयः । सन्ध्यक्षरेषु अकारेकारोकाराः
अवयवा वर्णान्तरैरेकाकृतयः, तथा औकारादिषु मात्रिका एवावयवाः, एवमुकारे
रेफः लृकारे लृकारः । किमेतत् । अणादय उदिताः, तास्वन्तर्भूतारतदवयवा
अपि । अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवः । तदवयवस्य ग्रहणाग्रहणयोर्हेतुमाह । **इह** १५
समुदाया अप्युपदिश्यन्तेऽवयवा अपि । अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवः ।
तद्यथा । वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलतीति । पूर्वो हेतुर्ग्रहणे । अपरो
हेतुर्ग्रहणे । अर्थस्त्वनिर्दिष्टो भाष्ये । हेतुस्तु ग्रहणे ग्रहणम्, अग्रहणेऽग्रहणम् ।
'अकः सर्वे दीर्घः' इत्येवमादिषु अवयवा न गृह्यन्ते । कुतः । इहाग्रहणात् । **इह**
प्रत्याहारे समुदाया अप्युपदिश्यन्ते 'एओङ्, ऐऔच्' इति । अवयवा अपि 'अइउण्' २०
इति । यत्र चावयवपर उपदेशरतत्र विद्यमानोऽपि समुदायो नेष्यत उपदिष्ट इति ।
यथा 'अइउण्' इति न समुदायः अण् वा अङ् वा । के तर्हि । अवयवा
एव । यथा हयवरडिति । औकारस्य नोपदेश इति । ह् य् व् र् लश्च उच्चारयि-

१ यथा नित्यडिति वा आविभूतेनाकारेण. २ प्रत्यायिताश्रमाणा अपि. ३ तत्कालात
द्वाति. ४ अकारादिषु. ५ अवयवा गृह्णाति. ६ अङ्वानङ्वा. ७ अकारस्यात्रोपदेशात्
हल्लश्च.

- तुमशक्याः । नायमकारस्योपदेश इति । बलादिष्वनच्का एव हलोऽभिधीयन्ते । एव-
मेङ् इति ऐच् इति चोपदेशे 'आदिरन्त्येन सहेता' इति समुदाय एवोपदिश्यते,
नाकारादयोऽवयवाः, तेषामन्यत्रोपदेशात् । इह उपदिष्टा अपि तु 'एचोऽवयवायवः'
इति समुदायावयवादेशं प्रतिपद्यन्तेऽनुमानादवयवाः । न हि ते शब्दवाच्याः ।
- ५ किं तर्हि । समुदायाः । यथा वृक्षशब्दो न फलादिवचनः । तत्रैवमुपस्थितं यत्र
समुदायकार्यं च संनिपतति अवयवकार्यं च तत्र केन भवितव्यम् । अवयवकार्ये-
णेति । कुतः । तस्मिन्नावयवस्य चोदितत्वात् । समुदायकार्ये ह्यवयवः तेनैव
पारितन्त्र्यं आपादितः समुदायानुरोधात् निवर्तते । अग्न आ याहीति । यथा घृतमरमै
दीयतामिति भाजनं हस्तप्राप्तमपि ददातौ नान्तर्भवति । तद्वत्तमपि न दत्तं प्रति-
- १० गृहीतमपि न प्रतिगृहीतम् । एवमन्तर्भूतोऽप्यवयवो नान्तर्भूत इति अग्न इन्द्र
इत्यानुमानिकं समुदायकार्यं न प्रतिपद्यते, प्रत्यक्षचोदितमेव प्रतिपद्यते अकः
सर्वणे दीर्घत्वम् । सन्त्यत्र वर्णा अक् अच् आदिषु समुदायेष्ववस्थिता अक्चोदना-
यां गृह्यामाणाः कार्यभाज इति । यथैव पदादिसमुदायस्थाः कार्यं प्रतिपद्यन्ते एवं
वर्णसमुदायस्था अपि, इत्यतः प्रत्याहारग्रहणात् कार्यदेशेषु ग्रहणमिति । संप्रत्यग्रहणे
- १५ हेतुरुच्यते—अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयव इति । यन्मन्यसे प्रत्याहारोपदेशे समु-
दाया एवोपदिष्टाः इत्येतत् कथम् । सत्यपि समुदायोपदेशे एतच्चिन्त्यम् । किं
तावदवयवा अनुपात्ताः । न हि शक्यतेऽन्यथा समुदायरूपं निष्पादयितुमिति
समुदायस्थगैतव अस्य उपदेष्टुः प्रवृत्तिरिति अथाभ्यन्तरीकृत्यावयवानिति वयं ब्रूमः
अभ्यन्तरीकृत्य इति । तत्र यथैवादेशमन्तर्भावात् प्रतिपद्यते, एवमेत्वमपि ; कार्येषु तु
- २० मुख्य एव व्यपदेशः इति । यथा प्रष्टृणां क्रियाऽऽसङ्गोः गौणः, शब्दलभस्तु
मुख्यः ; एवमिदमपि कार्यमवयवानां यदुत संज्ञालाभ इति एतामपि क्रियां प्रति-
पद्यन्तेऽवयवाः । एतत् प्रतिपादयति—समुदायसंज्ञालाभपारतन्त्र्यं प्रतिपद्यमानो
ऽवयवः प्रत्याख्याय प्रवर्तते । यथा समुदायोऽप्यस्ति वर्णान्तरमेव इदं
जाल्यन्तरयुक्तम् । यथा नरसिंहजातेः सदृशः कश्चित् पुरुषजातिः समुदायान्तर-
- २५ मेव । तत्र हि सिंहमात्रमानीयतां पुरुषमात्रं वा इति तन्मात्रानयनं भवति । तस्मात्

१ यत्र समुदायकार्ये य संनिपतत्यवयव. २ पारते अ पादितः. ३ संप्रत्यग्रहणे.
४ सदायोप्यंति.

समुदायेष्वसन्तोऽवयवाः कथमिव निर्दिश्येरन् कथं वा प्रतिपद्येरन् इति । अपरः प्रकारो गृह्यते । समुदायसमुदायिनोर्भेदभ्रममाश्रित्योच्यते । अन्येऽवयवाः, समुदायोऽन्यः, उभयं चोपदिश्यते । तत्र यः सन्ध्यक्षरेष्ववयवोऽस्ति स कथमिव कार्यं न प्रतिपत्स्यते इति । अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयव इति । एकत्वं समुदाय-समुदायिनोः, नान्यः समुदायोऽस्ति । तथैवावयवौ । तथा सन्निविष्टौ चेत् व्यपदेशं लभेते यथा एतदेव प्रचलनं यदवयवानामिति । अथवा इह समुदायोऽप्युप-दिश्यते, अवयवा अपि इति । एकविषयत्वमुच्यते एओङ् इति ऐऔजिति । अस्मिन्नुपदेशे उभयमप्युपदिश्यते । तात्पर्येणेति शेषः । यथा गर्गादिविदादिपाठः समुदायसाधुत्वप्रतिपत्त्यर्थोऽवयवानां च कलादिनिवृत्त्यर्थः दृष्टः । अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयव इति । समुदाय एवोपदेशो नावयवार्थः । यथा पूर्वपक्षे गर्गादिविदादि-पाठात् । ५

(महाभाष्य पृ. २३ प. २४—२८)

समानाक्षरविधिप्रतिषेधः । अग्रे इन्द्र इति । समुदायावयवाश्रयौ विधी प्राप्नुतः । अयादेशस्यावकाशः अग्न आयाहीति । दीर्घत्वस्य दधीन्द्र इति । इहोमे इन्द्र इति विप्रतिषेधात् दीर्घत्वं प्राप्नोति । अथवाऽयादेश आनुमानिकः । संप्रति यो दीर्घः स तु साक्षादिति साक्षाच्छिष्टो बलीयानिति । यणादेशे कथम् । तत्राप्यवयवः साक्षाच्छिष्ट इति । सत्यमेवमेतत् । अनवकाशत्वात् स बाध्यते येन नाप्राप्तेः० इति । मध्येऽपवादाः पूर्वान्० इति वा । १५

(महाभाष्य पृ. २४ प. १—४)

यदयं दीर्घाच्छे तुक्ं शास्ति । दीर्घात्परो यश्छस्तस्मिस्तुग् भवति । कस्य । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । ननु चैकारौकारार्थः स स्यात् । तत्र ह्युत्तरा भूयसी मात्रा । तत्रापि शक्यमर्थमात्रामपनीय पूर्वस्य कर्तुमिति । योगविभागो लिङ्गं तुक् न भवतीति । तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । अत्र हि प्रवृत्तिः कृतार्था वृक्षैरीति, निवृत्तिरकृतार्था, निवृत्तेश्च लिङ्गं तपरकरणमिति साक्षाच्छ्रुतिर्बाध्यते दीर्घान्न भवतीति २०

१ भेदभ्रमाश्रित्योच्यते । अन्येवयवाः समुदायः उभयं. २ तथा सन्निविष्टा चेत्.

३ निवृत्त्यर्थः द्रढा अभ्यन्तरश्च. ४ संप्रतीयो दार्ढ्यात्वे साक्षादिति साक्षाच्छिष्टा बलीयः इति । ५ निवृत्तिरकृता निवृत्तेश्च.

अनुमानश्रुत्या । यदयं आतोऽनुपसर्गे इति । अत्राप्यनुबन्धत्वासङ्गोऽनवकाश इति आकारस्य निवृत्तिरुच्यते । अत्र चोद्यते । यदि कित्करणं न क्रियते इह दोषः मीनातिमिनोतिदीङं ह्यपि च । यद्ययमातोऽनुपसर्गे कः इति अकार उच्येत एज्विषयोऽयमिति मीनात्यादीनामाकारे कृते अकारे च प्रत्यये ५ कित्वयुङागमस्वराणामप्राप्तिदोषः स्यात् । नैष दोषः । दीङस्तावदकर्म- कत्वात् कर्मोपपदत्वं नास्ति । सोपसर्गः सकर्मकः स्यात् । तत्राप्यनुपसर्ग इत्युच्यते । मीनातिमिनोत्योरपि ह्वावामश्चेति चात इत्येतत् सामान्यग्रहणम् । एवं च कृत्वोच्यते । उत्तरार्थमेतत् स्यादिति । एवं तर्हि गापोष्टगिति । तत्रापि पर्यनुयुज्यते छन्दो- गायेति लोपः स्यात् आतो धातोरिति । न च प्रतिपदोक्तमाश्रीयते । पपुष १० इति न स्यात् । संनिपातलक्षणे वकारे उकार एव न स्यात् । उच्यते । आत्वेनालोप इति लोप एव । तदेवं सति सर्वथा लोपेन भवितव्यमिति ।

(महाभाष्य पृ. २४ प. ५-२४)

एकवर्णवच्च । संख्या निर्वर्तिका सर्वत्रेति वाक्शब्दो द्वयजिति व्यपदिश्यते । तत्रैकवर्णवदित्यतिदेशो वा । एतच्च प्राकृतं द्वयच्चमिति । अथवा सावेकाचः इति १५ क्व स्यात् । सुचा त्वचा इति । गोनौग्रहणम् । सामान्यविषयमनुमानं सर्वविषयं कल्प्यते । (महाभाष्य पृ. २४ प. २५-पृ. २५ प. २)

नाव्यपवृक्तस्यावयवे तद्विधिः । अविद्यमानं व्यपवृक्तमस्मिन् समुदाये सोऽव्यपवृक्तः । तस्याव्यपवृक्तस्यावयवे तद्विधिः न क्रियते । अथवा अव्यपवृक्तस्य योऽवयवस्तस्यापृथग्भूतस्य अवयवे पृथग्भूते यो विधिर्दृष्टः स विधिर्न क्रियते । १० सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति । ऋक्षु प्रयुक्तः शब्दः साहचर्यात् काष्ठेषु वर्तते । न च सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठं सप्तदशव्यपदेशं लभते । भेदाधिष्ठाना हि सप्तदशसंख्या । सैकसंख्याविशिष्टे न प्रवर्तते । तत्र यथैवावयवा अपृथग्भूता अव्यप- देश्याः एवं वर्णैकदेशा उपदेया इति । प्रत्यृचं चैव हि तत् कर्म चोद्यते ।

१ प्रत्यये क्षतानाफगाकरस्वराणा अप्राप्तदोषः. २ सामाकास्ति. ३ पल्लव इति. ४ यकार. ५ निर्वर्तिका. ६ एतु प्राकृतं. ७ स्ववात्वत्वेति. ८ यथा अव्यपवृक्तस्य. ९ ऋषाया इति.

तत्रोनातिरिक्ते दाहे कर्मवैगुण्यम् । अथैतत्स्यात् सर्वमेवास्याध्यायकृत्ये उच्चारयत्विति ।
एवमसम्भवश्चाग्नौ वेद्यां च । अर्धचतुर्थहस्ता हि वेदिः । **यथा तर्हि ।** एवमर्थ-
 मुपन्यस्तम् । नात्र ऋक्सम्बन्धात् समिच्छब्दोऽल्पप्रमाणत्वाच्च स्यात् सम्भव इति ।
अत्रापि प्रतिप्रणवमिति पूर्ववदेव । यथा तर्हि घृतं तैलमिति । एतदुक्तं
 भवति— न सम्भवमात्रात् प्रतिपत्तिर्युक्ता । सत्यपि घृततैलसम्भवे घृतरूपस्य
 गोशब्देनाभिधानात् । तैलरूपस्य सर्षपशब्देन विक्रयो भवति । एवं तर्हि सम्भवमात्रे
 गोविक्रयी मांसविक्रय्यपि स्यात् । एष तु न्यायो विरुध्यते माषा न भोक्तव्या
 इति । अनेन हि माषा व्यतिमिश्रा अपि न भुज्यन्ते । सुराऽपेयेति मिश्राऽपि
 न पीयते । **यत्र तर्हि व्यपवर्गो दृश्यते ।** क्वचिदेकसंख्याविशिष्टेऽपि व्यपवर्गो
 दृश्यत इति । क्व । एकारादिषु । उच्यते । अयं पञ्चखट्वोऽयं दैशखट्व इत्येवं
 सन्ध्यक्षरेषु प्रयत्नस्य विरामोपादानाभ्यां लक्ष्यः पृथग्भाव इति ।

(महाभाष्य पृ. २५ प. ३—१२)

सन्ध्यक्षरेषु विवृतत्वात् । विवृततरमिति विवृततममिति ग्रहीतव्यमिति ।
 तत्र प्रयत्नभेदात् सावर्ण्यमेव नास्ति इति कुतो ग्रहणमिति ।

(महाभाष्य पृ. २५ प. १३—१५)

अथवा पुनर्न गृह्यन्ते । इदमुक्तमग्रहणं नाव्यपवृक्तस्येति एतत् आ-
 कारादीनाम् । यत्र च व्यपवर्गः सन्ध्यक्षरेषु तत्राप्यसावर्ण्यम् । अतः ऋकारलृकारा-
 वेवावस्थितौ । तत्र वाक्यकारस्येदं दर्शनम्—तेष्ववयवौ स्तः, समुदाय एव स
 जात्यन्तरयुक्तो नरसिंहवदिति । अनेन दर्शनेनेदं प्रक्रमते— **नुडविधिलादेश-**
विनामेषु इति । अथावयवाः सन्ति यस्मिन् समुदाये तत्र समुदायव्यापारेऽवयवस्य
 कार्ययोगित्वं न स्यादयादिषु । यत्र त्ववयव एव व्याप्रियते न समुदायस्तत्र
 विद्यमानोऽवयवः कार्ययोगी न स्यात् । नुडादिषु समुदायस्याचोदितत्वात् अवयवा-
 श्रया नुडादयः प्रवर्तिष्यन्ते । नार्थः ऋकारग्रहणेन । यद्येवं तुक्यपि ह्रस्वस्याश्रि-

१ तिलरूपेण संस्पर्शरूपशिष्टेन विक्रयो भवति.
 विक्रय्यपि स्यात्. ३ खट्वोऽयं सदास्य इत्येवं.
 ५ नैतौष्वाययावौ स्तः.

२ गोविक्रयी मांसविक्रयी मांसं
 ४ विवृततरा इति विवृततमा इति.

तत्वात् तुका भवितव्यमालूय प्रलूयेति । तत्र च प्रतिविहितम्—अव्यपवर्गाज्ञापकात्
 वा योगविभागात् वा दीर्घात् छे तुकं शास्ति इति । अश्नोतेरेवावर्णोपधस्य ।
 एवमनुमानं कल्पते । ननु चैवमश्नोतेरेव कथं स्यात् । अश्नोतेर्मा भूदिति । अवि-
 भक्तिको निर्देशः । अस्मिन् निर्देशे सति उरिति निर्देशः । तस्यानवकाशत्वा-
 ५ दवयवरेफस्य लवं भविष्यति । स्फोटमात्रं प्रतिनिर्दिश्यते । अध्वनिकः स्फोट
 इत्युक्तं भवति । ननु च ध्वनिमन्तरेण स्फोटस्योपलब्धिरेव नारित । एवं तर्हि य
 एवासौ आद्यो ध्वनिः स्वरूपमात्रस्य प्रतिपादकरतावानेवाश्रीयते । यस्त्वसौ विशेषस्य
 प्रतिपादकः यः समुदायस्थो यः स्वतन्त्र इति नासावाश्रीयते । विद्यमानेऽपि तत्रा-
 विशेषे आरूपमात्रं, यथा गोविशेषेऽश्वोपलब्धिरारूपमात्रेण वोपलब्धस्तस्मादारूप-
 १० मात्रग्रहणमुभयोः । अथवा कार्यवत् बुद्धिं कृत्वा इदमुच्यते । तत्र कार्यपक्षे स्फोट
 एव संयोगात् विभागात् संयोगविभागाम्नां वा निष्पद्यते । यत्स्वनुरणनं तत् शब्दत
 एव । तेन य एवासौ स्फोटस्य निष्पादकः करणस्य व्यापारस्तावत् एवाश्रयणम् ।
 अथवा स्फोटमात्रमिति आकृतिनिर्देशोऽयमित्युक्तं भवति । तत्राकृतिनिर्देशे नान्तरेण
 ध्वनिमाकृतिः प्रतिपद्यते इति नान्तरीयकं द्रव्यं प्रतिपत्तव्यमिति । द्रव्यनिर्देशे
 १५ श्रुतस्य द्रव्यस्य कार्ययोगित्वमिति आकृत्याश्रयणस्येदं प्रयोजनमन्तर्भूतानन्तर्भूतयो
 रेफयोः प्रतिपत्त्यर्थम् । यत् तद् रेफात् परं भक्तेः । रेफेण वा सामानाधिकरण्यं
 भक्तिः रेफस्तस्या यत् परमिति । अथवाऽकारभक्तिरिकारभक्तिर्वा तस्या यत् परमिति ।
 अङ्गव्याय इत्येवं भविष्यति । एवं मन्यते । यथाऽकारोऽण्वात् दीर्घप्लुतौ
 गृह्णाति, एवं भक्तिमपि ग्रहीष्यति इति । आकृतिग्रहणे वा सर्वत्राकृतेर्भावात् ।
 २० अस्ति अत्र दर्शनमिति अनेन दर्शनेन ग्रहीतुं शक्यास्त एवामी संनिविष्टा इति । एत-
 दुक्तं भवति—येषामन्यत्र स्थानमस्ति इति ये प्रतिपन्नास्ते व्यपवृक्ता अपि वर्णा
 भवन्तीति । एतदुक्तमित्यनेन योजनीयम् । इदं तु वर्णतुरीयमन्यत्रादृष्टं क्वचित्,
 सावर्ण्यमपि नारित । न ह्यत्र समुदायप्रयत्नादन्योऽवयवप्रयत्नो नापि स्थानम् । नै

१ वोगविभागे न दीर्घः. २ ध्वनिरूपमात्रस्य. ३ यथा गविशेषे. ४ यत्स्वनुरणं
 तं च. ५ आकृतिनिर्देशोऽयम्. ६ अन्तर्भूतमनन्तर्भूत. ७ भक्तेरेफस्तस्यान्यतपर-
 मिति. ८ येषामन्यत्रा एवमस्येति य प्रयत्नादन्यो व्यपवृक्ता. ९ नापि स्थानान्तरत्वे
 पातवर्णभागः शक्तिरिति.

त्वेष वर्णभागः शक्नोति जातिमुपव्यञ्जयितुमिति । एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैरिति । प्रत्याय्या अपि आक्षरसमाम्नायिका आकारादयः प्रतिपत्तव्याः । भक्तिस्तु न प्रत्यायिका न प्रत्याय्या । तदर्थो योगविभागः ।

(महाभाष्य पृ. २५ प. १६ पृ. २६ प. १५)

प्लुतावैच इदुतौ । अरित ह्यत्र व्यपवर्गः । सत्यपि व्यपवर्गे यदाऽग्रहणं तत्रेदं वक्तव्यमेव इदुतौ प्लुताविति । सति तु ग्रहणे ऐकारो गुरुः । तस्य योऽन्त्योऽच् तदादि टिसंज्ञमिति गुरोरनृत इत्येव सिद्धम् । ऐकारादीनां चात्र प्राचां व्यपवर्गात् क्रियते न्यास एवेति । एतत् प्रदर्शयति—यद्यपि गृह्यन्ते तथापि इदं न सिध्यति । एवं ह्युक्तम्—सन्ध्यक्षरेषु विवृतत्वादिति । तत्र सत्यपि समभागे भिन्नप्रयत्नत्वादसति ग्रहणेऽच्चमेव नास्ति, कुतः प्लुतः । अथाप्युत्तरभूयस्त्वम् । एवमध्यर्धमात्रिकस्य नास्ति अच्चम्, न चार्धमात्रायाः स्वस्यास्तत्रास्ति व्यपवर्गः । तस्मात् यथान्यासाश्रयणमेव युक्तमिति ।

(महाभाष्य पृ. २६ प. १६—१८)

तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः । तुल्यरूप्यवयवत्वात् तुल्यरूपः संयोगः । न ह्येकत्वात् संयोगस्य तुल्यरूपत्वमस्ति । अभिप्रायः—यथैवाकारादिष्वव्यपवर्ग इति नास्ति अवयवगतो व्यवहारः, एवमिहापि तुल्यः अव्यपवर्ग इति । आकृतिनिर्देशेन अल्पत्वमहत्त्वकृतस्य विशेषस्यानुपादानात् समुदायो हलिति द्विव्यञ्जनाश्रया संयोगसंज्ञा न स्यात् । एवं सति गुरुसंज्ञायामसत्यां गुरोरनृत इति प्लुताभावः । मात्राकालोऽत्र गम्यते न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति । इहाकारादयस्तावत् पाठादवगम्यन्ते । आकारादयोऽपि सन्तीति सामान्यतोदृष्टानुमानादस्ति ह्यजाकृतिर्दीर्घः । यथा सन्ध्यक्षराणि । एतानि हि द्विमात्राप्येव पठितौनि, प्लुतोऽधिको निर्दिष्टः । ऊकालोऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुत इति । तस्य ग्रहणमस्त्यणदित् सवर्णस्येति । तत्रोपदेशात् विधानाच्च मन्यामहे शिष्टैरभ्युपगता एत उपदिष्टा इति । व्यञ्जनानां तु नोपदेशो न ग्रहणं न क्वचिद् विधानमस्ति । अतः शिष्टैरनुपदिष्टाः

१ ऐकारादीनां चान्तर्भावाव्ययसंगति । २ उत्तरभूयस्त्वमएवप्यर्थः । ३ तुल्यरूप्यवयवविवृत्वाच्चुल्य० । ४ यावादवगम्यन्ते । ५ पठितायि आप्लुतोपिको ।

- कथं शक्या निर्देष्टुमिति । एतस्य चेदं बीजं यथाकारादिषु एकप्रयत्नप्रेरितकरण-
ध्वनिर्व्यन्तरमारभमाणोऽनुपरत एव करणव्यापारे कालभेदं दर्शयति नैवं व्यञ्जनेषु ।
व्यञ्जनमुच्चार्य पुनर्यत्नान्तरेण करणं व्याप्रियते व्यञ्जनान्तर इति अत्राविप्रति-
पत्तिः शिष्टानाम् । एवं विशेषो यदिहासकृदुच्चारयति । तत्र यथैवासकृदकारमुच्चारयन्
५ पुनः पुनः करणं व्यापारयति, एवं व्यञ्जनेष्विति । इह तु कथं सँय्यन्ता
सँवत्सरो यँल्लोकं तँल्लोकमिति । पूर्वत्र ग्रहणं नास्तीति अभावं प्रतिपन्नः ।
अन्तस्थास्तूपदिष्टा अप्सु । ता ग्रहीष्यन्ते समुदायम् । तत्राकारवदिमाः प्रतिपादिताः
शास्त्रेणेति । अत्रापि मात्राकालो गम्यते । इदमप्यत्रास्ति । एकोऽत्र अनु-
नासिकः । अपरो निरनुनासिकश्च । अत्र सानुनासिको निरनुनासिकश्च भविष्यतीति
१० दुरुपपादमेतत् । तस्मादुपसंहृत्य करणं यत्नान्तरेण पुनर्द्वितीयस्योच्चारणमिति
नास्ति मात्राकालं व्यञ्जनम् । असच्चेत् कथं गृह्येत । विद्यमानो हि शक्यः
सर्वेण ग्रहीतुम् । न हि मात्राकालोऽकारः शक्तः अर्धमात्रिकं ग्रहीतुम् । कुतः ।
अभावादिति । (महाभाष्य पृ. २६ प. १९-२७)

॥ ह य व र ट् ॥

- १५ अयं हकारो द्विरुपदिश्यते पूर्वश्चैव परश्च । पूर्वपरत्वं न वर्णान्तरापेक्षम् ।
वर्णान्तरापेक्षायां हि अकारं मुक्त्वा सर्वे एवं पूर्वे परे च ।
(महाभाष्य पृ. २७ प. १-३)

- अङ्ग्रहणेषु हग्रहणमिति । किञ्चिदत्र अङ्ग्रहणं निःप्रयोजनमुच्चार्यते ।
शः छोऽटि इत्यङ्ग्रहणं चामि प्रयोजनवदुपन्यस्तं वाक्यकारेण । अत्र हि महँ हि
२० सः इति हकारस्यानप्लवात् आतोऽटि इति रुत्वं न स्यात् । अश्रग्रहणमपि तु
प्रयोजयति भो भगो इति । अत्र हि भो हसति इत्यत्रानप्लवात् अशि इति यत्वं न
स्यात् । अर्थप्रदर्शनमात्रमिदं, न वक्तव्यम्—उत्त्वे च हकारग्रहणमिति ।
(महाभाष्य पृ. २७ प. ४-११)

१ यदि इहास्तलूच्चारयति. २ निरनुनासिकश्चात्वस्यानुनासिको निरनु०. ३ चामि
प्रयोजनवदुपन्यस्तं.

यदि किञ्चिदन्यत्रापि उपदेशे इति । एतत् प्रदर्श्यते । न ह्यत्र वर्णानां रूपप्रतिपत्त्यर्थः पाठः । किं तर्हि । शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः । तच्च शास्त्रं सति अनुपदेशे हकारस्य न व्यवतिष्ठते इति । (महाभाष्य पृ. २७ प. ८-२०)

अयं रेफः । उभयत्र प्रयोजनं दोषाश्च सन्तीति प्रश्नः । **स्वर्नयतीत्यनु-
नासिको णकारः प्राप्नोति ।** न ह्यस्मिन् योगे परसवर्णग्रहणमस्तीति । **भद्रहृद्** ५
इति । अत्र द्विर्वचने रेफस्य कृते असिद्धे द्वित्वे न रो रि लोप इति द्वौ रेफौ
श्रूयेयाताम् । **कुण्डं रथेनेति ।** अत्र चानुनासिके नैव परसवर्णेन भवितव्य-
मित्यस्य विशेषस्यानुपादानात् अननुनासिको रेफः प्राप्नोति । परसवर्णस्यासिद्धत्वात्
रो रि लोपो नास्ति । (महाभाष्य पृ. २७ प. २१—पृ. २८ प. १३)

पूर्वोपदेशे किञ्चप्रतिषेधः । पूर्वोपदेशे सति वकारोऽपि रलिति **व्यलोप-** १०
वचनं च । बल्यनन्तर्भावात् रेफस्य । व्यलोपसूत्रं वकारार्थं प्रत्याख्यातम् । न
यकारार्थमिति । **रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति ।** ननु चोक्तमेकत्वं सावर्ण्यस्य
चोदितत्वमन्यत्रानुनासिकस्य भवितव्यं रेफणकाराभ्यामिति । सत्यमेवमेतत् ।
पर्यनुयुक्तद्विर्वचने परिहारं ब्रुवन् तयोरपि प्रतिविधत्ते । **नेमौ रहौ कार्यौगौ ।**
किं तर्हि । निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्येति । अस्मिन् हि वाक्ये अचो १५
रहाभ्यामित्यत्र रेफहकारौ निमित्तत्वेनाश्रितौ नोत्सहेते अस्मात् वाक्यात्
कार्यित्वं प्रतिपत्तुम् । कुतः । अस्मिन् वाक्ये व्यवहार इति निर्देशे रेफहकारयोरनुमी-
यमानत्वात् । रहाभ्यामिति निमित्तत्वेन साक्षात् चोदितत्वात् । **तद्यथा । ब्राह्मणा
भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेष्टामिति ।** अस्मिन् प्रकरणे वाक्ये भुजिक्रिया
तयोरनुमीयमाना साक्षात् चोदितया परिवेषणक्रियया बाध्येत इत्येतस्माद् वाक्याद् न २०
तौ भुजिं प्रति कर्तृत्वमनुभवत इति । यद्येवं दध्युदके दोषः । इको यणचि
इत्यस्मिन् निर्देशे अजिति निमित्तभावं प्रति अनुमीयमानाः इकः कार्ययोगित्वं प्रति
साक्षान्निर्दिष्टा इति बाधितव्यो निमित्तभावः कार्ययोगित्वेन । अथ मतमेतत्—एकस्य

१ असिद्धत्वे द्वित्वे द्विर्वचनं रो रि लोप इति.

अन्यत्रापरनासिकस्य भवितव्यं करणकाराभ्यामिति ।

२ एकत्र सावर्ण्यस्याचोदितत्वात् ।

३ साक्षाद्बोधितत्वात् ।

- निमित्तभावात् कार्ययोगित्वं नास्ति । इह तु भिन्नावेव इकः अचि इति । इहापि भद्रहूदे हकारो निमित्तमन्य एव । तस्मात् परो रेफो द्विर्वचनं किमेवं न प्रतिपद्यते । दर्शनभेदाददोषः । आकृतिः पदार्थः । सकृल्लक्षणं प्रवृत्तं समुदाये लक्षणं प्रवर्तते । ज्ञानाङ्गं शास्त्रमित्येतस्मिन् दर्शने इदमुच्यते । रेफोष्मणां स्वर्णां न ५ सन्ति । नेमौ रहौ कार्थिणाविति । कथमिह यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा इति चेत् शास्त्रमनपेक्षितप्रयोगं रेफोष्मणां नास्ति । शास्त्रं पुनर्न प्रवर्तते यतः प्रतिपत्तिः स्यात् । यथोक्तम्—झकारभकारौ पदान्तौ न स्तः इति रुड्मुटौ न भविष्यत इति । एवमनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इति अनुस्वारसमुदायं परसवर्णसमुदायं च निश्चित्य शास्त्रं प्रवर्तते । तत्र स्थानेऽन्तरतमः इति समुदाये १० नानुनासिकनिमित्तमान्तरतम्यम् । भवति हि समुदायः केषुचिदवयवेषु तद्वत्सु तद्वान् । यथा गोमदिदं नगरं, दण्डिनो गच्छन्तीति, एवं परसवर्णेनान्तरेण भवितव्यमिति प्रतिपत्तिकाले रेफस्तथाभूतो नारतीति अपदार्थ इति । सकृल्लक्षण-व्यापार इति नास्ति रेफोऽनुनासिकः । एवमचो रहाभ्याम् इति एतदपि शास्त्रमनपेक्षितप्रयोगम् । किमस्ति प्रयोगे रेफहकारयोरेकारिभन् सान्निध्यम् । १५ नास्ति । एतावति प्रवर्तते—रहाभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे भवत इति । तत्र यथैव यरो निवर्तिता एवं रेफोऽपीति । एतावति ज्ञाते पुनः प्रवृत्त्यभावात् कया प्रवृत्त्या हकारात् परो रेफो द्विर्वचनं प्रतिपद्यते । दध्युदकादिषु पुनर्व्यक्तिः पदार्थः । प्रयोगाङ्गं शास्त्रमसकृल्लक्षणं प्रवर्तते । प्रतिलक्ष्यं यानि भिन्नानि लक्षणानि आलस्यात्तु नोच्चारितानि इति अनेन दर्शनेन प्रतिपत्तिरिति । अतश्च न वेति २० विभाषा इति पक्षेऽभ्युपगमः पक्षे प्रत्याख्यानम् । युगपल्लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्तते ईत्ययं भवेद्वाऽन्यः । भद्रहूदादिसिद्धिस्तेनैषा ज्ञापिता भवति । प्रतिलक्ष्यं व्यापारे शास्त्रस्य प्रवृत्तिः, भवति सिद्धिर्दध्युदकादिषु, पर्यनुयोगस्तस्मादशिष्योऽयम् ।

(महाभाष्य पृ. २८ प. ४—१५)

१ भिन्नावेवैकाजिति. २ भेदादोषः. ३ शास्त्रत्वे पुनर्न प्रवर्तन्ते. ४ आन्तरतस्या-
भवति हि. ५ एवं यस्यसवर्णेनांतरभवित्वमिति. ६ नास्तीति अपरार्थात्.
७ पुनः प्रवृत्तिः पदार्थप्रयोगाङ्गं.

Statement about ownership and other particulars about the *Annals, the Quarterly Journal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona*, to be published in the first issue every year after the last day of February.

FORM IV

(See Rule 8)

1	Place of Publication	Poona.
2	Periodicity of its Publication	Four issues in a year.
3	Printer's Name	Dr. R. N. Dandekar
	Nationality	Indian.
	Address	Bhandarkar Oriental
Research Institute,
Poona 4.
4	Publisher's Name	Dr. R. N. Dandekar
	Nationality	Indian.
	Address	Bhandarkar O. R.
Institute, Poona 4.
5	Editors' Names	(1) Dr. R. N. Dandekar,
		(2) Dr. A. D. Pusalker,
	Nationality	Indian.
	Address	(1) Bhandarkar O. R.
Institute, Poona 4.
		(2) —do—
6	Names and Address of individuals who own the newspaper and partners or shareholders holding more than one-percent of the total capital.	Bhandarkar Oriental
Research Institute,
Poona 4.

I, R. N. Dandekar, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

R. N. Dandekar
Signature of Publisher.

Reprint of the Bhagavadgītā, portion from the Critical Edition of the Bhīṣmaparvan, Ed., Dr. S. K. Belvalkar ; pp. xxxii + 108	Rs. 7.50
--	-------------

Bombay Sanskrit and Prakrit Series

No. II Paribhāṣenduśekhara of Nāgojibhaṭṭa Part I, second edition 1962, ed. by Prof. K. V. Abhyankar, pp. 45 + 206	12.00
Nos. VII, IX, XII Paribhāṣenduśekhara of Nāgojibhaṭṭa, Part II, Translation and Notes second edition 1960, ed. by Prof. K. V. Abhyankar, pp. xxv + 537	15.00
Nos. XVIII-XX Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali Vol. I, third edition, 1962, ed. by Prof. K. V. Abhyankar pp. 12 + 572	20.00
No. XXXI Subhāṣitāvali of Vallabhadeva, 2nd Edition, Ed. by Prof. R. D. Karmarkar, pp. 141 + 627 + 104	20.00
No. XXXVI Hymns from the R̥gveda, 7th edition : Ed. by Prof. H. D. Velankar, pp. 342	6.50
No. LX Prakrit Grammar of Hemacandra being the eighth Adhyāya of his Siddha-Hema- Śabdānuśāsana : Revised edition with Notes and Index of Prakrit words, ed. by Dr. P. L. Vaidya, 1958, pp. 427-708 + 126	6.00
No. LV Tarka-Saṃgraha of Annambhaṭṭa with the Author's own Tīpikā, and Govardhana's Nyāya- Bodhinī edited with Critical and Explanatory Notes by the late Y. S. Athalye and M. R. Bodas, Second Edition-Second Impression by Dr. A. D. Fūsalkar, pp. Lxiii + 384	15.00

Government Oriental Series

Class A No. 2 : Siddhāntabindu of	Rs.
Madhusūdana Sarasvati, second edition, 1962, ed. by Prof. K. V. Abhyankar, pp. 36 + 170	7.00
Class B No. 6 : History of Dharmaśāstra (Ancient and Medieval Religious and Civil Law in India), by Mm. P. V. Kane :	
Vol. IV, (Pātaṅga, Prāyāścitta, Karmavipāka, Antyeṣṭi, Āśauca, Śuddhi, Śrāddha and Tīrthayātrā), pp. xxxii + 1 + 926	30.00
Vol. V Part I, Vratas, Utsavas and Kāla, pp. 1-718 ,, ,, Part II, Śāntiś, Purāṇas and Dharma- śāstras, Tantras and Dharmaśāstra ; Pūrva- mīmāṃsā and Dharmaśāstra ; Sāṅkhya, Yoga, Tarka and Dharmaśāstra ; Cosmology, Karma and Punarjanma, Fundamental and leading characteristics of Hindu Culture and Civilization; Future Trends pp. i-xxxiv + 719-1711 + xxii + 1-269	25.00 60.00
Class B No. 9 : Gauḍapāda-Kārikā edited with a complete translation into English, Notes, Introduction and Appendices, by Prof. R. D. Karmarkar, pp. Lii + 157	5.00
Class C. No. 1, The Vedānta by V. S. Ghate, 2nd edition, Ed. by C. R. Devadhar, pp. 170	5.50
Studies in Nyāya Vaiśeṣika Metaphysics, by Dr. Sadananda Bhaduri, M.A., Ph.D.	10.00

Bhandarkar Oriental Series

Dr. B. C. Law Volume, Part II published by Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4	Rs. 20-00
--	------------------

Post-graduate and Research Department Series

No. 1 Nitikalpataru ascribed to Vyāsādāsa Kṣemendra critically edited for the first time by Dr. V. P. Mahajan, M.A., Ph.D., pp. xix + 290	5-00
No. 2 Arjunopākhyāna edited with an Introduction, English translation and Appendices by Prof. R. D. Karmarkar, M.A., pp. xiv + 66	2-00
No. 3 Uttaragītā edited with a translation into English and Appendices by Dr. Mrs. S. V. Oka, M.A., Ph.D., pp. xiv + 48	1-00
No. 4 Vedāntakālpalikā edited with an Introduction, English translation and Appendices by Prof. R. D. Karmarkar, M.A., pp. xlv + 180	5-00
No. 5 Index to Papers in Commemoration Volumes by Dr. A. D. Pusalker, Director, pp. viii + 648	30-00

DESCRIPTIVE CATALOGUES OF GOVT. MSS.

Descriptive Catalogues of MSS. in the Government Manuscripts
Library, at the Institute :—

<i>Volumes Published</i>	Rs.
Vol. I, Part I— <i>Vedic Literature, Samhitās and Brāhmaṇas</i> , by the Professors of Sanskrit, Deccan College, Poona	4-00
Vol. II, Part I— <i>Grammar (Vedic and Pāṇiniya)</i> , by Dr. S. K. Bevalkar, M.A., Ph.D.	4-00
Vol. IX, Parts I, II and III— <i>Vedānta</i> , by Dr. S. M. Katre, M.A., Ph.D.	18-00

Vol. XII ÷ <i>Alaṅkāra, Saṅgīta and Nāṭya</i> , by Dr. P. K. Gode, M.A., D.Litt.	Rs. 5.00
Vol. XIII, Parts I-III (<i>Kāvya & Stories</i>) by Dr. P. K. Gode, M.A., D.Litt.	17.00
Vol. XIV— <i>Nāṭaka</i> , by Dr. P. K. Gode, M.A., D.Litt.	4.00
Vol. XVI, Part I— <i>Āidya</i> , by Dr. H. D. Sharma, M.A., Ph.D.	4.00
Vol. XVII, Parts I-V—(<i>Jain Literature and Philosophy</i>) by Prof. H. R. Kapadia, M.A.	22.00
Vol. XVIII, Part I—(<i>Jain Literature and Philosophy</i>) by Prof. H. R. Kapadia, M.A.	7.00
Vol. XIX, Part I—(<i>Jain Literature and Philosophy</i>) Hymnology by Prof. H. R. Kapadia, M.A.	6.00
Vol. XIX, Part II (<i>Jain Literature and Philosophy</i>) Hymnology by Prof. H. R. Kapadia, M.A.,	10.00
<i>Annals of the Institute</i>	
Vols. I, IV, V two parts each (1919, 1923, 1924) per Volume	20.00
„ II, III (1921, 1922) (<i>out of stock</i>)	
„ VI, VII, two parts each (1925, 1926) per Volume	10.00
„ VIII-XXII (1927-41) and XXIV-XLII (1943-61) four parts each, per Volume	10.00
„ XLIII, XLIV, (1962-63) four parts each, per Volume	15.00
„ XXIII, Silver Jubilee Number (1942)	12.00
Index to Volumes I-XXI (1919-1940) and	3.00
Index to Volumes XXII-XXXIII (1941-52) compiled by Shri G. N. Shrigondekar, B.A.	4.00

N. B.— For the Reports and the Proceedings of the All India Oriental Conference and an up-to-date Price List of all the Publications of the Institute, apply to the Secretary, B. O. R. Institute, Poona 4.

NEW PRICE-LIST

THE CRITICAL AND ILLUSTRATED EDITION OF THE MAHĀBHĀRATA

Volumes already published

Volume	Edited by	Cloth Bound	Paper Cover
		Rs.	Is.
I. Ādiparvan	V. S. Sukthankar	45	25
II. Sabhaparvan	F. Edgerton	20	15
III. Āraṇyakaparvan	V. S. Sukthankar	35	30
IV. " "	" "	35	30
V. Virāṭaparvan	Raghu Vira	25	20
VI. Udyogaparvan	S. K. De	40	35
VII. Bhīṣmaparvan	S. K. Belvalkar	40	35
VIII. Droṇaparvan	S. K. De	40	35
IX. " "	" "	30	25
X. Kārnāparvan	P. L. Vaidya	45	40
XI. Śālyaparvan	R. N. Dandekar	35	30
XII. Sautikaparvan & Striparvan	H. D. Velankar & V. G. Paranjpe	30	25
XIII. Śāntiparvan (Rājadharmā)	S. K. Belvalkar	45	40
XIV. " (Āpaddharma)	" "	30	25
XV. " (Mokṣadharmā)	" "	45	40
XVI. " (Mokṣadharmā)	" "	30	25
XVIII. Āśvamedhikaparvan	R. D. Karmarkar	30	25
XIX. Āśramavāṣikaparvan Mausalaparvan Mahāprasthānikaparvan Svargārohanaparvan	S. K. Belvalkar " " " " " "	25	20

Volumes in Press or in preparation

XIII-A. Introduction to Śāntiparvan	S. K. Belvalkar	25	20
XVII. Anuśāsanaparvan	R. N. Dandekar	65	60
XX. Pratika Index		40	35
XXI. " "		40	35
XXII. Harivaṃśa		795	680
XXIII. " "			
XXIV. Epilogue			

Volumes XXII, XXIII and XXIV fall out of the above set.

Permanent members of the Institute and Book-sellers will get 20 per cent discount on the above prices.

The scheme of advance subscription is discontinued.

SEP 1965